

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE EZHER
(361-567/972-1171)

Doktora Tezi

Ferda DEMİR

Ankara – 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE EZHER

(361-567/972-1171)

Doktora Tezi

Ferda DEMİR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

Ankara – 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE EZHER

(361-567/972-1171)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1-Prof. Dr. Nahide BOZKURT

2-Prof. Dr. Muzaffer TAN

4-Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

3-Prof. Dr. Yasin YILMAZ

5-Prof.Dr. Cafer ACAR

Tez Savunması Tarihi

05.08.2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Nahide BOZKURT danışmanlığında hazırladığım “Fâtımîler Döneminde Ezher (361-567 /972-1171)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

02.10.2024

Ferda DEMİR

ÖN SÖZ

İnsanın öğrenme süreci, tarihin ilk konularından biri olmuştur. Bilgi ve deneyimlerin paylaşımı ve kazanımların bir sonraki kuşağa aktarılmasının gerekliliği, öğrenmeyi insanlık tarihinin vazgeçilmez bir parçası kılmıştır. Zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan insan, toplumun bir üyesi olarak kalıtım, coğrafya, zaman, gelenek, din, hukuk, otorite gibi belirleyiciler ile medenîleşme sürecine girer. Bu süreçte siyasi, dinî, toplumsal kimliklerini kazanır. Bu doğrultuda medenîlik, toplumun değerler sistemine göre biçim kazanan doğal bir olgu olarak görünür.

Kur'an'ın indirilişi ile yayılan İslâm dini, tarihsel süreçte Helenistik-Yunan, Antik Mısır, Roma-Bizans ve İran-Sasani gibi önemli medeniyetlerin geliştiği geniş Akdeniz coğrafyasında etkin olmuştur. Müslümanlar bu geniş coğrafyada, nassa (Kur'an ve sünnet) bağlı kalarak, öncül medeniyetlerin birikiminden de yararlanarak zamanla köklü bir yapıya dönüşen İslâm medeniyetini inşa etmişlerdir.

Hz. Ömer'in halife olduğu dönemde İslâm topraklarına katılan Mısır, Emevî Devleti ve Abbâsî Devleti hâkimiyetinde iken valiler aracılığı ile yönetilmiştir. Hicrî üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'da, Abbâsî halifesi adına hutbe okutan Tolunoğulları (254-292/868-905) ve İhşîdî (323-359/935-969) Türk hânedanlıkları hüküm sürmüştür. 358/969'da Mısır'da Fâtımî Devleti (358-567/969-1171) hâkimiyet kurmuştur. Böylece bölgede ilk kez Şîî akideye bağlı bir yönetim hüküm sürmüştür. Bu dönemde Abbâsî hilâfetinin merkezi Irak'ta ve Emevî hilâfetinin hüküm sürdüğü Endülüs'te önemli gelişmeler yaşanırken, Mısır'da Şîî-İsmâîlî din politikalarının uygulandığı sıra dışı gündem bulunmaktaydı. Devletlerarası Sünnî -Şîî mücadelesinin yaşandığı bu döneme yön veren taraflardan biri şüphesiz ki Fâtımî Devleti idi. İsmâîlî

öğretiyi devletin temel gerekliliği olarak belirleyen Fâtımîler, Mısır'da yeni başkent Kahire'yi kurmuşlardır. İslâm geleneğine uygun olarak, halife sarayı ve saltanat camisi şehrin inşa edilen ilk yapıları olmuştur. (359-361/970-972) Başta, "Câmiu'l-Kahira" olarak bilinen saltanat cami, zamanla "Ezher" adıyla tanınmıştır.

Araştırmanın konusunu belirleyen birtakım öncül nedenler bulunmaktadır. Orta Çağ Akdeniz havzasında insanı ilgilendiren olaylara, durumlara duyulan merak, çalışmanın sürecine yön veren ilk nedendir. İkinci neden, yetki dayanağı İsmâîliyye mezhebine dayanan Fâtımî Devleti'nin, nispeten örtülü kalan tarihini ve insana etkisini anlama isteğidir.

Fâtımî Devleti, İsmâîlî mezhep politikalarını dinî ve toplumsal hayatın her alanında yürütmeye önem vermiştir. Buna göre hukukî ve idarî işleyişin, ibadet uygulamalarının, dinî günlerde yapılan tören ve kutlamaların, İsmâîliliğe uygun biçimde yürütülmesi gerekmektedir. Fâtımîler döneminde büyük mescidlerin inşasından sonra Ezher'in hutbedeki tekilliği ortadan kalkmış, eğitim-öğretim faaliyetleri ise kurulan diğer mescidlerde ve merkezlerde devam etmiştir. Buna rağmen saraya yakın olan ilk saltanat camisi Ezher, ibadet uygulamalarının, İsmâîlî davet faaliyetlerinin ve toplumsal uygulamaların yönlendirildiği yer olarak merkezî niteliğini korumuştur. Bu yönüyle Ezher Camii, Fâtımîlerin Sünnî hilâfete karşı giriştiği rekabet sürecinde dinî, siyasi, idarî ve toplumsal faaliyetlerin gerçekleştiği yerlerin başında gelmektedir.

Fâtımîlerin inşa ettiği ve günümüze birtakım unsurlarını taşıyan Kahire, bugün halen Mısır'ın merkezidir. Ezher ise köklü bir kurum olarak, Kahire'de ve Mısır'ın birçok şehrinde çeşitli eğitim-öğretim alanlarını kapsayan ve faaliyetlerini sürdüren bir yapıya sahiptir. Bu çalışma, Fâtımîler döneminde Ezher'in kuruluşu, yapısı, işleyişi ve işlevi üzerine yapılan bir araştırma bütünüdür.

Doktora tez çalışma sürecinde bilimde izlemeyi, düşünmeyi, yol almayı bana özenle öğreten, bilimle ilgili çabama güvenen pek değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Nahide BOZKURT'a içtenlikle teşekkür ederim. Lisansüstü öğrenimim boyunca kendisi ile yol almış olmak, iyilik bildiğim bir yerindeliktir.

Araştırma sürecinin başından itibaren, görüş ve önerilerine çok kez başvurduğum, muğlak terimleri ve olguları anlamlandırmama yardımcı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR'e, İsmâîlîyye ve tarihine ilişkin bilgisinden ve görüşlerinden yararlandığım, kaynak temini için yardımına başvurduğum Prof. Dr. Muzaffer TAN'a teşekkür ederim. Konu belirleme sürecindeki önerileri, araştırma sürecindeki teşviklerinden dolayı Prof. Dr. İrfan AYCAN'a, her mütalaası bir kavrayış sağlayan Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e, öğrenci ve araştırma görevlisi olduğum süreçte, görüş ve önerileri ile desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Nesimi YAZICI'ya, Prof. Dr. Hasan KURT'a, Doç.Dr. Halide ASLAN'a ve Doç.Dr. Nurullah YAZAR'a teşekkür ederim. Ayrıca, üniversitenin İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı, değerli bilim insanı, kıymetli hocam merhum Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM'ı saygı ve minnetle anmak isterim.

Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs programı ile bir yıl boyunca Columbia Üniversitesi'nde bulunmamı sağlayan TÜBİTAK'a, bu süreçte danışmanım olan Prof. Muhsin al-Musawi'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

Öğrenci ve araştırmacı olduğum süreçte, çaba göstermeyi bana öğreten değerli anneme, hür aklı kendiliğinden telkin eden değerli babama ve zorlaştığında yol almamı kolaylaştıran kardeşlerime gönül borcumun ömürlük olduğunu biliyorum. Son olarak, varlığı şükür ve hoşnutluk nedeni olan olan oğlum İrfan Demir'e, gösterdiği anlayış için teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b.: bin, ibn (oğlu)

bkz.: bakınız

C.: cilt

çev. Çeviren

der. Derleyen

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. editör

Eİ²: Encyclopaedia of Islam, Second Edition

haz.: Hazırlayan

İA: İslâm Ansiklopedisi

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

m.: miladi

MEB.: Millî Eğitim Bakanlığı

nşr. Neşr eden (tahkik eden)

s. sayfa

ss.: sayfa sayıları

şerh.: şerh eden

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

terc.: Tercüme eden

thk.: tahkik

tsh.: tashih

TTK: Türk Tarih Kurumu

vb.: ve benzeri

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
KISALTMALAR	iv
İÇİNDEKİLER	v
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Sorunu, Konusu ve Önemi	1
II. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları	4
III. Kaynaklar ve Araştırmalar	8
A. Birinci Elden Kaynaklar: Fâtımîler Döneminde Telif Çalışmaları	8
B. İkinci Elden Kaynaklar: Eyyûbîler ve Memlûkler Dönemi Kaynaklarında Fâtımîler	14
C. Araştırmalar	18
IV. Kavramsal Çerçeve:	21
V. Fâtımî Devleti'nin Kısa Siyasi Tarihi	38
BİRİNCİ BÖLÜM	57
EZHER'İN KURULUŞU VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ	57
1.1 İnşası ve İsimlendirilişi	73
1.2. Mimari Yapı	77
1.3. İdarî Yapısı ve Malî Kaynakları	84
İKİNCİ BÖLÜM	96
EHZER'DE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ	96
2.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde İsmâîlî İnanç Esaslarının Etkisi	101

2.2. Eğitim -Öğretim _____	105
2.2.1. Ders Halkaları ve Öğretim Yöntemi _____	105
2.2.2. İktidarın Ezher’de Uygulanan Eğitim-Öğretim Programına Etkisi _____	114
2.2.3. Öğrenciler _____	120
2.2.4. Ders Kitapları _____	122
2.3. Ulemâ _____	131
2.3.1 Ezher Ulemâsı _____	131
2.3.2 İktidar -Ulemâ İlişkisi _____	154
2.4. Ezher ve Dâru’l-Hikme (Dâru’l-İlim) _____	171
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM _____	183
EZHER’İN DİNÎ MİSYONU _____	183
3.1. Ezher’in İsmâilî-Fâtımî Din Politikaları ile İlişkisi _____	183
3.2. İsmâilî Hukukun Öğretimi _____	192
3.3. Yargı Faaliyetleri _____	197
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM _____	215
EZHER’DE DİNÎ ve İDARÎ UYGULAMALAR _____	215
4.1 Dinî Uygulamalar _____	215
4.1.1. İbadet Uygulamaları _____	215
4.1.2. Dinî Tören ve Kutlamalar _____	233
4.1.2.1. Hicrî Yılbaşı _____	236
4.1.2.2. Bayram Törenleri: Ramazan ve Kurban Bayramları _____	237
4.1.2.3. Leyali’l-Vekûd (Kandil Geceleri) _____	243
4.1.3. Şîî Nitelikli Tören ve Kutlamalar _____	247

4.1.3.1. Âşûrâ Günü _____	248
4.1.3.2. Mevalidü's-Sitte (Doğum Günü Kutlamaları) _____	250
4.1.3.3. Gadîr-i Hum Kutlamaları _____	253
4.2. İdarî Faaliyetler _____	255
4.2.1 Muhtesiblik Faaliyetleri _____	258
4.2.2 Vergi Düzenlemeleri _____	260
4.3.3 Ezher'de Toplumsal Olaylar _____	263
SONUÇ _____	266
KAYNAKLAR _____	272
EKLER _____	298
ÖZET _____	307
SUMMARY _____	308

GİRİŞ

I. Araştırmanın Sorunu, Konusu ve Önemi

Müslüman tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı hicrî dördüncü yüzyıl, yapılaşmanın arttığı, kurumların geliştiği bir dönemdir. Fâtımî Devleti'nin Mısır'a hâkim olmasının (358/969) ardından, bölgenin yeni başkenti Kahire'de imar faaliyetleri yürütülmüştür. Kahire'nin ilk yapılarından olan Ezher, amaçlılığı ve işlevi bakımından bu çalışmanın konusu olmuştur. Ezher'de yürütülen faaliyet alanlarını belirleme, Ezher'de İsmâilî davetin işleyişini betimlemenin olanaklılığı, Ezher'in İsmâilî-Fâtımî dâîlerin eğitim merkezi olma durumu, ileri öğrenmelerin gerçekleştirildiği Dâru'l-Hikme/Dâru'l-İlim'den farklı olarak Ezher'in amaçlılığındaki derinlik, ulemânın Ezher'deki konumu, faaliyet alanlarında Sünnî geleneğin muhtemel etkisi, Mısır halkının Ezher'de bulunuş biçimleri, İsmâilî-Fâtımî hukukunun ve din politikalarının öğretilmesinde ve uygulanmasında Ezher'in rolü, Fâtımî Devleti tarihi boyunca Ezher'de yapısal ve işlevsel değişimler araştırma sürecini yönlendiren sorunsallar arasında öne çıkanlardır. Aynı zamanda bu çalışma ile Ezher'in Müslüman tarihinde ve hatta dünya tarihinde yükseköğretim düzeyindeki ilk kurum olduğuna ilişkin önermelere karşılık, dolaylı biçimde görüş ortaya koyulabileceği öngörülmüştür.

Bu çalışma Fâtımî Devleti'nin Mısır'da inşa ettiği ilk saltanat camisi olan Ezher'in tarihini konu edinmiştir. Ezher, Fâtımî halifesinin Kahire'de namaz kıldığı, hutbe okuduğu ilk camidir. Bu yönüyle öncelikle bir ibadethânedir. Aynı zamanda hukukî ve toplumsal faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerden biridir. İç siyasette yetkiyi elinde bulundurmak ve Müslüman coğrafyada nüfusunu artırmak için hilâfet iddiasında kararlılık gösteren Fâtımî Devleti, bunun bir gereği olarak iyi düzenlenmiş bir hukuk

sistemine ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple, daha önce devlet düzeyinde uygulama alanı bulunmayan İsmâilî hukukunun yapılması, Fâtımî Devleti'nin öncelikli amaçlarından biri olmuş ve İsmâilî hukukun öğretilmesi, Ezher'in merkezî konumu ile resmî olarak desteklenmiştir.

Müslüman kültüründe ilk eğitim yeri, "mescid"ler olmuştur. Örneğin, Hz. Muhammed'in camide bulunduğu sırada çevresinde bulunan sahabeye vaaz ettiği bilinmektedir. Kur'an'ı ve dini öğrenmek için Mescid-i Nebevî'de Suffe olarak bilinen bir bölümün bulunması, eğitim-öğretim faaliyetlerinin mescidde yürütülmesine ilişkin ilk örnektir. İslâm tarihinde birçok mescidde görüldüğü gibi, Fâtımî Devleti'nin saltanat mescidi olan Ezher, kuruluşundan bu yana çeşitli öğrenme faaliyetlerinin gerçekleştiği merkezî önemi haiz bir mekân olmuş, tarihsel süreçte bu özelliğini korumuştur. Çünkü öğrenme, İsmâilîliğin devletin yetkisini elinde tutmasının ve toplum tarafından kabulünün önemli bir aracıydı. İbadethane ve eğitim-öğretim yeri olan Ezher'in, cami ve mescid kavramlarına anlam ve işlev bakımından muhtemel katkısı göz önünde bulundurulmuştur.

Fâtımîler Mısır'a girdiklerinde, bölgenin merkezi Fustat'tı. Yönetim merkezi Kahire ise saray yerleşkesi ve ordugâh niteliğinde idi. Fâtımî halifesi, hânedan üyeleri, ordu ve Mağrib'den gelenler Kahire'ye yerleşmişlerdir. Ezher, saray ve Mağrib'den gelenlerin yaşadığı yerleşimler ile çevriliydi. Mısır'da yaşayan ve ekseriya Sünnî olan Müslüman halk ise Fustat'ta mukim idi. Dolayısı ile gündelik yaşantıda Ezher'de bulunanların, yönetime yakın çevreler ve destekçi topluluklar olduğu dikkate alınmalıdır. Davet meclislerine katılanlar İsmâilîliği öğrenmeye gönüllü olanlar veya temel dinî bilgi düzeyinde Kur'an ve dil öğrenmek isteyenler Ezher'de bulunmuşlardır.

Fâtımî Devleti'nde gündelik yaşantı, idarî işler, önemli gün ve olayların tümünde merkezî konumda olan Ezher, bilinçli bir belirleyiş ile çalışmanın başlığında genel bir ifade olarak yer almıştır. Bu çalışma giriş, dört bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde yer alan kavramsal çerçevede Fâtımîlerin soyuna ilişkin tartışmalar ve siyasi yetkesi açıklanmıştır. Çalışmada yer alan dört bölümde, araştırmanın temel konuları betimlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde kısaca, Fatmilerin nesep tartışmalarına ve Fâtımî Devleti'nin tarihine yer verilmiştir. Araştırmanın belirleyici terimlerinden olan İsmâîlîlik, Fâtımî Devleti tarihi ile sınırlandırılarak yer almıştır. Bir başka deyişle İsmâîlîlik, dönemin bilgi kaynakları, ideolojik yapılanması ve devlet düzeyinde uygulanması ile betimlenmiştir.

Bir kurum tarihi araştırması olan bu çalışmanın birinci bölümünde, Ezher'in kurumsal yapısı açıklanmıştır. Fâtımîlerin Mısır'a geçişi, Ezher'in kuruluş arka planı, inşa süreci, isimlendirilişi, mimari, idarî ve malî yapısı araştırılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Ezher'de eğitim-öğretim faaliyetlerine yer verilmiştir. Düzenlenen faaliyetlerin nedenleri ve etkenleri araştırılmıştır. Ezher'de bulunan ders kitapları, öğrenci ve ulemânın durumu, kurulan ders halkaları ve başvurulan usûl-yöntem bu bölümün başlıkları arasında yer almıştır.

İsmâîlî-Fâtımî din politikalarında Ezher'in konum olarak önceliği, üçüncü bölümde Ezher ve dinî misyonunun incelenmesinin en önemli nedenidir. Bu bölümde Ezher'de İsmâîlî din politikalarına, hukukun öğretimine ve yargı düzenine yer verilmiştir. Dördüncü bölümün konusu Ezher'de dinî ve toplumsal faaliyetlerdir. İbadet uygulamaları, dinî günler, Şîî nitelikli törenler ve kutlamalar, toplumsal ve idarî faaliyetler bölümün öne çıkan ve ayrıntılı ele alınan konularındır. Çalışmada yer alan tüm bölümlerde, konuya bağlı kalmak koşulu ile halife ve devlet adamlarının yaklaşımları ve uygulamaları kaynakların elverdiği ölçüde dikkate alınmış, bilgi verilmiştir.

Müslüman fetihlerinin ilk döneminden itibaren Mısır, siyasi ve medeni faaliyetlerin yoğun olduğu önemli bir bölgedir. Mısır'da hüküm süren devletlerden biri olan Fâtımî Devleti tarihinin arka planda kalması, Mısır tarihinde önemli bir kopukluğa neden olacaktır. Şî-İsmâilî akideden güç alarak ortaya koydukları iktidar anlayışları nedeniyle Fâtımî Devleti, Orta Çağ boyunca Mısır'da kurulan diğer devletlerden farklıdır. Mezhep ve coğrafya etkenleri başta olmak üzere, döneminin gerçekliği içinde araştırılması, Fâtımî Devleti'nin tarihsel akışta tutarlı, anlamlı bir şekilde yer alması için önemlidir. Siyasi tarihte olduğu gibi medeniyet tarihinde de dikkatle okunması gereken bu döneme ilişkin somut bir konu olan Ezher, Kahire'de dinî yaşantı, ilmî faaliyetler, idarî işleyiş ve iktidarın bu alanlara olan etkisinin anlaşılmasını sağlayan kavuşturucu noktadır. Bu sebeple Fâtımîler döneminde Ezher'in niteliğini ve yapısını bilmek, tarihsel akışta yer alan bir boşluğu doldurması ve doğru çıkarımların yapılması açısından önemlidir.

Çalışmanın ilk aşamasında, Fâtımî Devleti'nin medenileşme ve idarî yapılanma sürecine yönelik yapılan ön çalışma, Fâtımî İsmâilîliğinin oluşumu ve Kahire'nin kuruluşu üzerine bir imge ortaya koymuş ve görüş sağlamıştır. Bu doğrultuda Ezher üzerine yapılacak çalışmanın İslâm medeniyet tarihine ilişkin çok yönlü, bütüncül bir bakış sunacağı öngörülmüştür. Bu çalışma belirlenen tarihsel süreçte Ezher'in gelişimini izleme, aynı zamanda yetkesini İsmâilî akideye dayandıran Fâtımî Devleti'nin medeni konulara yaklaşımını, dönemin dinî, toplumsal, entelektüel yaşantısını değerlendirme olanağı sunmaktadır.

II. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Çalışmada ilk olarak araştırmanın konusu belirlenmiştir. Bu süreçte Fâtımî Devleti tarihi, İsmâilîlik, Kuzey Afrika ve Mısır tarihi üzerine genel okumalar ve kaynak araştırması yapılmıştır. Araştırmanın konusunu belirleme aşamasında yapılan kaynak

araştırması ve mütalaalar sonucunda, Kuzey Afrika-Akdeniz coğrafyasında Orta Çağ Müslüman tarihi üzerine yoğunlaşılıyordu. Öne çıkan önerilerden biri olarak Fâtımîler döneminde Ezher, yapılacak çalışmaya yönelik merak ve beklentileri kapsamlı bir biçimde birleştiren konu olarak dikkat çekmiştir. Yapılacak kurum tarihi çalışması ile merak unsurlarının tutarlı sınırlar ile ifade edileceği öngörülmüştür. Bu yönüyle Ezher'in tarihi, bilinçli iz sürmenin ve istişarelerin sonucunda araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

Araştırma konusunun belirlenmesinin ardından, kaynaklardan edinilen bulguların toplanması, sınıflandırılması ve planlanması yapılmış, ayrıca Ezher üzerine yapılan çalışmalar belirlenmiştir. Araştırma kaynaklarının ve çağdaş araştırmaların içerikleri çözümlenmiş, bu doğrultuda çalışmanın son planlanması yapılmıştır.

Ezher'de eğitim-öğretim faaliyetleri iç içe bir görünüme sahiptir. Temel düzeyde okutulan İslâmi ilimler, İsmâîlîliğin teşvik edildiği toplu dersler, İsmâîlî hukukun öğretilmesinin gerekliliği, İsmâîlî dâîlerin bir araya geldiği meclisler, seyahat halindeki âlimlerin Ezher'de bulunması gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin ayrı unsurlarına ilişkin bilgiyi, kaynaklarda dikkatle belirlemek ve ayırtmak gerekmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetleri dışında yürütülen hukukî ve toplumsal faaliyetler, ibadetler, kutlamalar ve törenler ise, uygulama ve yönetime ilişkin bilgi sahibi olmayı gerektirmiştir. Bundan dolayı Ezher'de yürütülen faaliyetleri tutarlı bir şekilde betimlemek ve anlamlandırmak için kapsamlı bir ön çalışma yapılmıştır.

Araştırmanın yazım aşaması, birinci ve ikinci elden kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda, Fâtımîler döneminde Ezher'in yapı ve işlevini bütüncül şekilde farketmek üzerine yapılan çözümlene sürecidir. Yazım aşamasında betimleyici anlatım ön planda olmakla birlikte, araştırmanın bütününde farklı yaklaşımlar izlenmiştir. Örneğin, Ezher'de İsmâîlî davet ve ulemâ hakkında bilgiye ulaşmak için, Fâtımîler dönemi medeni ve toplumsal faaliyetleri göz önünde bulundurularak tündengelim

yöntemine başvurulmuştur. Ezher, hukukî ve toplumsal faaliyetlerde Mısır'ın ilk camisi Amr b. Âs Camii ile eğitim faaliyetlerinde ise Hâkim Biemrillâh (386-411/ 996-1021) döneminde inşa edilen Dârul-Hikme ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Ezher'in kuruluşu, idarî yapısı incelenmiştir. Bu bölümle ilgili kaynak araştırması yapılmış ve elde edinilen bulgular betimlenmiştir. Çalışmanın iki ve üçüncü bölümlerinde ise, metne yön vermek için ulaşılan bilgiler aralıklı olarak değerlendirilmiş ve nihayetinde bütüncül bir anlatım elde edilmeye çalışılmıştır. Bir başka deyişle, tarihsel verilere ulaştıkça metnin alt konularında olgunlaştırma ve ayırıştırma yapılarak ilerleme sağlanmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde konular zaman dizinine göre ele alınmıştır. Bir başka ölçüt ise, Fâtımî halifelerine veya yönetim çevrelerine özgü uygulamalardır. Bu durumda zaman dizininden ayrı olarak açıklamalar yer almıştır.

Kaynak araştırma sürecinde, Fâtımî dönemi kaynakları ve ikinci elden kaynaklara başvurulmuştur. Şîî-İsmâîlî tarih kitapları ve diğer tarih kitapları arasında karşılaştırma ve içerik çözümlemesi yapılmıştır. Konu başlıklarında zaman dizininin dikkate alınması dışında, kaynakların kullanımına ilişkin sıralama ya da ayırım bulunmamaktadır. Kaynaklardaki bilginin Ezher ile ilgili yönleri belirlenerek değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırmada önemli ölçüde Arapça kaynaklara başvurulması nedeniyle, sıklıkla çeviri yapılmıştır. Elde edilen veriler değerlendirilmiş, zaman zaman örnekler verilmiştir.

İsmâîlî davet düzeninde gizliliğin bir biçimiyle var oluşu, araştırma sürecinde İsmâîlî inancın Ezher ile ilgisini anlamlandırmada güçlük yaşanmasına neden olmuştur. Bu güçlüğü aşılması için, kavram ve olay örgüsünü tutarlı açıklama çaba gösterilmiştir. Ezher'in tarihi, yalnız Fâtımî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem ile sınırlandırılmıştır. Başlangıçta Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi olmak üzere Orta Çağ Müslüman tarihini kapsayan geniş tarih bir döneminin çalışılması tasarlanmıştır. Bu tasarı, yetki dayanakları ve tarihsel gerçeklikleri farklı olan üç dönemin ele alınması ve

karşılaştırılmasının yapılacak olması bakımından makul; Ezher'in ve burada yürütülen faaliyetlerin medeniyet tarihine olası katkılarının genel hatları ile açıklanacak olması bakımından bir sorunsaldı. Tarih döneminin yalnız Fâtımî Devleti ile sınırlandırılması, siyasi ve idarî gücünü Şîî-İsmâîlî akîde ile ortaya koyan bir yönetimin medenîleşme sürecinin izlenmesine ve Ezher üzerine daha derin ve ayrıntılı okuma yapılmasına olanak tanımıştır.

Bu çalışmada Ezher'in tarihi, kuruluşundan Fâtımîler Devleti'nin yıkılışına kadar olan süreçte ele alınmış, farklı bir döneme ait bilgiler yer almamış, Fâtımîler dönemi ile karşılaştırılmamıştır. Bununla birlikte, Eyyûbî Devleti'nin kuruluş sürecine ilişkin yapılan kısa atıflara yer verilerek Fâtımî Devleti'nin yıkılışının hemen ardından yaşanan gelişmelere kısaca yer verilmiştir.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin konu edinildiği bölümde, yalnız Ezher'de bulunan veya bulunduğu kuvvetle muhtemel olan ulemâ hakkında bilgi verilmiştir. Kaynaklarda, kütüphane, okutulan kitaplar, öğretim programlarına ilişkin düzenli bilgiye ulaşmakta güçlük yaşanmıştır. Ezher'de İsmâîlî dâîlerin ileri öğrenmelerini gerçekleştirmek üzere topladıkları yerlere ilişkin bilgi oldukça sınırlıdır. Çünkü İsmâîlî müellifler, eserlerinde tarihin kaydedilmesi ile genel itibari ile ilgilenmemişlerdir. Kâdî Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed'in eserleri ve sınırlı biyografi çalışması, Fâtımîler dönemine ilişkin ayrıntıya ulaşılan sınırlı sayıdaki eserlerdir. İsmâîlî dâîlerin Fâtımî Sarayı, Ezher ve Dâru'l-Hikme'de buldukları bilinmekle birlikte, kaynaklarda örneklerin çoğaltılabileceği havadis azdır. Bu nedenlere bağlı olarak kaynaklarda İsmâîlî davet meclisleri ile ilgili bölümler dikkatle okunmuştur.

Fâtımîler dönemi Mısır-Kahire tarihi üzerine yapılan araştırmada, Fâtımî sarayları, inşa edilen camiler, türbe ve mezarlar, şehir meydanları, Kahire sokakları sıklıkla yer almıştır. Diğer yandan nüfusun yoğun olduğu Fustat'ta bulunan Amr b. Âs

Camii, dükkânlar ve yerleşimlerden söz edilmiştir. İfade birliğinin sağlanması amacıyla, kaynaklarda yer alan isimler olan Mescidü'l-Atîk veya Cami'u Mısır, çalışmada Amr b. Âs Camii olarak yer almıştır. Mağrib, İskenderiye, Dımaşk, Kudüs, Yemen çalışmada sözü geçen diğer merkezlerdir. Bununla birlikte çalışmada eşzamanlı karşılaştırmanın yapılmaması nedeniyle, dönemin diğer hilâfet merkezleri ile olan Irak ve Endülüs'ün konunun dışında olduğunu belirtmek gerekir.

III. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmanın ilk aşamasında birinci ve ikinci elden kaynaklar belirlenmiştir. Çalışmanın özgün konu bütünlüğü, kaynaklar üzerinde yapılan özenli bir ön okumanın sonucunda elde edilmiştir. Yapılan düzenlemenin ardından sırasıyla, İsmâîlîlik, Fâtımîler idarî işleyişi ve genel tarih konularının yer aldığı Fâtımî Devleti dönemi telif çalışmaları olarak birinci elden kaynaklar, Eyyübîler ve Memlükler döneminde telif edilen genel tarih, biyografi, coğrafya, mezhepler tarihi konularının yer aldığı ikinci elden kaynaklar ve çalışmanın konusu ile uyumlu çağdaş araştırmalar okunmuştur, incelenmiştir.

Araştırma sürecinde kaynak temini için Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Columbia Üniversitesi Butler Kütüphanesi ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi olanaklarından yararlanılmıştır.

A. Birinci Elden Kaynaklar: Fâtımîler Döneminde Telif Çalışmaları

Araştırma sırasında Fâtımîler dönemindeki telif çalışmalarına ve Şîî-İsmâîlî kaynaklara başvurulmuştur. Fâtımî İsmâîlîlerine göre tarih, aşamalı yedili devirler halinde imamların birbiri ardında gelmesi ile oluşmaktadır. Bir döngü halindeki tarihin belirleyicisi ise imamdır. Bu nedenle İsmâîlî kaynaklarda insan ve eylemleri arka planda

kalmıştır. Bu durum, İsmâîlî müelliflere ait tarih konulu müstakil eserin az oluşunun nedenlerinden biridir.

Çalışmada ilk olarak Fâtımî Devleti'nin İsmâîlî kadısı ve dâîsi Ebû Hanife Nu'mân b. Muhammed (363/974)'in eserleri incelenmiştir. Devleti telif çalışmalarını desteklediği ve yönlendirdiği, etkili bir müellif olan Kâdî Nu'mân, ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî döneminden (297-322/909-/934) itibaren Fâtımî halifelerine yakın olan İsmâîlî dâî, kadı ve devlet adamıdır. Sarayda Fâtımî halifesinin hizmetinde bulunmuştur. Aynı zamanda telif çalışmaları nedeniyle İsmâîlî akidenin kurucularından biri olarak görülmüştür. Dönemin şartları içinde Fâtımî-İsmâîlîliğini açıklaması ve Fâtımî halifesinin otoritesini tarif etmesi bakımından, müellifin bu çalışmada başvurulan eseri öncelikli *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*¹ olmuştur. Tarih, siyaset, mezhep ve fıkıh konularının ön planda olduğu eserde, Kâdî Nu'mân'ın Fâtımî halifeleri ile karşılıklı konuşmaları, halifelerin tecrübe ve tasarruflarına ilişkin aktarımları, bu çalışmanın konusunun düşünsel arkaplan oluşturmaktadır. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*'ta görülen yetkin üslûp, İfrîkiye ve halkları hakkında idarî, toplumsal, dinî özelliklerine ilişkin ayrıntı veren *İftitâhu'd-*

¹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habib el-Fakî ve diğerleri, Beyrut: Dârul-Müntazır.

*Da've*², ağırlıkla akîde, fıkıh, tarih konularının yer aldığı *Deâimül-İslâm*,³ *Esâsü't-Te'vil*⁴, *Kitâbü'l- Himme*⁵ ve *el-Urcûzetü'l-Muhtara*⁶ eserlerinde de görülmektedir.

Ebû Muhammed İbn Zûlâk'ın (387/997) Mısır tarihini dönemin çağdaşı olarak kaydettiği eseri *Fezâilu Mısır ve Ahbâruhâ ve Havâsuhâ*⁷ adlı eseri, araştırmada başvuru birinci elden kaynaklar arasındadır. Fâtımî komutanı ve devlet adamı Cevher es-Sıkkî'nin (381/992) Mısır'a girişini, Muiz Lidîmillâh'ın (341-365/953-975) gelişini ve bu ikisi arasındaki süreci, siyasi ve sosyal yönleri ile dönemin tanığı olarak kaydeden İbn Zûlâk'ın eserleri İbn Saîd el-Mağribî (685/1286), Makrîzî (845/1442), İdris İmâdüddîn (872/1488) gibi birçok tarihçinin kaynakları arasında yer almıştır.

Muhammed b. Ubeydillah el-Müsebbihî'nin (420/1029)'nin 414-5/1024-5 yıllarında Fâtımî Devleti tarihi olaylarını kaydettiği *Ahbâru Mısır fî Seneteyn*⁸ adlı eseri, çalışmada sıkça başvuru kaynaklardan biri olmuştur. Fâtımî Devleti döneminin önemli

² Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *İftitâhu'd-Da've*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbu'at, 2005.

³ Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *Deâimü'l-İslâm*, thk. Asaf b. Ali Asgar Feyzi, Kahire: Dârul-Mearif, 1963, C.1

⁴ Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *Esâsü't-Te'vil*, thk. Arif Tamir, Beyrut: Me'sûrâtü Dari's-Sekafe, 1960.

⁵ Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *Kitâbü'l- Himme fî Adabi Etbai'l- Eimme*, thk. Mustafa Ğalib. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hallal: 1985.

⁶ Kâdî Nu'mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *el-Urcûzetü'l-Muhtara*, thk. Ismaili Kurban, Hüseyin Poonawala, Montreal: MC. Gill Uni, 1970.

⁷ Ebû Muhammed Hasan b. İbrâhim b. Hüseyin; İbn Zûlâk, el-Leysi, *Fezâilu Mısır ve Ahbâruha ve Havasuha*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2000.

⁸ Muhammed b. Ubeydillah Müsebbihî, *Ahbâru Mısır fî Seneteyn (414-5)*, thk. W, Millward, Kahire: Hey'etü'l- Mısıriyeti'l-Amme li'l-Kitab. 1980.

müelliflerinden biri de İsmâilî dâî, Hücetü'l-Irakeyn olarak bilinen Ebü'l-Hasan Hamîdüddîn el-Kirmânî (411/1020)'dir. Irak ve İran'da yürüttüğü İsmâilî davet faaliyetlerinde sağladığı başarı ile tanınan el-Kirmanî, Hâkim Biemrillâh döneminde Kahire'de bulunmuş ve devletin desteği ile İsmâilî akîde üzerine eserler ve risâleler kaleme almıştır. *el-Mesâbih fî İsbati'l-İmâme*⁹, *Râhatü'l-Akl*¹⁰, *el-Akvâlü'z-Zehebiyye*¹¹ müellifin bu çalışmada başvurulan eserleridir.

Ebû Ali Mansûr Cevzerî'nin, önemli bölümü Mağrib dönemine ait bilgiler içeren *Sîratü Üstâzi'l-Cevzer ve bihî Tevkî'âtü'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn*¹² adlı eseri, Kâdî Nu'mân'ın eserlerinde olduğu gibi Mısır'daki dinî-toplumsal uygulamaların arka planına ilişkin açılım sağlamıştır.

Fâtımîler dönemi İsmâilî müelliflerden biri de, Horasan'da davet faaliyetlerinde bulunan İsmmailî hüccet Ebû Muîn Nâsır-ı Hüsrev'dir. (465/1073) Hac yolculuğu sırasında Müslüman coğrafyada birçok önemli merkezi ve yerleşimi gezmiştir. Seyahatini kaleme aldığı *Sefernâme*¹³ adlı eserinde Kahire ve Fâtımî sarayları hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

⁹ Ahmed Hamîdüddîn Kirmânî, *el-Mesâbih fî İsbati'l-İmâme*, tkd. ve thk. Mustafa Ğalib. Beyrut: Dârul-Muntazır, 1996.

¹⁰ Ahmed Hamîdüddîn Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.

¹¹ Ahmed Hamîdüddîn Kirmanî, *el-Akvâlü'z-Zehebiyye*, thk. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru Muhayyu li'neşr li't-tiba'a, 1977, s, 29.

¹² Ebû Ali Mansûr Cevzerî el-Azîzî, *Sîratü Üstâzi'l-Cevzer ve bihi Tevkî'âtü'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn*, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Muhammed Abdülhavî eş-Şe'îre, Kahire: Dârul-Fikri'l-'Arabî.

¹³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev, Abdülvehap Tarzi, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1967.

Fâtımî halifesi Müstansır Billâh döneminde (420-487/1036-1096) Mısır'da bulunan İsmâîlî dâi'd-duât Ebû Nasr Müeyyed Fiddîn Hibetullah eş-Şîrâzî (470/1078), Fâtımî halifesine ve saraya yakın bir isimdir. Siyasi ve askerî alanda etkili bir isim olan Müeyyed Fiddîn'in birçok İsmâîlî dâi yetiştirdiği tahmin edilmektedir. Fâtımî Devleti tarihinin tanığı olarak önemli bilgilere yer verdiği eseri *Sîretü Müeyyed Fiddîn*¹⁴ ve bizzat yönettiği hikmet meclislerinin içeriğine yer verdiği metinlerinden oluşan *Mecâlisü'l-Müeyyediyye*¹⁵, dönemin davet faaliyetleri ve iktidarın din politikalarına ilişkin önemli bilgi veren kaynaklardır.

Fâtımîler dönemi inşâ divanında başkâtip olan Ebü'l-Kâsım İbnü's-Sayrafî'nin (542/1147) telif çalışmaları birinci elden kaynaklar arasındadır. Özellikle Nizarî-Müsta'li bölünmesinin yaşandığı döneme olan tanıklığı eserlerinde yer alır. Fâtımî dönemi vezirlerinin biyografilerini kaydettiği *el-İşâra ilâ men Nâle'l-Vizâre*,¹⁶ divan yazışmalarından oluşan *el-Kânûn fî Dîvâni'r-Resail*¹⁷ bu çalışmada incelenen ilk dönem kaynakları arasında yer almaktadır.

¹⁴ Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud; Müeyyed-Fiddîn, eş-Şîrâzî, *Sîretü'l-Müeyyed Fiddîn Dâi'd-Duât*, thk. Muhammed Kâmil el-Hüseyn, Kahire: Dârul-Kâtibi'l-Mısriyye, Kahire, 1949.

¹⁵ Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud; Müeyyed-Fiddîn eş-Şîrâzî, *el-Mieti'l-Ûla min Mecâlisi'l-Müeyyediyye*, Bombay, 1997.

¹⁶ Ebü'l-Kâsım Eminüddîn Ali b. Müncib b. Süleyman; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra men Nâle'l-Vizara*, thk. Abdullah Muhlîs, Kahire: Matbaatü'l-Mahedü'l-İlmî el-Feransî, 1923.

¹⁷ Ebü'l-Kâsım Eminüddîn Ali b. Müncib b. Süleyman; İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn fî Dîvâni'r-Resail; el-İşâra ila men Nâle'l-Vezare*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, 1990.

Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen'in (360/970[?]) *Kitâbü'l-Keşf*,¹⁸ *el-Âlim ve'l-Gulâm*¹⁹ adlı eserleri, Ebû Ya'kûb Sicistânî'nin(393/1003[?]) *Kitâbü'l-İftihâr*,²⁰*İsbâtü'n-Nübüvve*²¹ adlı eserleri, Ebû'l-Hasan İbn Halef (437/1046) *Mevâddü'l-Beyân*²², Müstansır Billâh döneminin (427-487/1036-1094) resmî yazışma ve belgelerin yer aldığı *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*²³ adlı eser, Ebû Abdullah el-Yemânî'nin (470/1077?) *Keşfü Esrâri'l-Bâtuniyye ve Ahbârü'l-Karâmita*,²⁴ kâtip veya İsmâilî dâî tarafından hazırlandığı tahmin edilen, Nizarî propagandacılara karşılık olarak Müsta'li Billâh'ın(487-495/1094-1101) imâmetini vurgulayan, Hâfız Lidînillâh döneminde (526-544/1131-1149) Kahire'ye gelerek halife ve devlet adamları ile yakınlık kuran Üsâme b. Münkız'ın (584/1188), *el-İ'tibâr*²⁵ adlı eseri, Zâfir Biemrillâh (544-549/1149-1154) dönemi belgelerinden oluşan *Hidâyetü'l-Âmiriyye*,²⁶ Ebû Bekr Hatîb el-

¹⁸ Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, Ca'fer, *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1984.

¹⁹ Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, *The Master and the Disciple: an Early Islamic Spiritual Dialogue: Kitab al-Alim ve'l-Ghulam*, çev. James M. Morris, London: I.B. Tauris, 2001.

²⁰ İshak b. Ahmed; Ebû Ya'kûb Sicistânî, *Kitâbü'l-İftihâr*, thk. İsmâil Kurban Hüseyin Ponavala, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.

²¹ İshak b. Ahmed; Ebû Ya'kûb Sicistânî, *İsbâtü'n-Nübüvve*, thk. Arif Tamir, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1982.

²² Ebû'l-Hasan Ali b. Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, thk. Hatim Sâlih ed-Damin, Dımaşk: Dâru'l-Beşair, 2003.

²³ Ebû Temîm Me'ad b. Ali; Müstansır Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, thk. Abdülmün'im Macid, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1954.

²⁴ Muhammed b. Muhammed Yemânî, *Müzekkirâtü fî Hareketi Mehdî el-Fâtumî (İstitâru'l-İmam ve Sîreti Ca'fer el-Hâcib)*, Kahire, 1936, 4 Cilt, 2, Kısım.

²⁵ İbn Münkız, Ebû'l-Muzaffâr Mecîdüddîn Üsâme b. Mürşid, *el-İ'tibâr*, thk. Filib Hittî, Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

²⁶ Ebû Ali Mansûr b. Müsta'li; Âmir Biahkâmillah, *Hidâyetü'l-Âmiriyye*, ed. Asaf A.A. Fyzee, Calcutta: Oxford University Presss, 1938.

Bağdâdî'nin(463/1071) ulemâ hakkında bilgi verdiği eseri *Târîhu Bağdâd*,²⁷ Kâdî Reşîd b. Zübeyr'in (561/1166), hediyeleşmeler, ziyafetler ve davetler hakkında bilgi verdiği *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*²⁸ adlı eseri, Ebû Tâhir es-Silefi'nin(576/1180) Mısır başta olmak üzere Fâtımî hâkimiyetindeki bölgelerde yaşamış muhaddisler ve diğer ulemâ hakkında bilgi verdiği eseri *Mu'cemü's-Sefer*²⁹ bu çalışmada başvurulan birinci elden kaynaklar arasındadır.

B. İkinci Elden Kaynaklar: Eyyûbîler ve Memlûkler Dönemi Kaynaklarında Fâtımîler

Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerinde Mısır'da yoğun telif faaliyetleri yürütülmüş, tarih yazıcılığında zengin birikimine ulaşılmıştır. Belirtilen dönemlerde telif edilen genel tarih kitapları, biyografi coğrafya, şehir planlama, seyahatnâme, edebiyat türü çalışmalarda, Fâtımîler dönemine ait olup, günümüze ulaşmayan kaynaklardan kayda değer aktarımlar bulunmaktadır. Çalışmanın yazım sürecinde kaynaklar arasındaki bu ilginin dikkate alınması, Fâtımî Devleti tarihi yazımına katkı sağlayacaktır. Kaynakların birbirleri üzerindeki etkisi veya müelliflerin olası inanç odaklı söylemleri dil ve içerik bakımından dikkate alınmıştır.

²⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selam ve Ahbâru Muhaddisiha ve Zikru Guttâniha el-Ulemâ-i min Ğayri Ehliha ve Varidiha (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 2001, 12.

²⁸ Reşîd b. Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt: Dâiratü'l-Matbuat ve'n-Neşr, 1959.

²⁹ Ebû Tâhir Silefi, Ahmed b. Muhammed, *Mu'cemü's-Sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Yâzûrî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.

Bu çalışmada Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde telif edilen kapsamlı eserler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Eyyûbîler dönemi müelliflerinden İbnü'z-Zâfir el-Ezdî'nin (613/1216) Fâtımî tarihine yer verdiği eseri *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*³⁰, çalışmada başvuru olan önemli bir kaynaktır. İbnü'z-Zâfir bu eserinde sırasıyla Fâtımî halifelerinin biyografilerine, dönemlerinin olaylarına ve devlet adamlarının atama ve azil tarihlerine sıralı olarak yer vermiştir. Ebû Muhammed İbnü't-Tuveyr'in (617/1220) son dönem Fâtımî halifeleri, vezirler başta olmak üzere devlet adamları, devletin kurumları tören ve kutlamalar hakkında ayrıntılı bilgi verdiği *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*³¹, çalışmada sıklıkla başvuru olan eserlerden bir diğeridir. Kişi ve mekân bilgisinin ayrıntılı yer aldığı eserde, özellikle Fâtımî Devleti'nin ikinci yarısına ilişkin siyasi, idarî ve toplumsal yaşantı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

İbnü'l-Esîr'in (630/1233) kapsamlı eseri *el-Kâmil fi't-Tarih*³², Ebü'l-Abbas İbnü'l-İzârî'nin(712/1312'densonra) Fâtımî Devleti'nin Mağrib'deki faaliyetlerine yer verdiği eseri *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib*³³, Ebû Bekr İbnü'd-

³⁰ Cemalüddîn Ali b. Zâfir, el-Ezdî, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*, thk. Andre Ferre, Kahire: Matbu'atü'l-Mahedi'l-İlmî el-Feransi el-Asari's-Şarkıyye.

³¹ Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasan b. Abdisselâm b. Alî b. Ahmed; İbnü't-Tuveyr el-Fihri el-Kayserânî el-Mısırî, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn li İbni't-Tuveyr*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992.

³² İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid; İbnü'l-Esîr eş-Şeybani, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdisselam Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1997, C.1-10; 6, 7,8,9,10.

³³ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. el-İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. G.S. Colin, E, Levi Provençal, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, C.1.

Devâdârî'nin (736/1336) *Kenzü'd- Dürer fî Camiu'l-Gurer*³⁴ eserinin Fâtımî Devleti tarihine yer verdiği son cildi, Şemsüddîn ez-Zehebî (748/1348)'nin ulema hakkında bilgi verdiği *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*³⁵, kişi ve mekân bilgisine ilişkin önemli ayrıntıların bulunduğu İbn Fazlullah Ömerî'nin(749/1349) *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*,³⁶ İbn Haldûn'un (808/1406) *Kitabu'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Âsrihim Min Zevi's-Sultani'l-Ekber*,³⁷ Ahmed b. Ali Kalkaşendî'nin (821/1418) Fâtımîler dönemi alay, tören ve kutlamalar, ibadetler, idarî faaliyetler, şehrin yapısı, yerleşimleri, devlet adamları, ödenekler hakkında ayrıntıların yer aldığı *Subhu'l-A'sâ fî Sina'ati'l-İnşâ*,³⁸ bu çalışmada başvurulan genel tarih konulu ikinci elden kaynakların bir kaçıdır.

Yemenli İsmâilî-Müsta'li dâî İdris İmâdüddîn (872/1468)'in Fâtımî Devleti'nin Mağrib dönemini ve Mısır'a geçiş sürecini ele aldığı *Uyûnü'l-Ahbâr*³⁹ ve yine Fâtımîler dönemi siyasi ve İsmâilî davet sürecine yer verdiği *Zehrü'l-Me'ânî*⁴⁰ bu çalışmada

³⁴ Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek b. ed-Devâdârî, *Kenzü'd- Dürer fî Camiu'l-Gurer-Dürratü Meziyyeti fî Ahbâri'd-Devletil-Fâtımîyye*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire, 1961, C. 6-7,

³⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

³⁶ İbn Fazlullah Şehabeddîn Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Kamil Süleyman el-CEbûrî, Mehdî en-Necm, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiye, 2010, 1-27.

³⁷ Abdurrahman İbn Haldûn, (*el-İber ve*) *Dîvânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve min 'Âsrihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Beyrut: Dârul-Fikr, 1981, C.1-8;4.

³⁸ Ebû'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sina'ati'l-İnşâ*, Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, Şerh ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, 1987, 1-9.

³⁹ İdris İmâdüddîn b. el-Hasan, *Tarîhu Hulefâ-i Fâtımîyyûn bi'l-Mağrib: l-Kısmu'l-Hâs min Kitabi 'Uyûnü'l-Ahbâr*, thk. Muhammed Ya'lâvî, Beyrut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1985.

⁴⁰ İdris İmâdüddîn b. el-Hasan, *Zehru'l-Me'ânî*, thk. Mustafa Galib. Beyrut: Müessesetü'l-Cami'ati'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1991.

başvurulan eserler arasındadır. Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn İbn Tağrıberdî'nin (874/1470) *en-Nücumu'z- Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*⁴¹ adlı eserleri çalışmada başvurulan genel tarih türü eserleri arasında Fâtımî Devleti tarihine ilişkin önemli bilgiler içermektedir.

Memlük tarihçilerinden olan Ebû Muhammed Takıyyüddîn Makrîzî'nin (845/1442) Fâtımî Devleti tarihini ayrıntılı ele aldığı eserleri, çalışmada başvurulan ikinci elden kaynaklar arasında öne çıkmıştır. Makrîzî'nin Fâtımîler dönemi kaynaklarından yararlandığı *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîni'l-Hukemâ*⁴² ve *Mukkaffa'l-Kebîr*⁴³ adlı eserleri, Fâtımî tarihi ve halifeleri, devlet adamları ve ulemâ hakkında zengin bilgi içermektedir. Makrîzî'nin Kahire ve Mısır coğrafyası, bölgeler ve şehir planlamaları hakkında bilgi verdiği *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*⁴⁴ adlı eseri müellifin bu çalışmada sıkça başvurulan diğer bir kaynaktır. Ayrıca *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*⁴⁵ adlı eseri bu çalışmada yer alan kaynaklardan biridir.

Araştırma sürecinde Fâtımî halifeleri, devlet adamları, İsmâilî din adamları ve ulemâ hakkında bilgi edinmek amacıyla sıkça tabakat, terâcim, vefeyât türü eserlere

⁴¹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *En-Nücumu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, tkd. Muhammed Şemsüddîn, Beyrut: Dârul-Kitabi'l-İlmiyye, 4-5.

⁴² Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ Bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîni'l-Hulefa*, thk. Cemalüddîn Eş-Şeyyâl, Kahire: Cumhuriyyetü'l-Mısrî'l-'Arabiyye Vizâretü'l-Evkaf el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, 1,2 ve 3.

⁴³ Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukkaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lavî, Beyrut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmi, 2006.

⁴⁴ Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri Hıtatî ve'l-A'sâr*, Beyrut: Dâru Sadır, 1270.

⁴⁵ Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *es-Sülûk fî Ma'rifeti'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdilkadir Ata, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1, Cilt, 1997.

başvurulmuştur. Bunlar arasında Ebü'l-Abbas Şemsüddîn b. Hallikân'ın (681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*⁴⁶ adlı eserine sıklıkla başvurulmuştur. Muhammed b. Yusuf el-Kindî'nin (350/961) *Vülât-ı Mısır*⁴⁷ ve *Ahbâru Kudât-ı Mısır*,⁴⁸ Ebü's-Safâ Safedî'nin (764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*,⁴⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn b. Hacer'in (852/1449) *Ref'ü'l-İsr 'an Kudâti Mısır*⁵⁰ çalışmada sıklıkla başvuru alan eserler arasında yer almıştır.

Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*⁵¹, İbn Müeyesser'in (677/1278) *Ahbâru Mısır*⁵² çalışmada başvuru alan şehir ve coğrafya türü eserlerdir.

C. Araştırmalar

Bu çalışmada öncelikle Fâtımîler dönemine ait belgelerin toplandığı, tercüme edildiği, değerlendirildiği araştırmalar incelenmiştir. Bu doğrultuda, araştırma sürecinde Muhammed Kâmil Hüseyin, Mustafa Galib, Cemalüddîn eş-Şeyyâl, Muhammed Mahir Hamâde, Eymen Fuâd Seyyid gibi belge ve eser tahkiki yapan, ayrıca telifleri çalışmaları

⁴⁶ Ebü'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr el-Bermeki el-İrbili; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1977.

⁴⁷ Muhammed b. Yusuf Kindî, *Vülât-ı Mısır*, thk. Hüseyin Nessâr, Dâru's-Sadr -Beyrut,

⁴⁸ Muhammed b. Yusuf Kindî, *Ahbâru Kudât-ı Mısır*, thk. Hüseyin Nessar, Kahire: Matbaatu Dari'l-Kütübi'l-Vesâigî'l-Gavmiyye, 2005.

⁴⁹ Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2000, 1-29; 11.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed; İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'ü'l-İsr 'An Kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1988.

⁵¹ Şihâbüddîn Ebü Abdillâh Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995, 1-7; 2-3.

⁵² Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkadir Makrizî, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır li'İbn Müeyesser*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve Vesâiki'l-Kavmiyye, 2014.

bulunan tarihçiler eserleri ile sık karşılaşmıştır. İsmâiliyyenin gelişimi, literatürü, akaidi üzerine çok sayıda çalışması bulunan Wladimir Ivanow, İsmâîlîliğin kökenine ve gelişimine yer verdiği eserleri ile Bernard Lewis, başta Fâtîmîler dönemi öğrenim faaliyetleri ve usulünü konu edindiği *The Fâtîmîds and Their Traditions of Learning*⁵³ eseri olmak üzere, Fâtîmîler dönemi toplumsal ve entelektüel yaşantı üzerine çalışmaları bulunan Heinz Halm, son yıllarda İsmâîlî çalışmalarına yön veren araştırmacılar arasında öne çıkan ve eserlerinde tüm yönleri ile İsmâîlîyye mezhebini konu edinen Farhad Daftary, yine Fâtîmîler dönemi Mısır'da devlet ve toplumsal yaşantı üzerine çalışması bulunan Yaacov Lev, İsmâîlîliğin erken tarihi ve Fâtîmîler dönemi arşiv belgeleri üzerine çalışmalar bulunan araştırma sürecinde çalışmalarına başvuru alan isimlerden öne çıkanlardır.

Araştırma sürecinde Arap dilinde ve Batı dillerinde Ezher konulu birçok çalışma ile karşılaşmıştır. Bu çalışmaların önemli bölümünde Ezher, kuruluşundan günümüze değin tarihinde çeşitli sınırlamaların yapılması ile ele alınmıştır. Diğer bir araştırma dönemi ise Ezher'in yakın tarihi olmuştur. Tarihsel süreç yerine bir konu çevresinde hazırlanan çalışmalarda Ezher eğitim-öğretim kurumu olarak öne çıkmaktadır. Siyaset, din, toplum ve yaşantı arasındaki ilişkilerin incelenmesine olanak tanımakla birlikte, Ezher konulu çalışmaların bir bölümünde üslup ve içerik benzerliğinin bulunduğunu da belirtmek gerekir.

⁵³ Heinz Halm, *The Fâtîmîds and Their Traditions of Learning*, London: I.B. Tauris, 1997.

Arapça çağdaş araştırmalardan Mustafa Bayram'ın *Tarîhu Ezher (1903)*,⁵⁴ Abdurrahman Zekî'nin *el-Ezher ve mâ Havlehû Mine'l-Asar (1970)*,⁵⁵ Ahmed Muhammed Avf'ın *el-Ezher fî Elfi Âm(1972)*,⁵⁶ Amine Sâvî'nin *el-Ezheru's-Şerif ve Minâratü'l-İslâm (1984)*,⁵⁷ Süleyman Rasad Hanefî'nin *Kenzü'l-Cevher fî Tarihi'l-Ezher (1985)*,⁵⁸ Saîd İsmâil Ali'nin *Devru'l-Ezher fî Siyaseti'l-Misriyye (1986)*,⁵⁹ Abdulazîz Muhamed Şennâvî'nin *el-Ezher Cami'an ve Cami'aten (1983)*,⁶⁰ Muhammed Abdülazîz Seûd'un *el-Ezher ve's-Şüyûh (2001)*⁶¹ ve Muhammed Behiy'in *el-Ezher Târiheten ve Tetavvüreten*⁶² bu çalışmada başvurulan eserlerdir.

Batı dillerinde, Ezher'in kuruluşundan modern döneme kadar dönemlerin kısaca ele alındığı Bayard Dodge'un *al-Azhar: a Millennium of Muslim Learning (1961)*⁶³ adlı çalışması ve kitapçık boyutunda bir çalışma olan S.A. Morrison'un *al-Azhar Today and Tomorrow (1926)*⁶⁴ incelenmiştir. Türkiye'de ise Ezher'in müstakil olarak incelendiği

⁵⁴ Mustafa Bayram, *Tarîhu Ezher*, (Doğu Dilleri Ulemâsı 13, Konferansı), Kahire: Matbaatü't-Temeddün, 1903.

⁵⁵ Abdurrahman Zekî, *el-Ezher ve mâ Havlehû Mine'l-Âsâr*, Kahire: Mektebetü'l-Arabiyye, 1970.

⁵⁶ Ahmed Muhammed Avf, *el-Ezher fî Elfi Âm*, (Özel sayı- Ezher'in bininci yıl kutlamaları münasebetiyle), Kahire: Mecme'iluhûsi'l-İslâmiyye, 1972.

⁵⁷ Amine Sâvî, *el-Ezheru's-Şerif ve Minâratü'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü Mısır, 1984.

⁵⁸ Süleyman Rasad Hanefî, *Kenzü'l-Cevher fî Tarihi'l-Ezher*, Kahire: Matbaatü'l-Hindiye, 1302/1885.

⁵⁹ Saîd İsmâil Ali, *Devru'l-Ezher fî Siyaseti'l-Misriyye*, Kahire: Dârul-Hilâl, 1986.

⁶⁰ Abdulazîz Muhamed Şennâvî, *el-Ezher Cami'an ve Cami'aten*, Kahire: Mektebetü'l-Enclü el-Misriyye, 1983, C.1.

⁶¹ Muhammed Abdülazîz Seûd, *el-Ezher ve's-Şüyûh*, Kahire: Dârul-Cumhuriyye li's-Sehafa, 2001.

⁶² Muhammed Behiy, *el-Ezher Tariheten ve Tetavvüreten*, Kahire: Dârü's-Şa'b.

⁶³ Bayard Dodge, *al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning*, Washington: The Middle East Institute, 1974.

⁶⁴ S. A. Morrison, *al-Azhar Today and Tomorrow*, Cairo, 1926.

Fatih Kaya'nın *Geçmişten Günümüze Bir Eğitim Kurumu Olarak Ezher (2023)*⁶⁵ adlı çalışması bulunmaktadır.

Ezher bilimsel makalelere de konu olmuştur. Hava Lazarus, "Contemporary Religious Thought Among The Ulama of Al-Azhar",⁶⁶ Muhammed el-Hadır Hüseyin, (Hıfziddîn veragiş Şerif), "Mekânetü'l-Ezher ve Eseruhu/İsruhu"⁶⁷ bu çalışmada başvurulan makalelerden birkaçıdır.

IV. Kavramsal Çerçeve:

İmâmet-Hilâfet

İmâmet ve hilâfet terimleri İslâm kaynaklarında sıklıkla yakın anlamlarda kullanılmaktadır. Halife Müslümanların başına geçen kimse iken, Şiî lideri olan imam nas ve tayin ile belirlenmiştir.⁶⁸ İsmâilîyye inancına göre, Müslümanların düzenini sağlama görevini peygamberlerden sonra vasîler ve imamlar üstlenmiştir. Vahyi yayan ve açıklayan Hz. Muhammed nâlık, vahyin te'vilini yapan vasî-esas Hz. Ali (35/40-656/661) idi. Bir başka ifade ile Hz. Muhammed evlerin en faziletlisi, Hz. Ali ise bu eve emin şekilde girilecek kapıların en faziletlisidir. Hz. Ali'den sonra, ifşa edilmemiş, batınî bilginin ve İslâm'ın doğru yorumunun sahibi kişiler⁶⁹ olan imamlar da nebîler gibi her

⁶⁵ Fatih Kaya, *Geçmişten Günümüze Bir Eğitim Kurumu Olarak Ezher*, Ankra: İlahiyat, 2023.

⁶⁶ Hava Lazarus-Yafeh, "Contemporary Religious Thought Among the Ulama of al-Azhar", *Some Religious Aspects of Islam Brill* (1981): 90-105.

⁶⁷ Muhammed el-Hadır Hüseyin, (Hıfziddîn veragiş Şerif) "Mekânetü'l-Ezher ve İsruhu", *Nuru'l-İslâm Mecelletü Diniyyeti İlmiyyeti Halkiyyeti Tarihiyyeti Hukmiyye* 10 /1 (1349/1931).

⁶⁸ Hasan Onat, "Şii İmamet Nazariyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.32, S.1-2, 1992, ss.89-110; 89.

⁶⁹ Kâdî Nu'mân, *Esâsü't-Te'vil*, s. 365; Abdurrahman b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn-i Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, Dımaşk, Dâru Ya'reb. 2004, 1/535.

türlü hatadan uzaktır ve onlara mutlak itaat gerekir. Herhangi bir konuda imamı sorgulayan kâfir, mürted olur. İmamların kutsiyetini, onlara itaatin gerekliliğini eserlerinde ayrıntılı işleyen Kâdî Nu'mân'a göre, imama uymak için kişinin küçük, büyük tüm konularda ona danışması, hiçbir işinde ona itiraz etmemesi, etse de Allah'tan af dilemesi gerekir.⁷⁰ Bu doğrultuda o, açık bir şekilde inanan kişinin imamını tanıması ve Rabb'inden korktuğu gibi ondan korkması gerektiğini ifade etmiştir.⁷¹ Yaratılış itibari ile imamların her biri kemal mertebesinde ve birbirlerine üstünlükleri yoktur. Ancak kendisine tâbî olan ve duada bulunanların sayısı fazla olan imam, diğer imamlardan faziletlidir.⁷²

İsmâîlîliğin tarihsel sürecinde imâmet silsilesi farklı şekillerde ortaya konulmuş,⁷³ çoğu zaman beklenen kâim imam olmak üzere yedi imam tanınmıştır. Buna göre imâmet, sırası ile Hz. Ali, Hz. Hasan (49/669), Hz. Hüseyin (61/680), Ali b. Hüseyin (94/712), Muhammed el-Bâkır (114/733), Ca'fer es-Sâdık (148/765) ile sürmüştür. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın, babası hayatta iken vefat etmesi (138/755-756?), imâmetin sıralamasına ilişkin ayrılıklara neden olmuştur. Ca'fer es-Sâdık'ın, Abbâsî iktidarına karşı korumak amacıyla⁷⁴ oğlu İsmâil'in ölümünü ilân ettiğini, aslında onun gizlendiğini savunanlar ile

⁷⁰ İsmâîlî inanca göre imama mutlak itaatin gerekliliği " Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de itaat edin..." (4/59) ayeti ile temellendirilmiştir. Kâdî Nu'mân, *el-Urcûzetül Muhtara*, s. 35-36; 47; Rami Mahmud, *Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelamî Açıdan İsmâîlî İnanç Sistemi*, İstanbul: Post Yayınevi, 2020, s. 213, 218.

⁷¹ Kâdî Nu'mân, *Kitâbü'l- Himme*, s.99.

⁷² Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, s. 261.

⁷³ Kâdî Nu'mân *Esâsü'l-Te'vil*, s. 105.

⁷⁴ Kirmânî, *el-Mesâbih* s.100; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 207.

İsmâil'in öldüğünü kabul ederek, oğlu Muhammed b. İsmâil'in (170/795) imâmetini savunanlar İsmâiliyye, Alevî İsmâîlîleri⁷⁵ ya da Yediciler olarak anılmıştır.⁷⁶

İsmâiliyye inancına göre Allah, Hz. Ali'yi, Hz. Fâtıma'yı (11/632) ve oğullarını arındırmış, imâmeti ise Hüseyin b. Ali'nin nesline vermiştir.⁷⁷ Buna dayanarak hilâfet iddiasında bulunan İsmâîlîler, uzun süren yapılanma döneminin ardından Selemye'de⁷⁸ ortaya çıkmışlardır. Abbâsîlerin hâkim oldukları Basra, Kufe, Bahreyn, Yemen, İran ve Kuzey Afrika'da merkezî ve bölgesel yönetimlere başkaldırmak yerine, oluşturdukları dâî ağı aracılığı ile Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer'in mehdî olarak döneceği inancını yaymışlar ve uzun süre meşruiyetlerini elde edecekleri uygun bir zemin aramışlardır.⁷⁹

İsmâîlî literatüre göre, yedinci İsmâîlî imam Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil'den sonra imâmetin Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed er-Râzî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Abdullah et-Tâkî el-Hayr, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed ez-Zekî, Ebû Muhammed Abdullah/Ubeydullah b. Hüseyin el-Mehdî ile devam ettiği kabul gören bir öneri olmuştur. Buna göre Muhammed b. İsmâil'den sonra ilk zuhûr edecek imam Ebû

⁷⁵ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ b. Tıktakâ, *el-Fahrî fî Adabî's-Sultaniyye ve 'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dâru's-Sadir: Beyrut, 1997, s. 257.

⁷⁶ Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firâk ve Beyânü Firkatî'n-Nâciye*, Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1977, s.46; Muhammed b. el-Hasan Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtiniyye ve Butlanihi Menku'l-Min kitabî Kavâ'idî Akâidî Âli Muhammed*, Muhammed b. el-Hüseyin, neşr. R. Strothmann, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1938, s. 22; Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 29-31.

⁷⁷ Kâdî Nu'mân, Ali ve Fâtıma soyundan Hasan, Hüseyin ve Hüseyin evladının imâmete tayin edilmesini, nübüvvetin İbrahim'den sonra sırası ile İsmâil ve İshak'ın neslinden sürmesine benzetir. Kâdî Nu'mân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/35.

⁷⁸ Hama'ya bağlı Berriyye bölgesinde bir belde olan Selemye, Hama'ya iki günlük mesafededir ve Humus'a şehirlerinden biri sayılır. el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 3/240.

⁷⁹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, s. 16, 277; Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 239.

Muhammed Ubeydullah el-Mehdî, Selemye'deki amcası Ebû Ali el-Hâkim (Muhammed b. Ahmed) Saîdü'l-Hayr tarafından büyütülmüş,⁸⁰ bu sırada Müslüman coğrafyada etkin bir şekilde faaliyetlerini yürüten İsmâilî dâîlerin topladığı kıymetli eşya ve para Ubeydullah'a ulaştırılmak üzere Selemye'de⁸¹ toplanmıştır.⁸² Onun Selemye'de iken, Muhammed b. İsmâil'e kadar dayanan tüm nesebinin imâmetini iddia etmesi ile İsmâilî-Fâtımî imâmet anlayışı belirgin biçimini kazanmıştır.(286/899)⁸³ Böylelikle Fâtımîlerden önceki İsmâilîlerin savunduğundan farklı olarak, setr döneminde ortaya çıkan Kâim Muhammed b. İsmâil'in konumunu, onun soyundan gelen vekilleri olan İsmâilî-Fâtımî imamlar üstlenmiştir.⁸⁴ Gizlilik döneminin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan Ebû

⁸⁰ Wladimir Ivanow, *İsmâilî Tradition Concerning the Rise of Fâtımîds*, 1942, Oxford University Press, Calcutta, s. 31.

⁸¹ Şam sınırında çöl tarafından bulunan ve Humus'a bir menzil uzaklıkta olan Selemye, yoğun nüfusu ve kalesi ile küçük bir şehir niteliğinde bir beldedir. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmünim Himyerî, *Ravzû'l-Mi'târ fî Haberi'l-Ektâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetü'n-Nasırı's-Sekafe, 1980, s. 320.

⁸² Yemânî, *Müzekkirât*, 4/2, s. 108.

⁸³ Ubeydullah el-Mehdî'nin imâmet iddiası, nesebinin ve kendisinin hüccet iken imamlığa yükselmesi, Muhammed b. İsmâil'in ise mehdîliğinin reddedilmesi, tepkileri açıklayan yorumlardan biri olmuştur. Muzaffer Tan, *İsmâilîyye'nin Teşekkül Süreci, (Ankara Üniversitesi Doktora Tezi)*, Ankara, 2005, s. 123; Muzaffer Tan, *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Devlet Yapılanması*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2017, s.40.

⁸⁴ Ebû Muhammed Hasan b. Musa Nevbahî, *Firaku's-Şîa*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2012, s. 114, 116; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, s.46; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 207; Farhad Daftary, *İsmâilîler*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s.265; Mahmud, *İsmâilî İnanç Sistemi*, 234.

Muhammed Ubeydullah el-Mehdî, soyunun Hz. Fâtıma'ya dayandığını ilân ederek İsmâilî-Fâtımî hilâfetini başlatmıştır.⁸⁵

Fâtımîlerin nesebine ilişkin yer alan çok sayıda iddia arasında⁸⁶ Ca'fer es-Sâdık'ın oğullarından biri olan Musa el-Kâzım'ın (138/756)⁸⁷ neslinden oldukları ifade edilmiş, ya da mehdî ve mesih kavramları arasında benzerlik kurularak İsmâilî Fâtımî soyu yüceltilmiştir.⁸⁸ Dikkat çeken bir başka konu ise, Fâtımîlerin yarı efsanevî ve kısmen bilinmez olan Meymûn el-Kaddâh'ın⁸⁹ soyundan olduklarına ilişkin iddialardır. Buna göre Meymûn ve kendinden daha sapkın olan oğlu Abdullah b. Meymûn'un, Deysânî⁹⁰

⁸⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, ss. 1- 2.

, 1/ 379; İmâdüddîn, *'Uyûnü'l-Ahbâr* s.150-1.

⁸⁶ İsmâilî-Fâtımî nesebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân* 3/117; İbnü'l-İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/282; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/102.

⁸⁷ Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunun İsmâil'e değil, Ca'fer es-Sâdık'ın diğer oğlu Musa'ya dayandığı görüşüdür. Buna göre nesebi Ubeydullah b. Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Musa b. Ca'fer'dir. Prince PH. Mamour, *Polemics on the Origin of the Fâtımî Caliphs*, London: Luzac & Co.,1934, s. 94.

⁸⁸ Mamour, *Polemics*, s. 9, 119-120; Walker, *Islamic Empire*, s. 34.

⁸⁹ Fâtımî soyunun Deysân veya Me'mûn el-Kaddah'a veya ikisini birbirinin ardılı olduğuna dair iddialar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mamour, *Polemics*, ss. 39-40; Bernard Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge: W. Heffer & Sons., 1940, ss.44-51; Dachraoui, F., "al-Mahdî 'Ubayd Allâh", *EP*, ed. P. Bearman ve diğerleri. Leiden: Brill 5 (1986), ss.1242-1244.

⁹⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 232-3; Süryânî edebiyatında, miladi ikinci yüzyılda Hristiyanlığı seçen tarihi karakter Bar Deysân olduğu tahmin edilen Deysân, Arap tarihinde, Mezapotamya ve İran'da zındıklığın efsanevi kurucusu olarak bilinir. Mamour, *Polemics*, s. 30.

olduğu, mecûsî olduğu,⁹¹ Selemye’de Yahudi bir demircinin soyundan⁹² olduğu⁹³ ya da Müslüman bir terzinin neslinden olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Bir başka iddia ise İsmâilî dâî Abdullah b. Meymûn’un kendi oğlu Ahmed’i Muhammed b. İsmâil’in oğlu olarak duyurduğu yönündedir.⁹⁴

⁹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkılânî, *Kitabu İ’câzi l-Kur’an*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, Mısır: Dârul-Me’arif, 1997, s. 43-44; Bağdâdî, *el-Fark Beyne l-Firâk*, s. 16, 277.

⁹² Bu iddiaya göre adı Saîd b. Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah b. Meymun el-Kaddah b. Deysân b. Saîd’dır. Fakat Hüseyin’in oğlu değil, Hüseyin’in karısının oğludur. Babası ise Selemye Yahudilerinden Haddâd’dır. Hüseyin annesi ile evlendiğinde, oğlu Saîd’i himaye etti ve davetin sırlarını ona öğretti. Saîd Sicilmâse’ye gittiğinde Ubeydullah olarak tanındı. Ebü’l-Hüseyin Kâdî Abdullcebbâr b. Ahmed el-Mu’tezilî, *Tesbitü Delâli n-Nübüvve*, Kahire: Dârul-Mustafa, 1-2; 2: 597.

⁹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Malik b. Ebi’l-Fezâil el-Me’afirî Yemânî Hammâdî, *Keşfü Esrâri l-Bâtıniyye ve Ahbâri l-Karamita*, thk. Muhammed Osman el-Haşî, Riyad: Mektebetü’s-Sâî, s. 32-3; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s.279; Ubeydullah el-Mehdî’nin Selemye’de doğduğu (260/874) ve yetiştiğine dair kaynaklarda yer alan bilginin tersine Ömerî onun Bağdatlı olduğunu ifade etmiştir. *Mesâlikü l-Ebsâr*, 24/ s.74-76; Makrîzî, *İtti’âzul-Hunefâ*,1/26; İbn Hallikân, *Vefeyâtü l-A yân*, 3/118; Himyerî, *Ravzü l-Mi târ*, s. 307.; Bağdâdî, *el-Fark Beyne l-Firâk*, s. 267; Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmud b. Muhammed b. Amr b. Şahinşah b. Eyyûb. *el-Muhtasar fî Ahbâri l-Beşer*, Kahire: Matbaatü’l-Hüseyniyyeti’l-Mısriyye, 1905, 2/64; Ebü’l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm b. Teymiyye, *Mecmu’u l-Fetâva*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine: Mecme’i’l-Meliki’l-Fahd, 1995, 4/162.

⁹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî; Fahreddîn er-Râzî, *İ’rikâdâtü Firaki l-Müslimin ve l-Müşrikîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut: Dârul-Kütübi’l-İlmiyye, 1982, s. 76; Aydın Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 31.

Kâdî Nu'mân, Fâtîmî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin⁹⁵ Meymûn el-Kaddâh'ın neslinden olduğuna ilişkin tartışmaların asılsız ve bozguncuların söylentisi olduğunu belirtmiş, Meymûn el-Kaddâh'ın mübarek, kutlu, Hakk'ın savunucusu ve hikmeti bilen kişi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Buna göre, Ca'fer es-Sâdık, torunu Muhammed b. İsmâil'in yerini gizlemiş, Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ı onun koruyucusu olarak görevlendirmiştir. Muhammed b. İsmâil'in hizmetine girerek vekili-emini(müstevdâ')⁹⁷ olan Meymûn ve oğlu, Muhammed b. İsmâil için dâru'l-hicre arayışına girerek onu gideceği yere ulaştıracak dâiler olarak görevlendirilmişlerdir. Daha sonra Abdullah b. Meymûn, Abdullah b. Muhammed er-Râzî'nin ve Ahmed b. Abdullah et-Tâkî'nin hücceti⁹⁸ ve hacibi olmuştur.⁹⁹ Adının Meymûn b. Davud el-Kaddâh el-Mahzûmî el-

⁹⁵ Tam adı Ubeydullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil el-Mehdî olan ilk Fâtîmî halifesinin adı kaynaklarda farklı şekillerde yer almıştır. Örneğin, Makrîzî Muhammed b. Abdullah b. Meymun b. Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib olarak kaydetmiştir. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/35.

⁹⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 410-1.

⁹⁷ Kâdî Nu'mân müstevdâ terimini Allah'ın yarattıkları üzerine emanetçileri, sırrının koruyucusu ve ilminin taşıyıcısı olarak açıklamıştır. İsmâilî-Tayyibi dâî İdris İmâdüddîn, hâcib veya kefil olarak açıkladığı müstevdâyı Musa'nın yanındaki Harun'un, Nuh'un yanındaki Yûşâ'nın durumuna benzetmiştir. Ca'fer es-Sâdık'ın, torunu Muhammed'in hacibi olarak görevlendirdiği ilk kişinin Musa b. Ca'fer olduğu ifade edilir. Buna göre Muhammed b. İsmâil ondan hakikat ve te'vîli öğrenmiştir. *Kitâbü'l-Himme*, s. 100.; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, ss. 199, 201; Lewis, *Origins*, s. 72.

⁹⁸ Özellikle gizlilik döneminde önem kazanan hüccet, setr döneminde imamın delili, ona ulaşmak için aracı olarak görülmüştür. İmamın zuhûrundan sonra ise imamın bölgelerdeki en üst temsilcisi anlamında kullanılmıştır. Kâdî Nu'mân imam ve hüccet için güneş ve ay metaforunu kullanmıştır. Buna göre güneş imam gibidir, ay da hüccet gibidir. İmam önde olandır. Gündüz her şey görünür, zâhir olur ki nedeni güneştir; gece eşya gizlidir, bâtin gibidir. *Esâsü't-Te'vil*, ss. 169-170.

⁹⁹ İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 212.

Mekkî¹⁰⁰ olarak yer aldığı kaynaklarda ise, onun Şîî ravilerden olduğu ve *Kitâbü'l-Mizan* adında bir eseri bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁰¹ Nizâmülmülk'e göre ise Ahvazlı olan Meymûn el-Kaddâh, Muhammed b. Ca'fer'in kölesi Mübarek ile yakınlık kurmuştur. Mübarek Kûfe'ye, Meymûn Irak'a gitmiştir ve Basra'da ölmüştür.¹⁰²

Makrîzî Meymûn el-Kaddâh hakkında yapılan tartışmaların birçoğunun, Fâtımîlerin Ehl-i beyt'ten olmadığını savunan Sünnî fakihlerin ve tarihçilerin iddiaları olduğunu ifade eder.¹⁰³ Ona göre, Meymûn el-Kaddâh Irak İsmâîlî dâisi, oğlu Abdullah b. Meymûn Ubeydullah el-Mehdî'nin ilmini artırmasında ve dokuz kademeli davet düzeninin oluşmasında etkin rolü olan kişidir.¹⁰⁴ Karşıt iddialar askerî alanda başarısız olan ve vilayetlerinin bir bölümünü kaybeden Abbâsî destekçilerinin karalama ve

¹⁰⁰ Benzer intisabın Abdullah b. Meymun el-Kaddah için kaydedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre o, Mahzumoğullarının mevlâsı olup, Mekkî'dir. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan Nasürüddîn Tûsî, *er-Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehânî, Kûm: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, 2009, s. 231; Ivanow, *The Rise of Fâtımîds*, s.128.

¹⁰¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997, s.271; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzib*. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-İslâmi, 1993, 6/49.

¹⁰² Nizâmülmülk Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. İshak Tûsî, *Siyasetnâme (Siyeru'l-Mülûk)*, thk. Yusuf Hüseyin Bekkâr, Katar: Dâru's-Sekafe, 1987, s. 257.

¹⁰³ Fâtımîlerin Hz. Fâtımâ'nın soyundan geldiklerini ifade eden Makrîzî'nin Şîî olduğu yönelik iddialar ortaya atılmıştır. Ancak o, Şîî imamın nass ile tayin edildiğini, masumluğu görüşlerini savunmamıştır. ilk iîrfan Aycan, M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 148.

¹⁰⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 1/348, 395-396; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/26; İbnü'l-Esîr Abdullah b. Meymun'un davetin sırlarını öğrendiği Dendân lakaplı bu dâiden Arapları sevmeyen bir kişi olarak söz etmiştir. Birlikte Ahvaz, Basra, Kufe, Talikan, Horasan, Selemye'yi dolaşmışlardır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 6/581-2; Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye* s. 22.

itibarsızlaştırma girişimidir. Nitekim Abbâsî halifesi Kâdir Billâh (380-423/991-1031), Fâtımîlerin soyununun Deysan b. Saîd'e dayandığı hususunda farklı mezheplere mensup kadı ve ileri gelenlerin onayladığı bir belge hazırlatmıştır. (402/1011)¹⁰⁵ Halife Mu'tazîd Billâh'ın (279-290/892-902) Fâtımîlerin Ehl-i beyt'ten geldiklerini bildiğini ifade eden ve iddiaları hakaret ve günah olarak niteleyen İbn Haldûn ise, Fâtımîlerin soy şeceresinin sıhhatli olduğunu savunur. Ona göre, geniş bir coğrafyada hüküm sürmeleri ve yıkılışından sonra dahi taraftarlarının duydukları itaat ve sevginin devam etmesi, Fâtımîlerin İsmâilî olduklarını doğrulayan diğer unsurlardır.¹⁰⁶

Fâtımîler imam ünvanını Hz. Ali'ye ve ondan sonra hilâfet silsilesine dâhil ettikleri şahıslar için kullanmışlardır.¹⁰⁷ Gizli davet döneminde İsmâil'in soyundan gelen liderleri için imam sıfatını kullanmışlar, bir bölgeye hükmettiklerinde ise bu ünvanı emîru'l-müminîn olarak değiştirmişlerdir. Fâtımîlerin Mağrib¹⁰⁸ döneminde Ubeydullah el-Mehdî ve oğlu Ebü'l-Kâsım'dan imam olarak söz edilirken, Ebü'l-Kâsım'dan sonra gelenlere emîru'l-müminîn şeklinde hitap edilmiştir. Halifelere miras yolu ile geçen bu ünvana ek olarak, Abbâsî halifelerinin ayırt edici olmak ve özel isimlerinin

¹⁰⁵ Benzer şekilde Abbâsîler, 444/1052-53'te ikinci kez ve 488/1095'te üçüncü kez Fâtımîlere karşı reddiye hazırlatmıştır. Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/142-3; Mamour, *Polemics*, s.25; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/991; Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri (Basılmamış Doktora Tezi)*, 2022, s.88.

¹⁰⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/107-9.

¹⁰⁷ Şiada ilk olarak, Hz. Ali'nin şahsına atıfla önemli görülen imâmet anlayışı, zamanla kabile intisabına mal edilerek, fevkaladeliğin, insanüstü özelliklerin yüklendiği bir inanca dönüşmüştür. Emevî idaresinin son dönemi ve Abbâsîlerin kuruluş döneminde Müslümanlar arasında yaşanan olaylar ise, imâmetin siyasi bir kavram olarak görülmesinde etkili olmuştur. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010, s. 51.

¹⁰⁸ Mağrib, sınırları İfrikiyye'nin son son sınırı olan Milyâne'den Sûs Dağları'nın sonuna kadar uzanan geniş bölgeye denilmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/161.

aşağılanmasını önlemek amacıyla Seffâh, Mansûr, Mehdî, Hâdî ve Reşîd gibi ünvan kullanma geleneklerini Fâtımîler de benimsemiştir.¹⁰⁹

Siyasi alanda İsmâîlilerin öne çıkan özellikleri, Şîh hilâfetini ortaya koymalarıdır.¹¹⁰ Sünnî halifelerden ayrı olarak Fâtımî halifeleri, imam-ı masum sıfatı ile şeriatın en yüksek açıklayıcısı (müctehid) olarak kabul ediliyorlardı.¹¹¹ Aynı zamanda İsmâîlî dâîler için Fâtımî halifesi, dâî düzeninin en üzerindeydi.¹¹² İsmâîlî davetin ve Fâtımî Devleti'nin liderliğini yapmak, halife-imamın ayrıcalığı idi.¹¹³ Bu doğrultuda örneğin, Muiz Lidînillâh Mısır'a girdiğinde kendisini siyasi bir hükümdar olarak değil, Peygamberin neslinden seçilmiş, kutsi bir lider olarak tanıtmıştır.¹¹⁴ Fâtımîlerde imam-halifenin vefatı duyurulduktan sonra yerine gelecek halef, biat alır ve sicilini duyururdu.¹¹⁵

Müslüman devletlerde yöneticilere mahsus birtakım alametler (nişanlar) Fâtımî halifeleri tarafından da kullanılmıştır. Bunların başında *hutbe* gelir. Fâtımî halifelerinin yönetime gelmeleri mescidde hutbe okuması, düzenlenen merasimlerin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Veya bir bölgeye hâkim olduklarında hutbede isimleri okunmuştur.¹¹⁶

¹⁰⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/409.

¹¹⁰ Hugh Kennedy, *Caliphate*, New York: Basic Books, 2016, s. 261

¹¹¹ Kâdî Nu'mân, *İftitahu'd- Da've*, s.5; Makrîzî, *Hitat*,1/348; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s.127, s. 31.

¹¹² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 546.

¹¹³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 145; Daftary, *İsmâîlîler*, Alfa, s. 221.

¹¹⁴ Dodge, *al- Azhar*, s. 6.

¹¹⁵ Kalkaşendî, *Subhü'l-A şâ*, 9/284.

¹¹⁶ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 150-151.

Halifenin nişanlarından biri olan *yüzük*, yakut, firuze ve zümrüt ile bezenirdi. Halife, sultan ve hükümdarların soy sembollerinin kazındığı yüzük mühür olarak kullanılacaksa ters, yalnız yüzük olarak kullanılacaksa düz işlenirdi.¹¹⁷ Benzer şekilde *mizalle* denilen bir çeşit gölgelik Fâtımî halifesinin nişanlarından biriydi.¹¹⁸ İpekli ya da değerli kumaştan hazırlanan kıyafet ve kaftanların yaka kenarlarına, kollarına, önüne ve arkasına genellikle kufi yazı ile işlenerek hazırlanan bir çeşit süsleme olan *tırâz*, önemli hilâfet nişanlarından bir diğerydi. İbnü't-Tuveyr'in tırâzu'ş-şerif hizmeti olarak söz ettiği uygulama ise, âyân ve kılıç ehli içindi. Buna göre, İskenderiye, Tinnis, Dimyat'ta¹¹⁹ dâru't-tırâz' bulunur, işlenen tırâz hızanetü'l-kisvât'ta korunurdu. İpekle işlenen tırâzda ekseriyetle besmele, halifenin adı, ünvanı ve halife için dua yer alırdı. Tırâzla bezenmiş bir kaftan Fâtımî halifesi tarafından devlet erbabına ya da ileri gelenlere taltif etmek üzere hediye edildiğinde hil'at olarak anılmıştır.¹²⁰

Müslüman devletlere mahsus alametlerde renkler zaman zaman belirleyici olmuştur. Savaş alanlarında ve sınırlarda hilâfetlerini siyah sancak ile temsil eden

¹¹⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 156; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Yüzük", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 44 (2013): 57-58.

¹¹⁸ Şemsiyenin tellerinde benzer biçimde, ağaçtan yapılmış on iki kollu olan mizallenin rengi, Fâtımî halifesinin üzerindeki elbisenin renginde olduğu ifade edilmiştir. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 1984, Ankara: TTK, s. 307-9.

¹¹⁹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.128; Nebi Bozkurt, "Tırâz", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 41 (2012): 112-114. Tinnis Gölü'nün içinde iki adanın üzerinde kurulan Tinnis'te ve Dimyat'ta toprak sahibi olmayan halk yüksek fiyatlarda yün ve keten dokurdu. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi, 2008, s.112; Dikimevlerinin bulunduğu bu merkezlerde, tırâz sanatının ilerlediği ifade edilir. "Simkeşhâne", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2009, 37/211-3.

¹²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/ 451-2; Şeker, Mehmet, "Hil'at", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 18/ 25.

Abbâsîlerden farklı olarak Fâtîmî hilâfeti beyaz¹²¹ sancak ile temsil edilmiştir. Bundan dolayı Abbâsîler müsevvide; Fâtîmîler mübeyyiza olarak anılmıştır.

Müslüman tarihinde ilk olarak Emevî halifesi Muaviye'nin (41/61-661/680) kullandığı *taht*, ihtişam ve yücelik göstergesi olarak Fâtîmîlerde hükümdarlık alametlerinden biriydi. Abbâsîlerde, Batı ve Doğu'daki diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Fâtîmîlerde de İran kisralarından ve Bizans kayserlerinden kalan tahtlar, minberler ve kürsüler saltanat alametlerinden biri olarak kullanılmıştır.¹²²

- **Veziirlik**

Veziirlik, Fâtîmî Devleti'nin en etkili idarî kurumu olmuştur. Veziir seçilen kişinin ferasetli, güvenilir, tevazu ve ahlak sahibi, beliğ, bilgi ve akıl bakımından üstün, çalışkan ve vakur olması beklenmiştir.¹²³ Mağrib'deki hâkimiyetleri süresince Fâtîmî Devleti'nde veziir ifadesi kullanılmamıştır. Fâtîmîlerin kuruluşundan el-Müstansır zamanına kadar olan dönemde, veziirlerinin büyük bir bölümü erbâb-ı aklâm denilen ulemâ ve kâtib sınıfından seçilmiştir. Bunlar bazen yetkileri tam vezaret-i tevfiiz bazen de yetkileri kısıtlı vesâta (tenfiiz) veziiri oluyorlardı. Ya'kûb b. Killis (380/991), Ebû Sa'd et-Tüsterî (439/1048),¹²⁴ Müstansır Billâh döneminde kâdilkudât iken veziirliğe atanan (440/1048-9) Hasan b. Abdurrahman el-Yâzûrî (450/1058),¹²⁵ Ebû'l-Kâsım el-Cercerâî

¹²¹ Fâtîmîlerin sancak ve giysilerinde beyaz rengi seçmeleri, gnostik(irfânî) inanışlarda beyaz renge verilen önem ile ilişkilendirilmiştir. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 82.

¹²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/ 444.

¹²³ Ebû'l-Hasan Ali b. Halef, *Mevaddü 'l-Beyân*, thk. Hatim Sâlih ed-Damîn, Dımaşk, Dâru'l-Beşair, 2003, 49; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.87.

¹²⁴ Reşid b. Zübeyr, *Kitâbü 'z-Zehâir*, s. 74; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 52.

¹²⁵ Müeyyed-Fiddîn *Sîretü 'l-Müeyyed*, s.86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/90.

(436/1045),¹²⁶ İbn Ebî Küdeyne (466/1074), Ebû Tâhir Ahmed b. Bâbeşâz (469/1077) ehl-i kalem arasından seçilen vezirlerdir.¹²⁷ Bunların yanı sıra idarî bir görev olan sâhibü'l-bâb'ın vezirlik rütbesini izleyen, küçük vezirlik olarak da nitelenen bir makam olduğundan söz edilmiştir.¹²⁸

Muiz Lidînillâh'ın gelişine kadar Mısır'ın idarî düzeninde önemli değişiklik yapılmamış, sadece her Mısırlı yöneticinin yanına Mağribli ikinci bir görevli verilmiştir. Fâtımîlerin Mısır'daki ilk yıllarında yönetim her yönü ile Cevher'in elinde olmakla birlikte İhşîdî devlet adamı Ca'fer b. Furat;¹²⁹ Ebü'l-Fazl Ca'fer; İbn Hinzâbe (391/1001) idarî görevine devam etmiştir.¹³⁰ Muiz Lidînillâh'ın Mısır'a gelmesinin ardından görevinden azledilen Ca'fer b. Furat'ın makamı bir süre boş kalmıştır. Bu sırada Fâtımî halifesi halkla arasında aracı olan bir vesâta görevlendirmiştir.

Vezir ünvanı ile göreve getirilen ilk kişi, Yahudi iken Müslüman olan (356/967) Ya'kûb b. Killis'tir. İhşîdî dönemi kâtiplerinden olan ve Azîz Billâh'ın (362-386/972-996) 367/977'de idarî yetkiler verdiği İbn Killis'e daha sonra veziru'l-ecel ünvanı

¹²⁶ Necibü'd-Devle Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâi, divanlarda görev almıştır. Bir dönem uğradığı haksızlıktan ötürü Hâkim Biemrillâh ellerini kestirmiştir. Halifeye hürmetini sürdürmesi üzerine divanu'n-nafakat'ın başına getirildi. (404,409/ 1014,1019?) Zâhir Lii'zâzidînillâh döneminde vezir oldu. (418/1028) Müeyyed Fiddîn, *Sîretü'l-Müeyyed Fiddîn*, s. 86; İbnü'l-İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/ 276; İbnü'd-Devdârî, *Kenzü'd- Dürer*, 6/342; Safedî, *el-Vâfi*, 22/149.

¹²⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 105.

¹²⁸ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 5/299.

¹²⁹ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, s. 36; Şihabüddîn Ahmed b. Abdilvehhab Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Lübnan, 2004, 1-33; 28/36.

¹³⁰ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 684.

verilmiştir. (368/978)¹³¹ Müsebbihî, İbn Killis'in ölümünden sonra, Azîz Billâh'ın vezir atamak yerine, vesâta ve küttâb ile işlerini yürüttüğünü aktarır.¹³²

Fâtımîlerde İsmâilî olmayan Müslümanların ya da gayrimüslim vezirlerin görev yaptığı bilinmektedir. Hıristiyan bir Kıptî olan Îsâ b. Nasturus (385-386/995-996) Azîz Billâh dönemi vezirlerindedir.¹³³ Hâkim Biemrillâh dönemi vezirlerinden Mansûr b. Abdûn, benzer şekilde geç dönemde Seyfû'l-İslâm ünvanını alarak vezirlik makamına gelen Behrâm el-Ermeni bir Hıristiyandı.(535/1141)¹³⁴ Sünnîliğe ılımlı olan ve farklı inançların ifade edilmesine müsamaha gösteren vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin (Efdal Şâhinşâh) (515/1121)¹³⁵ oğlu Ebû Ali Ahmed (Efdal Küteyfât) (526/1131) İmamiyye Şiasına mensuptu.¹³⁶ Fâtımîlerin son döneminde göreve gelen Rıdvân el-Velahşî, Âdil b.

¹³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/95; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayhan Yayınları, 1991, s.73; Daftary, *İsmâilîler*, s. 279.

¹³² Müsebbihî, *Ahbâr*, ss. 37.

¹³³ Îsâ b. Nasturus, Hâkim Biemrillâh döneminde kısa süre yeniden vezir atanmıştır. (409/1018) Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer eş-Şâfî Kudâî, *Tarihu'l-Kudâî Kitabu Uyûnü'l-Mearif ve Fünûn-ı Ahbâri'l-Halâif*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1995, s.572; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s.33.,26/190.

¹³⁴ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 97; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.105; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* 26/190; Muhammed Hamdi Münâvî, *el-Vizâra ve'l-Vüzera fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, Kahire: Dâru'l-Mearif fi Mısr, 1970, s. 95; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981, 4/995.

¹³⁵ Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed b. el-Kalânîsî, *Kitâbu Tarih-i Dımaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk: Dâru Hisân, 1983, 1/325; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/111.

¹³⁶ Fâtûmî halifesi adına hutbeyi kesti ve İmamiyyenin beklenen imamı adına hutbe okuttu. Ezandan hayyâ alâ hayri'l-amel ifadesini kaldırdı. Bu tutumu, emirlerin ve dâilerin tepkisine neden oldu. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/32.

Sellâr, ¹³⁷ Esedüddîn eş-Şîrkûh Sünnî olmalarına rağmen vezirlik görevinde bulunmuşlardır. Hâdî duâtı'l-mü'minin lakabıyla anılan Esedüddîn Şîrkûh'tan sonra yeğeni Selâhaddîn Eyyübî el-Melikü'n-Nasır ünvanı ile vezir tayin edilmiştir. (564) ¹³⁸

Vezirlerin Fâtımî halifeleri ve yönetimi ile ilişkisi değişkendi. İdarî yetki alanı geniş ve ön planda olabilen bir vezirin aniden görevden alınabiliyorken geç dönem Fâtımî vezirleri halifeler üzerinde otorite kurabilmişlerdir. ¹³⁹ Müsebbihî, İbn Killis'in ölümünden Zâhir Liizazdinillah'ın (411-421/1021-1036) el-Cerçerâî'yi vezir atmasına kadar (418/1028) geçen sürede vezirliğin etkin olmadığını belirtir.¹⁴⁰ Örneğin Hâkim Biemrillâh döneminde Sâlih er-Rûzbâdî, Hüseyin b. Cevher, el-Kâfi Mansûr b. Abdûn, Zer'a b. İsâ b. Nasturus, Ebû Abdullah el-Hasan b. Tâhir el-Vezzan¹⁴¹ gibi vezir niteliğinde söz sahibi devlet adamlarını öldürtmüştür.¹⁴²

Vezirleri ileri gelenlerden atayan Fâtımî halifeleri, devletin son döneminde kılıç ehlinde vezirler atamışlardır. Tam yetki ile devlet yönetiminde olan ve melik ünvanını kullanmaya başlayan bu vezirlerden halifenin çekindiği vâkidir.¹⁴³ Halifenin otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde vezir, halifenin belirlenmesinde söz sahibi olacak derecede

¹³⁷ Abdurrahman b. Abdurrahman b. Haldûn, (*el-İber ve*) *Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve min 'Âsrihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Beyrut: Dârul-Fikr, 1981, 4/93; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/265.

¹³⁸ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/444; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısır: Tefsiru Cedîd*, Kahire: Dârul-Misriyyeti'l-Lübnaniyye, 1992, s.276-7 İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 263; Makrîzî, *es-Sülûk fi Ma'rifeti'l-Mülûk*, 1/ 149.

¹³⁹ İbn Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 263.

¹⁴⁰ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 37.

¹⁴¹ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 231; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 29, 34; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/322.

¹⁴² İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/ 76.

¹⁴³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.120; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 9/423.

yönetimde etkili olmuştur.¹⁴⁴ Örneğin, Hâfız Lidînillâh'ın gelişini kutladığı ikramda bulunduğu ilk Sünnî vezir Rıdvân el-Velahşî,¹⁴⁵ Melikü'l-Efdal ünvanını kullanarak el-Hâfız'ın halifeliğini yok saymıştır. Şam'da topladığı birliklerle el-Camii'ye kadar gelen vezir, Gize, Fustat, Kahire'de halife birlikleriyle mücadeleye girmiş ve sonucunda öldürülmüştür.¹⁴⁶

Bedr el-Cemâlî'nin (487/1094) emîrû'l-cüyûş adı altında itibaren vezirlik, başkumandanlık, kâdilkudâtlık ve dâi'd-duâtlık makamlarını kendisinde toplaması ile (467/1074) vezirlik farklı adlarla ifade edilen güçlü bir kurum haline gelmiştir.¹⁴⁷ Etkin vezirlerin bulunduğu dönemlerde Dârul-Melik idarî işlerin yürütüldüğü önemli yerlerden biri olmuştur.¹⁴⁸ Bedr el-Cemâlî'nin yerine gelen oğlu Efdal (515/1121), Fâtımî hilâfetinde meydana gelen Nizarî-Müsta'li bölünmesinin yön verenlerden biri olmuştur. Babasının katı siyasetini sürdürmüş, Nil kıyısında inşa ettirdiği Dârul-Melik'te kalarak devleti yönetmiştir.¹⁴⁹

Vezirlerin halifeler üzerinde otorite kurduğu ve güçlü olduğu dönemlerde önemli servet elde ettikleri bilinmektedir. Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin öldürülmesinin ardından Âmir Biahkâmillah'ın (495-524/1101-1130) kırk gün kadar Efdal'in sarayında kalarak

¹⁴⁴ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri*, s.73.

¹⁴⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 44-47.

¹⁴⁶ el-Camii olarak bahsedilen yerin Amr b. Âs Camii ya da Ezher olduğu tahmin edilmektedir. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/265-6.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s.95; İbnül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/382; İbnü'l-Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/81; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/999; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992, s.30.

¹⁴⁸ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 95.

¹⁴⁹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 57; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.3,5; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/99; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s. 76.

servetini taşıdığı,¹⁵⁰ benzer şekilde Me'mûn el-Betâihî'nin öldürülmesinin ardından (524/1130)¹⁵¹ servetinin, yağmadan geriye kalan bölümünün hilâfet sarayına taşındığı aktarılır.¹⁵²

Halife ve diğer devlet adamları gibi vezirler de dinî yapılar inşa ettirmiş, ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Efdal'den sonra yönetime gelen, Halife Mansûr'un veziri Me'mûn el-Betâihî tarafından yaptırılan Akmer Camii (519/1125) sözü geçen dinî yapıların önemli örneklerinden biri olup İsmâilî mahiyeti ile temayüz etmiştir. Halkın durumuyla ilgilenen Me'mûn, Bedr el-Cemâlî Kahire'nin inşa ve iskanında ticari hareketliliğin sağlanmasını dikkate alarak yeni bir pazar kurmuş, benzer bir yaklaşımla, Suriye ve Irak'tan gelen tüccar için Ezher'e yakın bir yerde, darphanenin bitişiğinde Dârul-Vekale'yi kurmuştur.(516/ 1122)¹⁵³ Dürüst ve faziletli kişiliği ile tanınan ve onun Kahire camilerinde sıkça vakit geçiren vezir Ebü'l-Hasan Âdil b. Sellâr'ın Kahire'de birçok mescid inşa ettiği,¹⁵⁴ Melikü's-Sâlih ünvanı alarak vezir olan Ebü'l-Ğârat Talâi' b. Ruzzîk'in¹⁵⁵ Bâbü'z-Züveyle'nin dışında bir mescid inşa ettirdiği aktarılır. Kahire'nin Haçlı kuşatmasında kalması nedeniyle (564/1168) Kahire'ye gelen Esedüddîn Şîrkûh Melikü'l-Mansûr ünvanı ile vezir olduğu dönemde (564/1169), şikâyetleri dinlediği, törenlerin gerçekleştiği, meclislerin kurulduğu yer olan Dârul-Adl'ı inşa ettirmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/669.

¹⁵¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 14-5; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.111.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, 9/32; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/89-90.

¹⁵³ Ömerî, *el-Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/259; İbnü'l-Esîr, 8/668; Yaacov Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden: Brill, 1991, s. 71 Aydın Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 97.

¹⁵⁴ Ömerî, *el-Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/265.

¹⁵⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 72; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/97.

¹⁵⁶ Ömerî, *el-Mesâlikü'l-Ebsâr*, 11/ 283-284.

V. Fâtımî Devleti'nin Kısa Siyasi Tarihi

Toplumsal ve dinî hareketlenmenin artış gösterdiği hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yönetimlere karşı başkaldırıya dönüşmeksizin gizli faaliyette bulunan İsmâîlîyye hareketi, Müslüman coğrafyanın çeşitli bölgelerinde etkili olmuştur. Devletin meşruiyeti için ancak Hz. Muhammed'in ailesinden, özellikle kızı Hz. Fâtıma ve damadı Hz. Ali soyundan gelen bir imamın gerekliliğine inanan İsmâîlîler, Harici grupların etkili olduğu Mağrib'de, Berberî kabilelerin desteğini alarak Fâtımî Devleti'ni kurmuşlardır.¹⁵⁷

San'a'lı İsmâîlî dâî Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Zekeriya eş-Şîî'nin (298/911) Mağrib'de yürüttüğü davet faaliyetleri, devletin kurulmasını sağlayan önemli bir etkidir. Kûfe'de bulunduğu sırada İsmâîlî davete katılan Ebû Abdullah, Yemen'de İsmâîlî dâî İbn Havşeb Mansûru'l-Yemen'in (302/915) yakınlığını kazanmış, ardından davet faaliyetlerini yürütmek üzere Mağrib'e gönderilmiştir. Bunun üzerine ilk olarak Mekke'ye gitmiş (Rebîülevvel 280/Mart 902) ve burada Şîlîğe yatkın olan Mağribli Kutâme kabilesinden bir topluluk ile karşılaşmıştır. Mağrib'e Kutâmelilerin daveti üzerine giderek İkcân'a¹⁵⁸ yerleşmiştir. Burada Ehl-i beyt'in faziletlerinden söz ettiği meclisler kurmuş, tedricî üslûbu ile İsmâîlîliğe icabeti artırmak için faaliyet yürütmüştür.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Lev, *State and Society*, s.197.

¹⁵⁸ Berberî memleketi olan İkcân, Mağrib'de bir nahiyedir. Ebu Abdullah eş-Şîî'nin uzun süre yaşadığı İkcân'ı yurt edinen Kutâmeliler bölgeyi dâru'l-hicre olarak nitelemişlerdir. Hamevî, bölgenin yaygın kullanılan adının İnkicân olduğunu, diğer bilinen adının ise İkcân olduğunu belirtir. *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/273.

¹⁵⁹ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd- Da've*, ss.29,37; Yemânî, *İstitâru'l-İmam*, 122; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/71-3; 26/ 103-104; İbn Haldûn, *Divânu'l-Mübtede*, 4/41-2; Makrîzî, *Hitat*, 1/ 349; c.2, ss.10-11; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/51; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss. 30-42.

İsmâilî davet faaliyetlerinin yanı sıra Ebû Abdullah, Tahert, Rakkâde gibi Mağrib'in önemli bölgelerinde yürüttüğü askerî faaliyetlerle üstünlük elde etmiş ve isim zikretmeksizin el-Mehdî'nin gıyabında hutbe okutmuş, sikke bastırmıştır. Zamanla el-Mağribî olarak anılan İsmâilî dâî, kardeşi Ebü'l-Abbas Ahmed el-Mahtûm'un¹⁶⁰ Mağrib'e gelmesi ile desteğini artırmış,¹⁶¹ kabilelerinin güçlü desteğini aldığı sırada Ebû Muhammed Ubeydullah ile iletişime geçmiştir. Abbâsî halifesinin yakalanmasını emrettiği Ubeydullah, Selemye'den çıkarak tacir görünümünde önce Remle, İskenderiye, Mısır ve Trablusşam'a, ardından Sicilmâse'ye¹⁶² geçmiştir.¹⁶³

Sicilmâse'de hapsedilen Ebû Muhammed Ubeydullah, Ebû Abdullah'ın Rakkâde'den gelmesi üzerine¹⁶⁴ serbest kalmıştır. (296/909) Ebû Abdullah'ın kabile başkanlarına "Bu mevlânızdır" diyerek tanıttığı Ubeydullah, el-Mehdî lakabını alarak

¹⁶⁰ Ebû Abdullah'ın, kendinden daha bilgili ve dindar olan yaşça büyük kardeşi Ebü'l-Abbas'a gösterdiği saygı ve hürmet karşısında, Kayrevanlı Sünnî ulemânın Ebü'l-Abbas'tan etkilendikleri, onunla akîde ve hukuk üzerine münâzara ettikleri ifade edilmiştir. Sumaiya A. Hamdani, *Between Revolution and State*, London: İ.B. Tauris, 2006, s.36.

¹⁶¹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s.269; Muhammed b. Ali b. Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâr-u Mülûk Benî Ubeyd ve Sîratuhum*, thk.et-Tehâmî Nekra- Abdülhalim Üveysî, Kahire: Dâru's-Sahvî, ?, s.40; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.6; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/ 497; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/64.

¹⁶² Mağrib'in güneyinde, Sudan sınırında bulunan Sicilmâse ile Fas şehri arasında güneye doğru on günlük mesefe bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/192. Verimli olmayan bölgede altın bulunmaktadır. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 115.

¹⁶³ Yemânî, *Müzekkirât*, 4/2, ss. 106-7; İbn Zülâk, *Fezâilu Mısır*, s. 45; İbnü't- Tıktakâ, *el-Fahrî Fi Adab*, s.263; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/103-104; Hitat, 1/350; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/27, 52-61; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss. 121-130, 144.

¹⁶⁴ Kâdî Nu'mân, *İftihahu'd-Da've*, s. 168; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/62-63; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'ş'a*, 5/161.

hilâfetini ilân etmiş, Sicilmâse'den İfrîkiye'ye¹⁶⁵ geçerek (297/909)¹⁶⁶ önce Tahert'e, ardından İfrîkiye'nin en eski ve büyük şehirlerinden olan Kayrevan'a¹⁶⁷ yakın mesafede bulunan Rakkâde'ye yerleşmiştir. (18 Rebûlahir 297/4 Ocak 910)¹⁶⁸

Fâtımî Devleti'nin kuruluş sürecinde Mağrib'de sayıca üstün olan Kutâmelilere idarî ve askerî alanda ayrıcalık tanınmıştır.¹⁶⁹ Hâkimiyetin Orta Mağrib'e kadar genişlediği bu dönemde¹⁷⁰ Ubeydullah el-Mehdî, surları, kapıları, bina ve mescidleri ile¹⁷¹ yerel mimarinin belirgin özelliklerini taşıyan yeni başkent Mehdîye'deki saraya yerleşmiştir. (303/915)¹⁷²

¹⁶⁵ Kuzeyde Sicilya Adası ve Endülüs'e, Mağrib'in doğusunda bulunan bölgedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/229. Araştırmalarda, Doğu Mağrib'in en eski Arapça adı olarak açıklanan İfrîkiye'nin, Tunus'u ve Cezayir'in bir bölümünü kapsadığı ifade edilmiştir. Michael Brett, 'İfriqiya As a Market for Saharan Trade From the Tenth to The Twelfth Century', *The Journal of African History*, 10 / 3, 1969, 347-364; 347.

¹⁶⁶ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s.181; Yem'anî, *Sîretü Ca'fer el-Hâcib*. s.131; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/102; İbn Haldûn, (*el-İber ve*) *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/45-7; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/65.

¹⁶⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/421. Emevîlerin İfrîkiye Valisi Ukbe b. Nâfi'nin fethettiği şehir ordugâh olarak kullanılmıştır. Buradan sahil yoluna bir merhale uzaktaki Sûse'ye ulaşılır. Ahmed b. İshak Ya'kubî, *el-Buldân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 186.

¹⁶⁸ İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/ 152-4; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*; 145, 149; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; 24/ s.74-76.

¹⁶⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/324.

¹⁷⁰ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss. 153-59.

¹⁷¹ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 42; Makrîzî, *Hitat*, 1/350-1.

¹⁷² Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s.199; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1? /184; Cevzerî, *Sîratü'l-Üstâzi'l-Cevzer*, s.37; Jonathan M. Bloom, "The Origins of Fâtımîd Art". Muqarnas (1985): ss. 20-38; 32-34.

Ebû Abdullah ve kardeşi Ebü'l-Abbas'ın¹⁷³ (298/911) Rakkâde'de saray yolunda öldürülmesinin¹⁷⁴ nedeni olarak, halifeye beslediği kötü duygulara işaret eden İdris İmâdüddîn, dâînin öldürülmesinin ardından Kayrevan halkının Kutâmelilere karşı ayaklandığını ifade eder.¹⁷⁵ Mağrib'de ve Sicilya'da fetihlerin devam ettiği bu dönemde,¹⁷⁶ İskenderiye'ye ve Mısır'a iki (302/914-5)¹⁷⁷ kez (307/919)¹⁷⁸ sefer düzenlenmiştir.¹⁷⁹

Ubeydullah el-Mehdî'nin vefatının ardından oğlu Ebü'l-Kâsım Muhammed, Kâim Biemrillâh ünvanı ile Fâtîmî halifesi olmuştur. (322-934/334-946)¹⁸⁰ Yemen dâî'duâtı Ca'fer b. Mansûru'l-Yemen bu dönemde İfrîkiye'ye gelmiştir.¹⁸¹ Kâim Biemrillâh, babasının hâlihazırdaki ordusu ile bu kez halife olarak sefere çıktığı Mısır'dan (323/935) mağlûp dönmüştür. (324/936)¹⁸²

¹⁷³ Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/66; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/ s.74-76; 26/105.

¹⁷⁴ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s. 193-4; İbn Hammâd, *Ahbâru Mülûk*, s.43; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/47-8.

¹⁷⁵ İmadüddün, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.161,170.

¹⁷⁶ İbnü'l-İzari, *Beyânü'l-Muğrib*. 165-6; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/ 148-9; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 142.

¹⁷⁷ Makrîzî, *Hitat*, 1/350-1; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/67-9; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 176-178.

¹⁷⁸ Ali b. Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 14; Dachraoui, "al-Mahdî 'Ubayd Allâh", 5: 1242-1244.

¹⁷⁹ İbn Tıktakâ, *el-Fahrî fî Adab*. s. 263; İbnü'l-İzari, *Beyânü'l-Muğrib*. 171, 181.

¹⁸⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.12; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/12; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/51; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/448; Makrîzî, *Hitat*, 1/351; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 225;

¹⁸¹ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 50.

¹⁸² Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s. 199; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/ 209; Dachraoui, F., "al-Kaim". *EP*, ed. P. Bearman ve diğerleri. Leiden: Brill 4(1978),458-460.

Ebû Yezid Mahled b. Keydâd'ın başlattığı (317/929) Harici-İbâzî isyanı¹⁸³ kuruluş sürecinde Fâtımî Devleti'nin meşruiyet mücadelesine dönüşmüştür. İsmâilî Fâtımîlere karşı, Endülüs Emevîlerinden¹⁸⁴ aldığı askerî ve malî desteğin yanı sıra,¹⁸⁵ başta Kayrevan olmak üzere Mağrib'de, Sünnî halkın da desteğini alan Ebû Yezid en-Nükkârî, Kayrevan, Bâcce, Sûse gibi önemli yerleşimleri alarak, Fâtımî yönetim merkezi Mehdiye'de¹⁸⁶ saltanat mescidine kadar ulaşmıştır. İfrîkiye halkını zulme maruz bırakan ve birçok yerleşimde yıkıma neden olan bu isyan, babasının vefatını (334/946) gizleyen¹⁸⁷ Ebû Tâhir İsmâil Mansûr Billâh (334-341/946-953) döneminde, Sanhâce kabilesinin desteği ile güçlkle bastırılmıştır. (336/947)¹⁸⁸

Mansûr Billâh, Ebû Yezid en-Nükkârî isyanının ardından babasının doğu siyasetini devam ettirmiştir.¹⁸⁹ Bu dönemde Bağdat ve Rakkâde'ye benzer ihtişamda inşa

¹⁸³ İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/193; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/141-2; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'âni*, s. 227-8; Gilbert, Erik ve Jonathan T., Reynolds. *Dünya Tarihinde Afrika Tarih Tarih Öncesinden Günümüze*, trc. Mehmet Demirkaya, İstanbul: Küre Yayınları, 2019, s. 167.

¹⁸⁴ Ahmed Muhtar Abbâdî, *Dirâsâtü fi Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, İskenderiye: Müessesetü'ş-Şebâi'l-Camia, s.77.

¹⁸⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara: TDV Yayınları, 2017, s.138.

¹⁸⁶ Ubeydullah el-Mehdî'nin İfrîkiye'de kurduğu Mehdiye, güneyindeki Kayrevan'a iki merhale uzaklıktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/230. Rum Denizi sahilinde Kayrevan sınırlarına bitişik olan büyük bir ticaret şehridir. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114.

¹⁸⁷ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s. 201-203; Hitat, 1/351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/145; ss. 88-92

¹⁸⁸ Cevzerî, *Siratü'l-Cevzer*, s. 50; İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/ 136-7; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/216-9; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 339.

¹⁸⁹ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 79; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 18; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/77-9.

edilen ve Kutâmelilerin yerleştirildiği¹⁹⁰ Mansûriye, Fâtımî Devleti'nin yeni yönetim merkezi olmuştur.¹⁹¹ Mansûr Billâh'ın vefatının ardından yerine oğlu Ebû Temîm Me'ad, el-Muiz Lidînillâh ünvanı ile halife olmuştur. (341/953)¹⁹²

Muiz Lidînillâh döneminde askerî faaliyetler devam etmiştir. Cevher es-Sıkkilî,¹⁹³ planlanan Mısır Seferi'nden önce Sicilya ve Mağrib'de Fâtımî hâkimiyetini sağlamış, diğer yandan İbn Vâsıl isyanını bastırmıştır.¹⁹⁴ Mısır'da Kâfur el-İhşîdî'nin vefatının ardından (356-7/968) Mısır seferi için hazırlıkları hızlanmıştır.¹⁹⁵ Bu sırada Mısır'da yaşanan karmaşadan kaçan İhşîdî veziri Ya'kûb b. Killis'in Fâtımî hizmetine girmesi, Mısır'ın alınışını kolaylaştıran bir etken olmuştur.¹⁹⁶

Mısır'da İhşîdî ordusunun açlık ve salgın nedeniyle zayıflaması¹⁹⁷ ve Mısır'da Nil suyu'nun azalması, kıtlık ve pahalılığın artmasına neden olmuştur.¹⁹⁸ Mısır bu durumda iken Muiz Lidînillâh, kıtlığın şiddetini azaltan önemleri almak üzere Cevher es-Sıkkilî'yi

¹⁹⁰ Dachraoui, F., "al-Manşûr Bi'llâh", *EI²*, ed. P. Bearman ve diğerleri. Leiden: Brill 6 (1991), 434-435.

¹⁹¹ Bloom, "The Origins", ss. 32-34.

¹⁹² Cevzerî, *Sîratü'l-Cevzer*, s.76; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/221; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 527.

¹⁹³ Sicilyalı Rum asıllı Cevher es-Sıkkilî, Mehdî Billâh döneminde devlet hizmetinde bulunması için seçilmiş, Kaim Biemrillah döneminde beytümâlin sorumluluğunu üstlenmiştir. Cevzerî, *Sîratü'l-Cevzer*, s. 35. Mansûr Billâh döneminde askerî görevlerde bulunmuştur. Muiz Lidînillâh'ın kâtipliğini yapan Cevher, Fâtımî ordusunun komutasını üstlenerek Mısır seferlerinde bulunmuştur. Tanınmış İsmâilî dâî Fîrûz'un damadı olduğu söylenir. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.604.

¹⁹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 442; İmâdüddîn İdrîs, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss. 610-647.

¹⁹⁵ Makrîzî, *Hittat*, 1/348-352.

¹⁹⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/162-5; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 5; Bloom, "The Origins", s. 32; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s. 50.

¹⁹⁷ Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/109; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/392.

¹⁹⁸ Cevher es-Sıkkilî'nin Mısır'a girdiği sırada Abbâsîlere bağlı İhşîdî valisi Ebû'l-Fevâris Ahmed b. Ali idi. Kindî, *Vülâtı Mısır*, s. 315.

bölgeye göndererek kuyular kazdırtmış, tahıl göndermiştir. (355/966) Fâtımî halifesinin bu tutumu, Mısır halkının direnişini önemli ölçüde önleyen ve Fâtımî yönetimine uyum sağlamasını kolaylaştıran etkenler olmuştur.¹⁹⁹ Güzergâh üzerinde duraklar inşa edilmiş, Bizans'la güvenlik anlaşması yapılmıştır. (357/968)²⁰⁰

Cevher es-Sıkillî komutasında yaklaşık yüzbinden fazla asker, bin iki yüzü aşkın sandık²⁰¹ ve bin atlı eşliğinde Berberî kabilelerden oluşan Fâtımî ordusu, İfrîkiye'den çıkarak önce Rakkâde'ye,²⁰² ardından İskenderiye yakınlarına gelerek limana²⁰³ hâkim olmuş ve Gize'ye²⁰⁴ ulaşmıştır. (Şaban 358/Temmuz 969)

Mısır'ın alınmasının ardından Cevher es-Sıkillî, bölgede yayılan vebaya (360/971) ve kıtlığa karşı önlem almıştır. Diğer yandan siyasi istikrarı sağlamak amacıyla birçok İhşîdî devlet adamını bertaraf etmiştir. Diğer yandan Hameyn'e ilerleyen Fâtımîler, Suriye'de de uzun süre hâkimiyet kurmak isteyen Karmatîlerle mücadele

¹⁹⁹ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/61; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 663; Marsot, *Mısır Tarihi*, 13.

²⁰⁰ Mısır'a düzenlenen evvel üç sefer askerî açıdan başarısız olmakla birlikte İskenderiye ve Yukarı Mısır bölgelerinde İsmâilî davet yayılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. *İbn Haldûn, Mukaddime*, 1/497; Daftary, *İsmâilîler*, ss.259-260.

²⁰¹ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 666.

²⁰² Uleymî, *Ünsü'l-Celîl*, 1/306; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/164-5; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/392; İbn Tağrıberdî, *Nücûmuz Zâhire*, 4/ 22-25, 29.

²⁰³ Fâtımîler döneminde liman ticareti canlanmış, aynı zmanada İsmâilî davet ticaret yolları ile Avrupa, Afrika, Sicilya, Bizans topraklarından Hind'e kadar yayılma imkânı bulmuştur. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 298-9.

²⁰⁴ Nil'in diğer (batı) yakasında bulunan Gize, Fâtımîler kaldırana kadar bir köprü ile Fustat'a bağlıydı. Bir camisi vardı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991, s. 200.

etmiştir.²⁰⁵ Cevher es-Sıkkîlî'nin bir süre Suriye'de üstünlük mücadelesi verdiği Karmatîler (359/970) Büveyhîlerin ve Hemdânîlerin desteğini alarak Kahire'yi iki kez kuşatmıştır. (360/970 ve 362/973)²⁰⁶

Muiz Lidînillâh'ın Kahire'ye ulaşmasının ardından Cevher es-Sıkkîlî görevden alınmış,²⁰⁷ mâlî düzenlemelerden sorumlu olarak İbn Killis görevlendirilmiştir.²⁰⁸ Mekke ve Medine'de Fâtımîler adına hutbe ilk kez Muiz Lidînillâh döneminde okunmuştur. (Muharrem 363/Ekim 973)²⁰⁹ Muiz Lidînillâh vefat ettiğinde yerine oğlu Ebû Mansûr Nizar, Azîz Billâh ünvanı ile halife olmuştur.²¹⁰

Azîz Billâh döneminde (365-86/975-996) devletin en geniş sınırlarına ulaşılmıştır. Mısır'a bu dönemde geldiği tahmin edilen coğrafya âlimi Muhammed b. Ahmed Makdisî (390/1000 civarı), halkın güçlü ve zengin hükümdara itaat içinde olduğunu, adalet ve güvenlik içinde yaşadıklarını söyleyerek, döneme ilişkin genel bir bakış ortaya

²⁰⁵ Şihabüddîn Ahmed b. Abdilvehhab Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, 1-33; 28/36; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/301-5; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/63-4; Ebü'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Ali şüyühîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lavî, Beyrut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmi, 2006, 3/61; Dachraoui, F. "al-Mu'izz li-Din Allah", *EI²*, ed. P. Bearman ve diğerleri, Leiden: Brill 7 (1993), 485-489.

²⁰⁶ Kudâî, *Tarih*, s.566; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/109; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 2/104; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/164-5; Makrîzî, *Hutat*, s. 378; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/27-30.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/451; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/ 272.

²⁰⁸ İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn*, s. 47.

²⁰⁹ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebü'l-Ferec b. Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Beyrut: Dâru's-Sadı, 1996, 14/235; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 2/104, 4/273-4; Makrîzî, *Hutat*, c.1, s. 353-4.

²¹⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/s. 171; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, c.4, ss.79-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/245; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/305-6.

koymuştur.²¹¹ Yeni halife adına hutbe okunmadığında Mekke ve Medine’de, Fâtımî hâkimiyeti güvence altına alınmış, devlet adamı İbn Killis’in bu dönemde geniş yetkilerle vezir tayin edilmiştir.²¹² Bu dönemde Suriye’de Karmatîlere karşı kesin üstünlük sağlanmıştır.(364/975) Suriye’de bağımsız hareket eden Emîr Aftegin’in, Hasan b. Cevher es-Sıkkilî komutasındaki Fâtımî ordusunu mağlup etmesi üzerine Fâtımî halifesi bizzat Suriye’ye giderek hâkimiyetini tesis etmiştir.²¹³ Azîz Billâh’ın vefatının ardından (386/996) oğlu Ebû Ali el-Mansûr, Hâkim Biemrillâh ünvanı ile on bir yaşında Fâtımî halifesi olmuştur.²¹⁴

Hâkim Biemrillâh döneminde Suriye’de Fâtımî üstünlüğü devam ederken²¹⁵ Endülüs Emevîleri ile mücadelenin bir yansıması olarak Mağrib’de ortaya çıkan ve giderek Mısır’a yayılan Ebû Rekve isyanı ile mücadele edilmiştir. (395-7/1005-7)²¹⁶ 398/1008-9’de kıtlık, veba ve pahalılık yaşanmıştır.²¹⁷ Medine’de halifenin emri ile Ca’fer es-Sâdik’ın türbesi açtırılmış, kısa bir süre Musul ve Kûfe’de Fâtımî hutbesi

²¹¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.212.

²¹² İbnü’s-Sayrafî, *el-Kânûn*, s. 49; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/65; Kalkaşendî, *Subhu'l-A’sâ*, 5/120.

²¹³ İbn Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir*, s.232; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.31; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/s. 171; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/67.

²¹⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24 / S81-85, 26/190

²¹⁵ İbnü’Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/532.

²¹⁶ İbnü’s-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 42; İbn’ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/549.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/296; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire* c.4, ss.216-218; İbrahim Sarıçam, "Emevîlerin Fâtımîlere Karşı Bir İktidar Denemesi." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, no. 1-4 (1996): 309-320.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/559; İlyas Gökhan, *Fâtımîler Devleti: Toplumsal Karışıklıklar, İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar*, Ankara: Gün Yayınları, 2008, s. 74.

okunmuş, ²¹⁸ Mağrib’de Ebû Abdullah eş-Şîi’ye nisbetle ortaya çıkan el-Meşârika adlı topluluk dağıtılmıştır. (407/1016)²¹⁹

Halep’te Mirdâsîlerin emîri Sâlih b. Mirdâs ile mücadele edilmiş,²²⁰ Sind’de kısa süreli de olsa Fâtımîler adına hutbe okunan bir devlet kurulmuştur. (401/1011)²²¹ Hâkim Biemrillâh döneminde zaman zaman Müslüman ve gayrimüslim tebaaya yönelik baskıcı tutum sergilediği bilinmektedir. Kadınların sokağa çıkmasını engellemek için ayakkabı imalâtını yasaklaması (404/1014),²²² meyhaneleri kapatması, gayrimüslimler için siyah başörtüyü, boyunda taşınan ağır haçı zorunlu tutması, bineklerini yalnız eşek ile sınırlaması ve onları Müslüman olmaları için zorlaması, birçok devlet adamını idam ettirmesi, el-Hâkim’in bilinen olağandışı uygulamalarından birkaçıdır. ²²³ İsmâilî dâî ve âlim yetiştirmek üzere Dâru’l-Hikme bu dönemde kurulmuştur. (405/1015) İsmâilî dâîler Hamza b. Ali el-Lebbâd ez-Zevzenî, Hasan b. Haydere ve Anuştegin ed-Derezi’nin Hâkim Biemrillâh’ın ulûhiyetini ilân etmesi (408-9/1019) halkın tepkisine neden olmuştur. Dürzîlik olarak bilinen bu hareket Suriye’nin dağlık bölgesinde gelişmeye devam etmiştir.²²⁴

²¹⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 7/568.

²¹⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 7/540.

²²⁰ İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’l-Düer*, 6/354; Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, 16/201.

²²¹ İmâdüddîn, *Uyûnü’l-Ahbâr*, s. 641; Daftary, *İsmâilîler*, s. 265.

²²² İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 100; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu’z-Zâhire* 4/236.

²²³ İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’l-Düer*, 6/ 286; Makrîzî, *Hittat*, 2/288, 342; *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 2/110; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu’z-Zâhire*, 4/177, 236; Mez, *Onuncu Yüzyıl*, s. 66; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 15; Nuh Arslantaş, *Mısır’da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 230.

²²⁴ İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, s. 52; İbnü’l-İzârî, *Beyânü’l-Muğrib*. 1/282.

Hâkim Biemrillâh'ın adeten şehirden uzaklaştığı bir gün kendisine eşlik edenlerden ayrılarak ortadan kaybolması (410-1/1020-1)²²⁵ üzerine, oğlu Zâhir Lii'zâzidînillâh, halası Sittülmülk'ün maiyetinde Fâtımî halifesi ilân edilmiştir.²²⁶ Hâkim Biemrillâh döneminde devlet görevinde bulunan Ali b. Ahmed el-Cercerâî, ez-Zâhir döneminde vezirliğe tayin edilen etkili bir devlet adamı olmuştur. (418/1027)²²⁷ Bu dönemde Nil suyu'nun çekilmesi, uzun süren kıtlık ve pahalılık halkın memnuniyetsizliğine neden olmuştur. (414-417/1023-6)²²⁸ Bizans'la bozulan ilişkiler ez-Zâhir döneminde olumlu seyretmiştir. Kudüs'te Kıyame Kilisesi'nin yeniden açılması ve İstanbul'da açılacak bir camide Fâtımî hutbesinin okunması kararlaştırılmıştır. (419/1028)²²⁹ Mısır ve Bilâdü's-Şâm'da birçok kez yaşanan deprem kayıplara neden olmuştur. (425/10334)²³⁰

Zâhir Lii'zâzidînillâh'ın vefatının ardından oğlu Ebû Temîm Meâd, Müstansır Billâh lakabı ile Fâtımî halifesi olmuştur. (427/1036)²³¹ Bizans'la bozulan ilişkilerin yapılan anlaşmalar ve karşılıklı hediyeleşmeler ile iyileştirilmesi amaçlanmıştır. (439/1048)²³²

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/558; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/ S83-85,25/85-7; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/305.

²²⁶ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/77-79; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/305; Makrizî, *Hıtat* 1/357.

²²⁷ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 34-35; Halm, *Fâtımîds* s. 79.

²²⁸ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*; s.32.

²²⁹ İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/787

²³⁰ İbn'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/765

²³¹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s 36 ; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/305-6.

²³² Denir ki, daha önce Müslüman halifelerden bu şekilde, Rum memleketinden hediye geldiği olmamıştı. İbn Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir*, s.74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/21, 64.

Fâtımî Devleti'nin, eyaletlerdeki etkisinin azalmasına bağlı olarak, İfrîkiye'de Zîrî hükümdarı Muiz b. Bâdîs, Abbâsîler adına hutbe okutmuştur. (441/1049)²³³ Yemen'de ise Suleyhî hânedanı Fâtımîlere bağlılığını ilân etmiştir. (447/1056)²³⁴ Bağdat'ta ise Büveyhî kumandanı Arslan el-Besâsîrî (450/1058-9) Mansûr Camii'nde adına hutbe okuttuğu haberini Fâtımî halifesi Müstansır Billâh'a göndermiştir.²³⁵ Çok geçmeden Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey Arslan el-Besâsîrî'yi mağlub ederek Abbâsî halifesi el-Kâim'e itibarını iade etmiştir. (447/1056)²³⁶

Müstansır Billâh döneminde vergi sisteminin bozulması, Türk askerinin saray ve hazineyi yağmalaması, hâlihazırda birbiri ardına yaşanan kuraklık, pahalılık ve günde yaklaşık bin kişinin ölümüne neden olan veba ile başgösteren iç karışıklığın²³⁷ şiddetini artırmıştır.²³⁸ Devletin etkin vezirlerinden Hasan b. Ali el-Yâzûrî başta olmak üzere (450/1058)²³⁹ bu dönemde birçok vezir ve kadı azledilmiştir. Fâtımî halifesinin daveti üzerine Kahire'ye gelen Akka Valisi Bedr el-Cemâlî Kahire'de karmaşayı bastırdıktan

²³³ İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/278-9; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/439; İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/77-79.

²³⁴ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 204; İbnü'Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, 8/130; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/414.

²³⁵ İbnü's-Sayrafî, s. 45; İbnü'l-Esîr, 8/154; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/247-8; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/997-8.

²³⁶ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/373.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, 8/144; Ömerî, 26/s.258; Gökhan, *Fatımîler Devleti*, s.96.

²³⁸ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 19.

²³⁹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 68; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/370; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/246.

sonra (466/1074)²⁴⁰ Dımaşk'ta askerî faaliyetlerini sürdürmüş,²⁴¹ Sûr'u kuşatmıştır. (462/1069-70)²⁴² Halep'te Mahmud b. Nasr b. Sâlih b. Mirdâs Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi kesti. (463/1071)²⁴³ Mekke'de hutbe yeniden Fâtımîler adına okutuldu. (467/1075)²⁴⁴ Akka,²⁴⁵ (486/1093) Sur alındı.²⁴⁶ Bedr el-Cemâlî'nin vefatından sonra yerine oğlu Efdal geçti. (487/1094)

Müstansır Billâh'ın vefatının ardından veliaht Nizar yerine -Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin etkisi ile- kardeşi Ebü'l-Kâsım Ahmed'in, Müsta'li Billâh ünvanını alarak halife olması Nizarî-Müsta'li ayrılığına neden olmuştur. (487-8/1093-4)²⁴⁷ Bu dönemde Sûr'da Fâtımî hâkimiyeti sağlanmış,²⁴⁸ Selçuklu emîri Rıdvân b. Tutuş, kısa bir süre için Müsta'li Billâh adına Halep'te hutbe okutmuştur. (490/1097)²⁴⁹ Haçlı ordusu Bilâdü'ş-Şâm sahillerini, Remle'yi ve Kudüs'ü almış (492/1099),²⁵⁰ buna rağmen Efdal b. Bedr el-

²⁴⁰ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s.65; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 55; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.76; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/264.

²⁴¹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 91.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/217.

²⁴³ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s.37; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/258.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/254.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/329.

²⁴⁶ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, ss. 55-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/370.

²⁴⁷ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 113; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/ 281; İbnül Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/382.

²⁴⁸ İbnül Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/408.

²⁴⁹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 60; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/ 286; Makrîzî, *es-Sülûk fi Ma'rifeti'l-Mülûk*, 1/ 141.

²⁵⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 78; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/439; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s.260.

Haçlı birlikleri henüz İstanbul'da iken, Fâtımîlerin Bizans tarafından haberdar edildiği, buna rağmen Kudüs

Cemâlî'nin Kudüs yerine Askalan'a yönelmesi eleştirilmiştir.²⁵¹ Veba bu dönemde bir kez daha önemli kayıplara neden olmuştur. (493/1100)

Müsta'li Billâh'ın²⁵² ardından oğlu Ebû Ali el-Mansûr, Âmir Biahkâmillah ünvanını aldı. Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin etkinliğini sürdürdüğü bu dönemde, bir yandan Mağrib'de Endülüs Emevîleri ile mücedele sürerken, Bilâdü'ş-Şâm ve Suriye'ye hâkim olan Haçlılara karşı kısıtlı ve kısa süreli üstünlük sağlanabilmiştir. (496/1101)²⁵³ Mısır'a yaklaştıklarında Fâtımî ordusuna mağlup olan Haçlı ordusu, geri çekilerek Ferma'da yıkım yapmış, Beyrut, Trablus (510-511/1117-1118)²⁵⁴ ve Sûr'da(518/1124-5) hâkimiyet kurmuştur.²⁵⁵ Efdal b. Bedr el-Cemâlî'den sonra(515/1121) halifenin vezir atadığı Me'mûn el-Betâihî (588/1192-3) dönemin etkili isimlerinden olmuştur.²⁵⁶ Nizarî-Müsta'li ayrılığının belirgin hale geldiği bu dönemde Âmir Biahkâmillah, Müsta'li

alınana dek Haçlıları Bizans'ın bir uzantısı olarak algıladıkları ve Selçuklulara karşı muhtemel müttefik olarak gördükleri ifade edilmiştir. Fatımiler için Haçlılar uzun süre işgalci değil, kontrolü güç silahlı hacılardı. Efdal Kudüs'e giren Haçlılar ile uzlaşma aramış, Askalan'ın düşmesinden sonra durumun ciddiyetine varabilmiştir. David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi -1096-99*, çev. L. Ece Sakar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 30

²⁵¹ Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasan b. Abdisselâm b. Ali b. Ahmed; İbnü't-Tuveyr el-Fihri el-Kayserânî el-Mısrî, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn li İbni't-Tuveyr*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992, s.3.

²⁵² Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/ s. 292.

²⁵³ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 61; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/475.

²⁵⁴ İbnü'Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/583; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/87-88.

²⁵⁵ İbnü'Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/693.

²⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Tarih-i Dimaşk*, 1/333; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/ 317; 515'te Âmir tarafından hil'at giyen Me'mûn el-Betâihî, saray meclisinde ilk hil'at giyen devlet adamı olmuştur. Üç yıl dokuz ay görevde kalan el-Betâihî, kırk dört yaşında vefat etmiştir. Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/254, 265.

hilâfetinin meşruiyetine dair belgeler hazırlatmıştır.²⁵⁷ Doğu'ya yapacağı sefer için hazırlık yaptığı sırada²⁵⁸ Bâtınîlerin suikastı sonucu öldürülen Âmir Biahkâmillah'ın yerine,²⁵⁹ Fâtımî ailesinin en yaşlı kişisi Ebü'l-Meymûn Abdülmecîd, Hâfız Lidînillâh ünvanı ile halife ilân edilmiştir. (523/1129)²⁶⁰

Hâfız Lidînillâh döneminin etkili veziri Ahmed b. Efdal el-Küteyfât (524-526/1130-1331) bir süre Fâtımî halifesini hapsedirerek yönetimi ele aldığı dönemde (524/1130) hutbe Oniki İmam Şâ'a'sının beklenen imamı adına okunmuştur. el-Küteyfât'ın ordudaki muhalifleri tarafından öldürülmesi üzerine Hâfız Lidînillâh yeniden biat almıştır. Bu süreçte etkili olan Ermeni asıllı komutan Yânis vezir ve emîru'l-cüyüş olmuştur. Hâfız Lidînillâh kendisinden ayrı hareket eden Yânis yerine Sünnî eğilimli, kendi oğlu Hasan'ı vezir atamıştır. (526/1131-2)²⁶¹ Hasan'ın halifeye karşı kalkışması nedeniyle²⁶² öldürülmesinin ardından, Ermeni asıllı Behrâm en-Nasrânî Tâcüddevle ünvanı ile vezir olmuştur. (529/1135)²⁶³ Ermenilerin imtiyazlı topluluk haline gelmesinden duyulan memnuniyetsizlik Behrâm'ın hapsedilmesi ile sonuçlanmıştır. Batı vilayeti valisi Rıdvân el-Velahşî, Melikü'l-Efdal ünvanı ile vezir tayin edilmiştir. Mısırlı vezirlerden Melik ünvanı alanların ilki olan Rıdvân, Hâfız Lidînillâh ile arasında süren

²⁵⁷ Âmir Biahkâmillah, *Hidâyetü'l-Âmiriyye*, s. 13.

²⁵⁸ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.19.

²⁵⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.91; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.24; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/311.

²⁶⁰ İsmâîlîler arasında, Âmir'in Biahkâmillah'ın bebek yaşta oğlu bulunduğu ve Yemen'e götürüldüğüne inanan bir topluluk ise, adına istinaden Tayyibi İsmâîlîliğinin temellerini atmışlardır. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/326.

²⁶¹ İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/33; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.119.

²⁶² İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/60; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/92-93.

²⁶³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.35-37, 43.

uzun mücadelenin ardından (533/1139-542/1147-8) öldürülmüştür.²⁶⁴ Kahire’de ordu grupları arasında çıkan karmaşanın devam ettiği sırada vefat eden Hâfız Lidinllah’ın yerine, oğlu Ebû Mansûr İsmâil, Zâfir Biemrillâh ünvanı ile halife ilân edilmiştir. (544/1149)²⁶⁵

Zâfir Biemrillâh döneminde ordudaki zenci askerin neden olduğu karışıklıklara son verildi.²⁶⁶ Vezir tayin edilen İbn Massâl, İskenderiye valisi Âdil b. Sellâr’ın Kahire’ye gelmesinden kısa süre sonra azledildi. (544/1150)²⁶⁷ Denizde ve karada sürdürdüğü askerî mücadelelerde Haçlılara karşı önemli başarı gösteren İbn Sellâr, Askalan’da görevlendirdiği üvey oğlu Abbas b. Ebi’l-Fütûh’un destekçileri tarafından öldürüldü. Mısır’da kargaşa yükseldi, Haçlılar Askalan’a girerek, Mısır’a ulaşmak için önemli bir aşama elde ettiler. (548/1154)²⁶⁸ Ertesi yıl Halife Zâfir, Abbas ve destekçileri tarafından düzenlenen suikast ile öldürülerek ²⁶⁹ yerine beş yaşındaki oğlu Ebü’l-Kâsım Îsâ, Fâiz Binasrillâh ünvanı ile halife ilân edildi. (549-556/1154-1160)²⁷⁰ Dönemin etkin veziri, Abbas ve destekçilerini Fâtîmî yönetiminden uzaklaştıran Ebû Ğarât Talâi’ b. Ruzzîk’ti.²⁷¹

²⁶⁴ İbn Zâfir, *Ahvaru’ d-Düvel*, s.92, 98; İbnü’ d-Devâdârî, *Kenzü’ d-Düer*, 6/518, 25; Ömerî, *Mesâlikü’ l-Ebsâr*, 26/ 328-335.

²⁶⁵ İbn Haldûn, *Dîvânü’ l-Mübtede*, 4/ 92-95.

²⁶⁶ İbnül Esîr, *el-Kâmil fi’ l-Tarih*, 9/345.

²⁶⁷ İbnü’ d-Devâdârî, *Kenzü’ d-Düer*, 6/552.

²⁶⁸ İbn Münkız, *el-İ’tibâr*, s.18; Ömerî, *Mesâlikü’ l-Ebsâr*, 27/25-26

²⁶⁹ İbn Münkız, *el-İ’tibâr*, ss. 20-21; Yazılıtaş, *Türkler*, 170.

²⁷⁰ İbnül Esîr, *el-Kâmil fi’ l-Tarih*, 9/212; Makrîzî, *Hitat*, 1/357.

²⁷¹ İbn Zâfir, *Ahbâru’ d-Düvel*, s. 108; İbnü’ d-Devâdârî, *Kenzü’ d-Düer*, 6/562, 569; Konrad Hirschler, *Medieval Arabic Historiography*, London: Taylor& Francis, 2006, s. 70.

Fâiz Binasrillâh'ın kısa süren hilâfetinin ardından Fâtımî ailesinden Ebû Muhammed Abdullah Âdîd Lidnillah ünvanı ile son Fâtımî halifesi oldu. (555-567/1160-1171)²⁷² Kızını halife ile evlendiren İbn Ruzzîk'in suikast ile öldürülmesi üzerine (556/1161) Sâlih b. Ruzzîk, Şâver b. Mücîr (558/1162) ve Dirgam b. Âmir (558/1163) sırasıyla vezir oldu. Suriye atabeyi Nûreddîn Zengî ve kumandanı Esedüddîn Şîrkûh'un desteği ile yeniden vezir olan Şâver b. Mücîr (558/1163)²⁷³ Mısır'ı vergiye bağlayan Haçlılarla anlaşarak Şîrkûh'u uzaklaştırdı. (559/1164)²⁷⁴ Nûreddîn Zengî'nin Mısır'a tekrar gönderdiği Şîrkûh, emîru'l-hac ünvanı ile Dımaşk'tan Gazze'ye, ardından Mısır'a geçti. Mısır'a yönelen Haçlı istilasını önlemek üzere Şâver b. Mücîr'i azlettiren (562-564/1167-1169)²⁷⁵ Esedüddîn Şîrkûh, Mısır'da vezir oldu. (564/1168)²⁷⁶ Şîrkûh'un iki ay üzerine vefat etmesi üzerine (564/1169),²⁷⁷ Suriye'de Zengîler adına Haçlılarla mücadele eden ve Mısır seferlerine katılan Dımaşk Valisi yeğeni Selâhaddîn Eyyûbî, Âdîd Lidnillah tarafından 'Melikü'n-Nasır' ünvanı ile vezir tayin edildi.²⁷⁸

Selâhaddîn Eyyûbî vezirliği döneminde, Nûbe melikinin yıkım yaptığı Asvan'a ve Haçlılarla mücadele etmek üzere Kerak'a sefer düzenledi. Kendisine yönelik aleyhte faaliyetlerin yürütüldüğü Fâtımî sarayında baş muhafız olarak Bahâeddîn Karakuş'u

²⁷² İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/98.

²⁷³ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 7/25; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/ 47; Lev, *State and Society*, 62; Abdülhalim Oflaz, *Eyyûbîlerin Siyasi Tarihi*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021, s. 47.

²⁷⁴ İbnül Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/305.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/322. Modern araştırmacılardan Marsot, mücadeleler sırasında Haçlıları mahrum bırakmak amacıyla Fustat'ın ateşe verilerek yıkıldığını aktarır. Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 20.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/337.

²⁷⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 27/ 36- 49.

²⁷⁸ İbnü'l-Furât, *Tarih*, s. 57; Makrîzî, *es-Sülûk*, 148-149.

atadı.²⁷⁹ Hutbede Âdîd Lidînillâh yerine Abbâsî halifesi adına hutbe okutmaya başlayan Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır'da yönetimi tamamen ele alarak Fâtımî Devleti'ne son verdi. (7 Muharrem 567/ 10 Eylül 1171) Bu münasebetle muhtaçlara sadaka dağıtıldı, Müstazî Biemrillâh ve Melikü'l-Adl Nüreddîn adına para basıldı. Bağdat'ta altı gün kutlamalar yapıldı.²⁸⁰ Selâhaddîn Eyyûbî akraba ve ileri gelenleri ile birlikte Mısır'a yerleşti.²⁸¹ Yeni yönetimin ilk faaliyetleri, Kahire camilerindeki mihraplarda Fâtımî halifelerinin adlarının bulunduğu gümüş kakmaların sökülmesi, beytülmâl ve emtia fiyatlarının düzenlenmesi olmuştur.²⁸²

Fâtımî Devleti'nde uzun süre çözülemeyen sorunlar, gerileme ve yıkılış sürecinin önemli nedenleri olmuştur. Mısır'da coğrafi açıdan temel belirleyici olan Nil Nehri'nin suyunun azalmasına bağlı ortaya çıkan sorunlara kalıcı çözümler bulunamamıştır. Fâtımî yönetiminin kıtlık, salgın hastalıklar ve pahalılık karşısında gösterdiği zaafiyet, toplanan ağır vergiler, ordu içindeki grupların çatışması, iç karışıklıkların önemli nedenleridir. Esasen Hâkim Biemrillâh döneminde başlayan ve Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelişi ile kalıcı hale gelen vezirlerin yönetimdeki mutlak etkisi, bir süreliğine başarı getirmekle birlikte, uzun vadede devleti yıkılışa götüren önemli nedenlerden biri olmuştur. Vezirlerin ordudaki grupların bir bölümünden destek alması, askerî düzeni de olumsuz etkilemiştir. Fâtımî sarayındaki güvensizlik ortamı, Fâtımî halifeleri ve devlet adamları arasındaki çekişmeler çok sayıda suikastin düzenlenmesine neden olmuştur. Hâfız Lidînillâh

²⁷⁹ İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/74; Makrîzî, *Hutat*, 1/ 36-359; Eyyûbîler döneminde Mısır'da bayındırlık faaliyetlerini yürüten Bahaüddîn Karakuş, Selâhaddîn Eyyûbî'nin kardeşi Melikü'l-Adl Seyfettin ve Kâdî Fazıl ile birlikte Mısır yönetiminde etkin yöneticilerdendi. Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 21; Oflaz, *Eyyûbîler*, s.28.

²⁸⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 27/50; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/129-131.

²⁸¹ İbnül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, 9/366; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/448.

²⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, ss. 151- 153.

dönemine ilişkin tanıklığı bulunan İbn Münkız konuya ilişkin önemli bilgiler vermektedir.²⁸³

Fâtımîlerin Mısır'a geçmesiyle birlikte Mağrib'de tesis ettikleri hâkimiyet giderek zayıflamış, bölgeyi Fâtımîler adına yöneten yerel yöneticiler Abbâsî halifesi adına hutbe okutmaya başlamışlardır. (441/1049) Kısa süre sonra Sicilya kaybedilmiştir. (464/1071) Benzer görünüm Biladü'ş-Şam'da da ortaya çıkmış, Fâtımîler bölgenin güneyinde Büveyhîler, kuzeyinde Bizans, Haçlı birlikleri ve Selçuklularla mücadele etmişlerdir.²⁸⁴

Fâtımî Devleti İsmâîlî nitelikli idarî ve siyasi düzenlerinin yanı sıra, döneminin Müslüman yönetimlerinin özelliklerine de sahipti. Abbâsî ve Ağlebîlerde olduğu gibi Fâtımî yöneticileri de idarî, hukukî ve askerî merkez olarak kullanmak üzere İfrîkiye'de Mehdîye ²⁸⁵ ve Mansûriyye; Mısır'a geçtiklerinde ise Kahire başkentlerini kurmuşlardır.²⁸⁶ İdarî düzeni ve görevlilerinin yetki alanını belirlerken Emevîlerin ve Abbâsîlerin devlet geleneklerinden de yararlanan ²⁸⁷ Fâtımîler bu süreçte idarî kurumlarını tesis etmişlerdir.

²⁸³ Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 1000.

²⁸⁴ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 17.

²⁸⁵ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 191.

²⁸⁶ Lev, *State and Society*, s. 4

²⁸⁷ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 221.

BİRİNCİ BÖLÜM

EZHER'İN KURULUŞU VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Fâtımî Devleti uzun bir geçiş sürecinin ardından yönetim merkezlerini Mısır'a taşımıştır. Bu süreçte İsmâilî dâîlerin bir süredir bölgede davet faaliyetlerini yürüttüğü, halkın İsmâilî-Fâtımî yönetiminden haberdar olduğu bilinmektedir.²⁸⁸ Örneğin, tanınan İsmâilî dâîlerden olan Fîruz,²⁸⁹ Ebû Ali ve oğlu Ebü'l-Hüseyn Muhammed, Mısır'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Benzer şekilde dâî Ebû Ca'fer b. Nasr'ın, İhşîdi emîri Kâfur ve ileri gelenler ile görüştüğü, ulemâ ile bir araya geldiği ifade edilmiştir.²⁹⁰ Muiz Lidînillâh'ın Mısır'ın alınması için ordunun başına Cevher es-Sıkıllî'yi²⁹¹ getirmesi, bölgeye geçiş sürecinde önemli bir adım olmuştur.²⁹²

Mısır'a ikindiden sonra giren (17 Şaban 358/6 Temmuz 969) Cevher es-Sıkıllî, aynı gün karargâhını Fustat'ın kuzeybatısında,²⁹³ Münah denilen yerde kurmuştur. Cevher es-Sıkıllî Mısır'da karargahını kurduğu gece²⁹⁴ Muiz Lidînillâh'ın buyruğu

²⁸⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 546.

²⁸⁹ Ivanow, *The Rise of Fâtımîds*, s. 52.

²⁹⁰ Dâî Firuz daha sonra Yemen'e giderek burada, Ubeydullah el-Mehdî'den fitne çıkaran kişi olarak söz etmiştir. Yemânî, *Müzekkirât*, 4: 2/114, 121; Ali, *Devru l-Ezher*, ss. 15-6.

²⁹¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/31-32.

²⁹² Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdîrrahmân Uleymî, *Ünsü'l-Celîl bi Tarihi Kudüs ve'l-Halîl*, thk. Adnan Yûnus Abdul Mecit Nebate, Amman: Mektebetü Dendis, 1999, 1/306.

²⁹³ Fustat ve Kahire arasında üç mil (1000- 12500 arşın) olduğu söylenir. Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, 2/311.

²⁹⁴ Safedî, Cevher Es-Sıkıllî'nin, Kahire'ye gelişinin ikinci gecesi saray inşasına başladığını belirtir. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut: Dârul-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2000, 11/173.

doğrultusunda Kahire'nin yerini planlamış ve hilâfet sarayının temelini atmıştır. (358/969)²⁹⁵

Mısır'a girdiğinde halka eman veren Fâtımî komutanı, Abbâsî halifesinin Mısır'ı Fâtımîlere karşı korumakla görevlendirdiği bağlı İhşîdî yöneticilerin ve siyasi ve ekonomik hayatta oldukça etkin, köklü Arap kabileleri ile bağları bulunan ileri gelenlerinin (eşraf) mukavemeti ile karşılaşmıştır.²⁹⁶ Bir bölümü Cevher henüz Mısır'a Şam'a kaçan²⁹⁷ Mısır ileri gelenlerinden geriye kalanlar, İhşîdî veziri Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Hinzâbe başkanlığında Fâtımî karargâhına giderek bağlılıklarını bildirmişler ve yeniden eman talep etmişlerdir. Cevher es-Sıkkî'nin taleplerine olumlu karşılık vermiştir. (17 Şaban 358/7 Temmuz 969)²⁹⁸ Mısır halkı için yeni bir dönemin başlangıcı olan bu emannâme, aynı zamanda Fâtımîlerin Mısır halkına yönelik tutumunu ortaya koyan belge niteliğindedir. Buna göre Fâtımîlerin Mısır'a girmelerinin öncelikli nedeni, Mısır ve Doğu İslâm dünyasını, düşmanlarından -tam adı verilmese de Bizans'a işaret eder- koruma olarak açıklanmıştır. Aynı zamanda bu iddia, dönemin siyasi gelişmelerine bağlı olarak Müslümanlara karşı yürütülen askerî mücadeleleri meşrulaştırma çabası olarak yorumlanmıştır. Emannâmenin Mısır'ın iç durumuyla ilgili asıl bölümünde, hac

²⁹⁵ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülük*, s.88; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/392; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/79-81; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 683; Uleymî, *Ünsü'l-Celîl*, 1/306.

²⁹⁶ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/329; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss. 679-680; Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi*, s. 79.

²⁹⁷ Kudâî, *Tarih*, s. 564.

²⁹⁸ Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'a girdiği sırada Abbâsîlere bağlı İhşîdî valisi Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali idi. Muhammed b. Yusuf Kindî, *Vülâtu Mısır*, thk. Hüseyin Nessar, Beyrut: Dâru's-Sadır, s. 315; Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân*, 2/311; Safedî, *el-Vâfi*, 28/88; Ebü'l-Fida İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şiri, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1988, 11/355; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/197-8; Mehmet Aykaç, "İbn Hinzâbe". *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 20 (1999): 70-71.

ve seyahat gibi iç güvenliğin iyileştirilmesi, yasadışı vergilendirme ve diğer malî uygulamalar ortadan kaldırılacağı ve paranın değerinin iyileştirilmesi teminatı verilmiştir. Mısır'da yeni cami inşa edileceği, var olanların onarılacağı, buralarda görevli vaiz, imam ve görevlilere ödeme yapılacağı, Fâtımîlerin din politikasına ilişkin yer alan vaatlerdir. Belgede birleştirici dil kullanılmış, İslâm'ın kapsayıcılığı vurgulanmıştır. Mısır toplumunun geniş kitlelerine hitap eden belgede Hıristiyan ve Yahudilere işaret eden bir bölüm de bulunmaktadır.²⁹⁹ Gönderilen ilk emannâme Fustat ileri gelenleri tarafından kabul görmese de görüşmelerin devam etmesi, mukavemet yaşanmadan uzlaşmanın ilk adımı olmuştur.³⁰⁰

Fâtımî yönetiminin, Mısır'ın ileri gelenleri ve yerel yöneticileri ile uzlaşması, bölgede yerleşmeleri ve hâkimiyetlerinin toplumsal kabulünde önemli bir etkendi. İhşîdî Veziri Ca'fer b. Furat, Şerif Ca'fer Ebû Müslim ve Kâdî Ebû Tâhir, Mısırlı yöneticiler, eşraf ve Sünnî dinî çevreler ile Fâtımî yöneticiler arasında olumlu ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır.³⁰¹

Fustat'ın yerel şartları Fâtımî yönetiminin bölgede güçlenmesinde önemli belirleyicilerden biri olmuştur. Örneğin, Fâtımîlerin ilerleyişine sırasında Dimaşk eşrafının, yerel halkın direncini artırarak karşıt tutum alması, Fâtımîlerin Suriye'de kontrolü sağlamakta zorluk yaşaması ve hâkimiyet kuramamasının önemli nedenlerinden biriydi. Fustat'ta ise buna benzer bir dirençle karşılaşılmadı. Fustat ileri gelenleri,

²⁹⁹ Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havadisi'z-Zaman*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, 2/311; İbnü'l-Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11/355; Lev, *State and Society*, s. 15.

³⁰⁰ Emannâme metni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 673.

³⁰¹ İbnü's-Sayrafi, *el-İşâra*, s. 28; İbn Tağrıberdi, *Nücümü'z-Zâhire*, 4/99; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 679.

Fâtımîlerin Mısır'a girişinin öncesinde askerî güce ulaşmaktan yoksun idi. Kâfûr'un ölümü³⁰² ve Fâtımîlerin girişi arasındaki oldukça kısa yönetim boşluğunda, Fustat eşrafi Fâtımîlerin ilerleyişini durduramamıştır.³⁰³

Nil nehri, güneyde Mısır'dan geçerek yeni Fâtımî başkente ulaşıyordu. Fustat ve Kahire'nin bahçeleri ve yapıları zamanla birbirine kavuşmuştur.³⁰⁴ Saray ve surların inşasına başlanan ve bir buçuk kilometreye yakın kare biçiminde kurulan yeni başkent, Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımî başkenti Mansûriye'ye atfen aynı isimle anılmıştır.³⁰⁵ Halife Muiz Lidinillâh'ın gelişinden sonra "üstün gelen, boyun eğdiren" anlamına gelen Kahire, Muiz el-Fâtımî'ye nisbetle Kahiretü'l-Muiziyye adıyla tanınmış ve Fâtımî hilâfetinin merkezi olmuştur.³⁰⁶

Yeni kurulan başkente Kahire adının verilmesine ilişkin kaynaklarda birkaç anlatım bulunmaktadır. Bunlar arasında en kabul göreni, Fâtımîlerin Mısır'da elde ettiği başarıya işaret etmek için Kahire adının kullanıldığı açıklamasıdır. Buna göre, Abbâsîler üzerinde galibiyet sağlama ve İslâm topraklarını Fâtımî hâkimiyetinde toplamak niyetiyle şehre

³⁰² İdris İmâdüddîn, İhşîdî yöneticisi Kâfur'un Ehl-i Beyt'e yakınlık duyduğu, Fâtımîlere biat ettiğini ve vefatından kısa süre önce Muiz'in emri üzerine yeni başkenti kurmakla görevlendirildiğini ifade etmiştir. (357/968) İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 663.

³⁰³ Lev, *State and Society*, ss.19- 22.

³⁰⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.89.

³⁰⁵ İbn Zülâk, *Fezâilu Mısır*, s. 25; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/376; Makrîzî, *Hıtat*, 1/361, 377; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 389-390.

³⁰⁶ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, 4/198, 215; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/. 31-36, 42-43; Uleymî, *Ünsü'l-Celîl*, 1/306.

Kâhir (galip)³⁰⁷ adı verilmiştir. Mısır halkının yıldızbilime hayli itibar ettiği³⁰⁸ göz önünde bulundurulduğunda, Kahire adının verilmesi ile ilgili münecimlerin kehaneti üzerine ortaya çıkan anlatımlar dikkate değerdir. Buna göre, şehrin inşa sürecinde Mars'ın (el-Kâhiru'l-Felek) yükselişte olduğu/en yüksek noktasında olduğu, bu yüzden kâhinlerin şehre el-Kâhir adının verilmesi için halifeyi ikna ettiğinden söz edilmektedir. Kahire saraylarının kubbelerine/kulelerine Kahire dendiği için şehre bu adın verildiği, yer alan anlatımlardan bir diğeridir. Bir başka açıklama, önemli işlere başlarken doğru zamanın belirlenmesinde münecimlerden yardım alındığı, buna bağlı olarak şehrin kuruluşunda yaşanan gelişmelerin etkili olduğu yönündedir. Buna göre, münecimlerin vereceği işarete göre şehrin inşasına aynı anda başlamak amacıyla, belirli noktalara zil ile bağlantı kurulmuştur. Bir karganın Mars'ın (Kahiru'l-Felek)' yükselişte olduğu sırada düzeneği vaktinden önce harekete geçirmesi üzerine şehrin inşasına başlandığı, münecimlerin bu durumu kötü talih olarak nitelediği³⁰⁹ ve şehre Kahire adının verildiği aktarılır.³¹⁰

Muiz Lidinillâh'ın mevlâsı, Ebü'l-Hasan, Kâidu'r-Rûmî Küttâb Cevher es-Sıkillî'nin, el-Kâdî el-Bânî sıfatıyla Mısır'da Fâtımî yönetimini halife adına üstlenmesi

³⁰⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.86.

³⁰⁸ Ebü's-Salt Ümeyye b. Abdilazîz b. Ebi's-Salt ed-Dânî "Risâletü'l-Mısriyye", *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, thk. Abdüsselâm Harun, Mustafa el-Babi el-Halebî Matbaası, 1973, 1/ 39.

³⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/198; Makrîzî, *Hıtat*, 1/377; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire* 4/43; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 726; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/993.

³¹⁰ Bu başlangıcın vaktinden önce uğursuz bir vakte rastladığı, halkın kötü şans anlamına gelen "karirah" deyişini başlayan Muiz Lidinillâh'ın hayırlı bir olay olarak yorumlayarak Kahire olarak değiştirdiği, rivayete ilişkin farklı yorumlardır. C.H. Becker, "Kahire", *Meb İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 6 (1977): 74-88.

ile Mısır'da Fâtımî hâkimiyeti kuruldu.³¹¹ Muiz Lidînilâh adına hutbe okutuldu, altın para olan dinar³¹² basıldı. Cevher es-Sıkillî, kâtiplerini Mağrib'e göndererek Mısır'ın fethini, hâkimiyetin tesisini Fâtımî halifesi el-Muiz'e müjdelemiştir.³¹³ Kahire kısa süre içinde Fustat ve Kal'atu'l-Cebel'den sonra Mısır'ın üçüncü büyük şehri olmuştur.³¹⁴

Kahire'nin kurulduğu yerin, kumluk bir bölge olan Remle³¹⁵ olduğunu ifade eden Makrîzî, burada bulunan eski yapılar hakkında bilgi vermektedir. İhşîdîlerden kalan bostanlık olan Kâfuriye'nin, bölgenin Fustat ve Aynu'ş-Şems arasında bulunan bölümünde bulunduğunu aktarır. Bazı Hıristiyanların, Mesih'in bir süre bulunduğu inandıkları Deyru'l-İzam manastırından,³¹⁶ bölgenin yapılardan biri olarak söz etmiştir. Makrîzî, Akmer Camii (519/1125) civarında bulunan Bi'ru'l-İzâm ve'l-Amme (Bi'ru'l-Memâti, Bi'ru Necâi) olarak bilinen kyunun, bu manastırdan kaldığını söyler. Akmer Camii'nin karşısında ve büyük sarayın deniz tarafındaki batı duvarını oluşturan bu bölge,

³¹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 4/169.

³¹² Mısır'da basılan ilk Fâtımî dinarının ön yüzünde "Du'ıye Li imami'l-Muiz Li Tevhidi Ehadi's-Samed" alt satırda "uribe Hâze'd-Dînar sene Semânin ve Hamsîne ve Selâse Mie", diğer yüzünde ise "Lailahe illallah Muhammedu'r-Rasulullah Erselehu bi'l-Hedy ve Dîni'l-Hak liyüzhirahû ale'd-Dîni Küllihî ve Lev Kerihe'l-Müşrikîn Ala Efdali'l-Vahiyyîn Veziri Hayri'l-Mürselîn" yazılıydı. Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî (Fasl Fi'n-Nükûd: Nükûdü Mısır)*, s. 169; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/428.

³¹³ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 30; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebir*, 3/61; İdris İmâdüddîn, Muiz Lidînilâh'a ilk müjdeyi Ca'fer b. Fellah'ın ulaştırdığını, Cevher es-Sıkillî'nin müjdesi ulaşana kadar, Muiz'in fethi gizli tuttuğunu aktarır. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, 686-7.

³¹⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 3/s. 282.

³¹⁵ Remle, Fustat'tan Aynu'ş-Şems'e ulaşan bir yol ve Halîcü'l-Kahire'nin bulunduğu bölgedir. Makrîzî *Hitat*, 1/359.

³¹⁶ Makrîzî, bölgenin Hamra sahili olarak bilinen tarafında birçok kilise bulunduğunu belirtir. *Hitat*, 1/360; Tahâ Velî, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Lübnan: Dâru'l-Hikmeti'l-Mellâyîn, 1988, s. 473.

daha sonra Rüknu'l-Muhallak olarak anılmıştır. Kumluk bölgenin Kasru'ş-Şevk olarak bilinen bölümü Zâhire Sarayları'nın bulunduğu yerin tümü olarak açıklanmıştır.³¹⁷

Mısır'a girdikten birkaç ay sonra Cevher es-Sıkillî, Kahire'nin ilk mescidi olan görkemli bir yapı olan Kahire Camii'nin (Cami'u'l-Kahira) inşasını başlatmıştır. (24 Cemaziyelevvel 359/ 7 Nisan-970)³¹⁸ Kahire'nin inşası için her cumartesi vezir İbnü'l-Furat ile bir araya gelerek çalışan³¹⁹ Cevher es-Sıkillî, askerini eski şehrin kalabalık bölümlerine yerleştirmek yerine, inşa edilen yeni başkentte surlarla çevrili bölgeye yerleştirmiştir. Bu askerî bölgeyi, inşa edilen saraydan ana bir yol ayırmıştır. Surların³²⁰ Şam tarafında, Bâbü'l-Fütûh'un dışında olası Karmatî saldırılarına karşı hendek kazılmış (360/971) ve asker için kale yapılmıştır.³²¹ Cevher'in inşa ettirdiği surlar boyunca -şehirde yapılaşmanın yoğun olduğu-güneybatı yönünde büyük Bâbü'z-Züveyle'den deniz tarafında Bâbü'l- Fütûh ve kuzeyde Bâbü'n Nasr³²²; doğu yönünde Berkıyye, Cedîd,

³¹⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Şâbüştî, *ed-Diyârât*, thk. Korkîs Avvad, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1986, s. 289; Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir b. Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr li Vasîtati 'Ikdi'l-Emsar*, 2. Kısım, Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1893, s.35; Makrîzî, *Hitat*, 1/359-361; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/35; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 172.

³¹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 200; Yâfî, *Mir'ât'ül-Cenân*, 2/311; Makrîzî, *Hitat*, 2/273; Uleymî, *Ünsü'l-Celîl*, 1/306.

³¹⁹ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/355. Başlangıç günü 14 Ramazan 359 olarak da belirtilmektedir. Bkz. Velî, *el-Mesâcid*, s. 473.

³²⁰ Makrîzî, *Hitat*, 1/377.

³²¹ Makrîzî, *Hitat*, 2/136; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/42.

³²² Bâbü'l-Fütûh ve Bâbü'n-Nasr Hâkim Biemrillâh döneminde inşa edilmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/411.

Mahrûk; ³²³ batı yönünde Kantara, ³²⁴ Ferec, Saâde ve son olarak Hohe kapıları bulunurdu.³²⁵ Kalkaşendî, Cevher es-Sıkıllî'nin, inşa sırasında İhşîdîler'den kalma demir bir kapıyı Kahire'ye taşıttığını belirtmiştir.³²⁶

Surların dışında devam eden inşa faaliyetleri ile Kahire zamanla dikdörtgen şekilde, özellikle kuzey ve güney yönünde genişlemiştir.³²⁷ Doğuda Mukattam Dağı'na; Batıda Nil kıyısına; Kıbeliye olarak bilinen güneyde Mısır Şehri/Fustat sınırına; el-Bahriyye olarak bilinen kuzeyde Birketü'l-Ceb'e uzanır. Kahire planlanırken doğu tarafında surlar ve dağ arasındaki alan boş bırakılmıştır.³²⁸

Fâtımî ordusunu oluşturan farklı gruplar, askerî bölgede, sarayın güneyinde, Ezher'e yakın yerleştirildikleri bölgelere adlarını vermişler, böylece şehrin ilk bölgeleri kurulmuştur. Ezher'in batısında Deylem Mahallesi, Rum Mahallesi,³²⁹ Türk Mahallesi, Sakalibe, Batlıyye; Ezher Camii'ne yakın kurulan Kutâme Mahallesi,³³⁰ Sâlihiyye

³²³ Fâtımî tarihi boyunca Kahire, surları ve kapılarını aşarak neredeyse Fustat ile birleşecek kadar sınırları genişlemiştir. Makrîzî, *Hitat*, 1/ 360.

³²⁴ Kahire'nin ilk kapılarından olarak Kantara, Cevher es-Sıkıllî tarafından halicin üzerinde inşa edilmiştir. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 715.

³²⁵ Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, 87-8; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/398; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, ss.389-390. Bizans mimari özelliklerini de taşıyan Bâbü'z-Züveyle, Bâbü'n-Nasr, Bâbü'l-Fütûh günümüze ulaşan Fâtımîler dönemi mimari kalıntılarıdır. Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1012.

³²⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/376.

³²⁷ Makrîzî, *Hitat*, 1/ 359-363.

³²⁸ Makrîzî, *Hitat*, c.2, s.108.

³²⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücumu'z-Zâhire*, 4/44.

³³⁰ Batıdan gelen Cevher'in yakınları Berberî Kutâmeliler yerleşmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/403.

Mahallesi, Berkiyye,³³¹ el-Veziriyye,³³² el-Cevheriyye,³³³ el-Handek³³⁴ sur içinde bulunan önemli yerleşimler arasında bulunmaktaydı.³³⁵ Ezher Cami ve bu mahalleler arasında Bâbü'z-Zehûme, Kahire'nin doğusunda ise saray depoları vardı. Yerleşim bölgelerini çarşı ve pazar ile bağlayan yollar Ezher Camii çevresinde yoğunlaşmıştı.³³⁶ Kahire uzun süre saray ve ordunun bulunduğu Fâtımî başkenti olarak kalmış, Mağrib'den gelenlerin Mısır'ın halihazırdaki bölgelerine yerleşmek yerine Kahire'de yaşamışlardır. Bu durum Fâtımîlerin bölgede kalıcı olmasında önemli bir etken olmuştur.

Fâtımî yönetimini Mısır'da kuran ve yeni başkenti inşa eden Cevher es-Sıkillî, halife Muiz Lidnillah'ı Mısır'a gelmesi için davet etti.³³⁷ İfrîkiye'de yerine Zîrî b.

³³¹ İbn Dokmak, *el-İntisâr*, 2/37.

³³² Ezher'e yakın olan Veziriyye'nin Fâtımî veziri İbn Killis'e nisbetle veziriyye olarak anıldığı ifade edilir. Bir başka söylentiye göre, Fâtımî vezirlerinin kaldığı evin bulunduğu yerleşimdir. Müstansır Billâh'ın hâdimi Saîdü's-Süeda (Ganber)'in evi burada idi. Son günlerinde Sâlih Talâi' er-Ruzzîk oturdu ve yerin altında bir tünel açtı. Ardından Âdid Lidinillâh'ın veziri Şâver es-Sa'dî ve oğlu Kâmil oturdu. Eyyûbiler döneminde hangaha çevrildi. Me'mûn el-Betâihî'in inşa ettirdiği dâru'd-darb'ın burada olduğu tahmin edilmektedir. *Subhu'l-A'sâ*, 3/402.

³³³ Cevher es-Sıkillî'ye nisbetle Cevheriyye olarak bölgede Yahudilerin oturduğunu, Müslümanlar ve İslâm hakkında alaycı tutumları nedeniyle, Hâkim döneminde Cevheriyye'nin bir gecede yakıldığını, Yahudilerin Züveyle bölgesine taşındığını aktarır. Kalkaşendî, *Subhul A'sa*, 3/402.

³³⁴ Muiz Lidinillâh'ın Kutâme ve Mağribli kabileleri yerleştirdiği bölgedir. Kalkaşendî, *Subhul A'sa*, 3/406.

³³⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 93; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/401-403; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/42-57.

³³⁶ Hizanetü'l-Kütüb, Hizanetü'l-Eşribe, Hizanetü'l-Kisve, Hizanetü's-Süruc, Hizanetü'l-Hiyem, Hazainu'l-Füruş, Hazainu'l-Kisvat, Hizanetü't-Tu'm, Hizanetü's-Silah, Hizanetü't-Tecemmül, Hazainu'l-Mâl, Hazainu Dâraftekin, Dârul-Fitra, Dâru't-Ta'biyye bilinen Fâtımî saray depolarıdır. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, ss. 126-140; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/548; Makrîzî, *Hitat*, c.1, s. 363, 374.

³³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/ 198,215; Uleymî, *Ünsü'l-Celîl*, 1/306.

Menad'ı bırakarak³³⁸ Mısır'a gitmek üzere Mansûriye'den ayrılan Muiz Lidînillâh (361/972),³³⁹ deniz yolu ile Mısır ülkesine geçmiştir. Develer üzerinde taşınan serveti ve hizmetkârları ile sırasıyla Berka, İskenderiye, ardından Gize'ye ulaşmış (Ramazan 362/ Haziran 973), burada Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Furat ile görüşmüştür. Gize'den Mısır'a geçmek ilerlerken köprünün üzerine Kâdî Nu'mân ve Kutâme lideri Ebû Ali Aslûc b. Hasan³⁴⁰ Fâtımî halifesinin ardında, yanındaki diğerleri önünde seyrediyorlardı. Ramazan'ın bitimine beş gün kala Nil'i geçerek Fustat'a girmeksizin Kahire Sarayı'na ulaştığında Muiz Lidînillâh Cevher es-Sıkkîlî'nin yaptırdığı eyvanda bulunan altın tahta oturmuştur. Ailesi, hizmetlileri, ileri gelenler ile saraya yerleşen Fâtımî halifesinin ihtiyacı olan araç-gereç, kıyafet, silah, hayvan ve beytümâl Cevher tarafından saraya yerleştirilmiştir.³⁴¹

Muiz Lidînillâh Mısır'a ulaştığında, eşraftan³⁴² sözcü olarak Abdullah b. Ahmed b. Tabataba Hüseyinî'nin nesebleri hakkında sorması üzerine o, kendileri ile bir araya

³³⁸ İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/296; İbn-i Haldûn, *Dîvânul'-Mübtede*, 4/62; Mehdîye, Mansûriye, Kayrevân, ve İfrîkiye şehirlerini Ebü'l-Fütûh Bulukkîn b. Zîrî b. Menâd el-Himyerî es-Sanhâcî yönetti. Adı Yusuf'tur fakat Bulukkîn olarak tanınmıştır. Babası, Mansûr zamanında Ebû Yezid isyanında, Fâtımîlerin yanında yer alan Zîrî b. Menad'dır. İmâdüddîn, *Uyûnü'Ahbâr*, s.717, 725.

³³⁹ İbn Zâfir, Ali, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkatu'a*, s. 25; Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/112.

³⁴⁰ Vergi, hisbe, miras işleri ve şurta sorumluluğu İbn Killis ile birlikte kendisine verilmiştir. (363/974) Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 163. İbn Killis ile birlikte beytümâlin sorumluluğunu üstlenmiştir. İmâdüddîn, *Uyûnü'Ahbâr*, s.726.

³⁴¹ Kudaî, *Tarih*, s.566; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 85; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, s. 3; Makrîzî, *Hitat*, 1/353, 385; *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/61.

³⁴² Mısır ileri gelenlerinin yanı sıra Ehl-i beyt'te mensup Hasanî ve Hüseyinî aileler Tâlibiyyûn eşraf olarak nitelenmiştir. Tâlibiyyûn'un Mısır'da Nikâbetü'l-Eşrafi't-Tâlibiyyîn olarak bilinen bir temsilcisi bulunurdu. Ömerî, Mısır'daki Talibilerin nakîbi olarak Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. İbrahim b.

gelecekleri mecliste bunu açıklayacağını söylemiştir. Muiz Lidîmillâh saraya yerleştikten sonra eşrafı mecliste toplamış ve onlara: ‘‘Reislerinden kimlerin kaldığını sormuş, onlar da kimsenin kalmadığı cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine el-Muiz, kılıcını yarıya kadar çıkararak ‘‘İşte benim nesebim’’ demiştir. Sonra ise üzerlerine çokça altın saçarak ‘‘İşte benim şecerem’’ cevabını vermiştir. Cemaat ise ‘‘duyduk ve itaat ettik’’ diyerek meclisten ayrılmışlardır.³⁴³

Muiz Lidîmillâh'ın Mısır'a gelişi (362/973) ile birlikte yönetim merkezi Kahire oldu. Bu dönemde, Mısır, Şam, Hameyn, İfrîkiye, Mağrib, Trablus, Sicilmâse, Berka ve Sicilya'da Fâtımîler adına hutbe okunuyordu.³⁴⁴ Muiz'in gelişine kadar Mısır'ı dört yıl yirmi gün süre ile bağımsız yöneten Cevher saraydan şahsi eşyalarını alarak Kahire'de evine yerleşti.³⁴⁵

Cevher es-Sıkkî'nin Kahire'nin doğu tarafında, inşa ettirdiği Fâtımî hilâfet sarayı Kasru'l-Kebîr eş-Şarkî olarak veya Muiz'in emriyle inşa edildiği için Kasru'l-Muiz olarak anılmıştır. Burada Fâtımî halifesinin haremi, beytümâl, divanlar, silah deposu bulunur, askerî alaylar düzenlenir, devlet ricâli toplanırdı. On kapısı bulunan³⁴⁶ Doğu Sarayı'nın en büyük kapısı, Fâtımî halifesinin önemli gün ve törenlerde seyirliğinde

Tabataba'dan söz etmiştir. Benzer şekilde İbnü't-Tuveyr, İslâm'ın ilk devrinden itibaren nakîbin bulunduğunu, Zâhir-Lii'zâzidîmillâh döneminde bu göreve Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. İbrahim er-Russi/Russa'nın atama sicili ile getirildiğini ifade etmiştir İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.113; Ömerî, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, 26/221; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/145; Paul E. Walker, *Exploring an Islamic Empire*, London: I.B. Tauris, 2002, s. 38.

³⁴³ İbn Zâfir, *Ahbadru'd-Düvel*, s. 27-8; Marsot, Afaf Lutfi el Sayyid, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, İstanbul, s. 14.

³⁴⁴ İmadüddidn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 729.

³⁴⁵ Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân*, 2 /311.

³⁴⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 87.

bulunduğu Bâbü'z-Zeheb'di.³⁴⁷ Sarayın en önemli bölümlerinden biri 'Ka'atü'z-Zeheb (Altın Salon) olarak bilinmektedir. Azîz Billâh döneminde inşa edilen bu bölüm, sarayın salonlarından biri olup Kasru'z-Zeheb olarak da anılmıştır. Bâbü'z-Zeheb ve Bâbü'l-Bahr'dan girişi olan salonda, halifeye ayrılmış bölüm bulunurdu. Müstansır zamanında yenilenen (428/1037) bu salonda halifenin katıldığı kutlama ve törenler (mevkeb), pazartesi ve perşembe günü oturumları yapılır, Ramazan ayı ve bayram sofraları kurulurdu.³⁴⁸ Sarayın diğer bir önemli bölümü ise Azîz Billâh döneminde inşa edilen (369/980) Eyvânü'l-Kebîr'dir. Tören ve kutlamaların yapıldığı, devlet işlerinin görüşüldüğü yerlerden biri olan büyük eyvanın ortasında, üzeri kubbeli, pencereci bir bölüm vardı. Âmir Biahkâmillâh dönemine kadar salı ve perşembe günleri halifeler burada otururlardı, resmî kabuller gerçekleştirilirdi. Örneğin, Hâkim Biemrillâh'ın perşembe günü Eyvanü'l-Kebîr'de Şam-Trablus ehlinden bir kafiileyi kabul ettiği aktarılmıştır. Daha sonra bu oturumlar Kâ'atü'z-Zeheb'de (Altın Salon) gerçekleşmiştir. Eyvanın yanında divanlar bulunurdu.³⁴⁹

Azîz Billâh döneminde Büyük Saray'ın batısında, Kâfuriyye bahçelerinin bulunduğu yerde Küçük Batı Sarayı inşa edildi. İki sarayı kutlama ve törenlerde kullanılan büyük bir meydan ayırıyordu. Fâtımî halifesi Nil suyunun yükseldiği günlerde

³⁴⁷ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 38-9; Makrîzî, *Hıtat*, 1/362, 384; İbn Tağrıberdî, *Nücumu'z-Zâhire*, c 4/42.

³⁴⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 1/385.

³⁴⁹ İbnü't-Tuveyr, divanların ilk olarak İbn Tolun Cami yakınındaki Dâru'l-İmâra'da bulunduğunu, Muiz'in ölümünden sonra ise, İbn Killis'in bulunduğu Dâru'l-Vizâre'ye taşındığını aktarır. Buna göre, İbn Killis'ten sonra Azîz saraya taşınan divanlar, Emîru'l-Cüyüş Efdal döneminde inşa edilen Dâru'l-Melik'e taşınması dışında, sarayda bulunmaktaydı. *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 74; Makrîzî, *Hıtat*, 1/ 388; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/4.

Batı halicinde gezinti yapardı.³⁵⁰ Sur içinde Büyük Saray, Küçük Batı Sarayı ve halic arasında yer alan birçok küçük saray ve eyvandan meydana gelen bölge Kusûru'z-Zâhire olarak anılmıştır.³⁵¹ Batı sarayı yakınlarında bir meydan ve Kâfuriye'ye bakan çok sayıda seyirlik bulunurdu. Halife ve saray erbâbının gezinti yaptığı bu bölümler, aynı zamanda halifenin resmî törenler ve önemli günlerde kalabalıkların önüne çıktığı yerlerdi. Saraylar dışında sultaniye evleri olarak bilinen konaklar, Dâru'z-Diyafe, Dâru'l-Vizâre, Dâru'l-Vizâreti'l-Gadîme, Dâru'd-Darb yönetici sınıfın ve ayanın bulunduğu, kaynaklarda sıkça söz edilen yapılarıdır.³⁵² Fâtımî sarayını şehrin ortasında yüksek surlarla çevrili on iki köşkten oluşan yapı olarak tasvir eden Nâsır-ı Hüsrev, Zenci ve Rum kökenli çok sayıda hizmetli ve bekçinin görev aldığını belirtir. Geniş bahçe ve ağaçlık olan saray içinde, sulama depoları bulunurdu. Benzer şekilde sarayın etrafında bulunan birbirinden ayrı beş, altı katlı görkemli köşk ve konakların ortalarında bağ bahçelerden söz edilmektedir.³⁵³

Küçük (Batı) Sarayı'nda yer alan zengin ve kapsamlı saray kütüphanesi, yeni Fâtımî başkentinde önemli yapılardan biridir. İbn Mukle (328/940), İbn Bevvâb (413/1022) gibi ünlü hattatlar tarafından yazılan mushafların da aralarında bulunduğu, sayılarının yaklaşık iki bin dört yüzü bulunduğu söylenen el yazması Kur'an-ı Kerim, ayrı bir yerde, üst bölümde muhafaza edilmiştir. Makrîzî, saray kütüphanesinde eski ilimlere ait on sekiz bin kitabın bulunduğu kırk depo bulunduğunu aktarır. Kütüphanenin biri

³⁵⁰ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, s.289; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/79-81; Makrîzî *Hitat* 1/362, 384; İbn Tağrîberdî, *Nücumu'z-Zâhire*, 4/42; M. A. Enan, "al-Azhar Mosque and University", *The Islamic Review* (1949), s.27.

³⁵¹ Zâhire Sarayları, Yâfi'i Sarayı, Atın Saray, Ayal, Zafer, Şecere, Şevk, Zemerrüd, Nesim, Harim ve Bahr Saraylarının bütününe kapsayan bir adlandırmadır. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/372.

³⁵² Makrîzî, *Hitat* 1/384.

³⁵³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 86.

önemli sayıda kıymetli ve nadir eserlerle doluydu.³⁵⁴ Bunlardan en meşhuru olan acaibu'd-dünya olup, İslâm coğrafyasında yalnız Fâtımî kütüphanesinde bulunuyordu.³⁵⁵

Müsebbihî, Azîz Billâh döneminde saray kütüphanesinde önemli eserlerin el yazması nüshaların bulunduğu söz etmiştir. Buna göre kütüphanede bulunan yazı bölümünde önemli eserler çoğaltılmıştır. Halil b. Ahmed'in (175/791) lügat kitabı olan *Kitâbü'l-'Ayn* eserinden müellifin hattı ile otuz nüshadan fazlası bulunuyordu. Azîz Billâh, Taberî'nin (310/923) kendisine ulaşan el yazması tarihinin bir nüshasını yüz dinara satın almış, müellifin hattı ile yirmi nüsha yapılmasını emretmiştir. Yine dil ve sözlük bilimci İbn Düreyd'in (321/933) *Kitâbü'l-Cemhere* eserinden yüz nüsha bulunuyordu.³⁵⁶ Sarayın büyük salonunda yer alan kitaplıklar, dikine ayrılan bölmeler ve asmalı kilitle açılan sürgülü kapılarla korunmaktaydı. Çok sayıda rafın bulunduğu bölmelerin kapısında bulunan yazılı kağıtlar ile konu sınıflandırması yapılmıştı. Fıkıh mezhepleri, nahiv, dil, hadis, tarih, siyer-i mülûk (kral-sultan), ruhaniyat, yıldızbilim, kimya gibi birçok konudan kitabın bulunduğu kütüphanenin önemli bölümünü ciltli eserler oluşturmaktaydı.³⁵⁷

³⁵⁴ Konuya ilişkin en erken kayıt, geç dönem Fâtımî ve erken dönem Eyyübî dönemi tarihçisi İbnü't-Tuveyr'in ifadeleridir. Buna göre kütüphane Fâtımîlerden sonra Sultan Selâhaddin'in hastaneye çevirdiği Küçük Saray (Batı)'ın bir odasında bulunmaktaydı. *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 126; Makrîzî, *Hıtat*, 1/408-413; Halm, *Fâtımîds*, s. 91.

³⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu z-Zâhire*, c.4, s. 105.

³⁵⁶ el-Hasan, *Künûzu'l-Fâtımîyyin*, ss.27-28; Mackensen, "Moslem Libraries", s. 97; Hamâde, *el-Mektebât*, s. 117; Nasuhi Ünal Karaaslan, "el-Cemhere", *DİA*, İstanbul: Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 1993, 323; Halm, *Fâtımîds*, ss.91-92.

³⁵⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 127; Makrîzî, *Hıtat*, 1/408-413.

İbnü't-Tuveyr, ciltli eser sayısının iki yüz binden fazla olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁸ Yalnız felek, coğrafya ve tıp ilminde altı bin beş yüz eser bulunduğu kaydedilmiştir. Kitapların yanı sıra, kütüphanede yeryüzü bölgelerinin, denizlerin, nehirlerin, dağların, şehirlerin, yolların, yerleşim şekillerinin bulunduğu haritalar yer almaktaydı.³⁵⁹

Fâtımî halifesi Azîz Billâh'ın, kütüphaneyi ziyaret edeceği zaman, Büyük (Doğu) Sarayı'ndan bineği ile geldiği, kütüphaneci istediği cildi getirene kadar kendisi için hazırlanmış bölümde beklediği ifade edilir. Buna göre, yanında bulunan hazinü'l-kütüb (kütüphane sorumlusu) kendisine hututu'l-mensûbe'den sayfalar sunduktan sonra uzaklaşır. Halife raflar arasında dolaşır ve kitapları incelerdi. (Beraberinde) İki nasih/verrak, merdivenli iki hizmetçi ve diğer kütüphane görevlileri bulunurdu.³⁶⁰

Fâtımî Sarayı, Ezher Camii ve Mağribli kabilelerin yerleştiği mahallelerden oluşan Kahire, ilk yıllarında Mısır'ın ticaret merkezi değildi.³⁶¹ Fustat halen Yukarı Mısır bölgelerinden gelen ve tarım mahsullerini taşıyan Nil gemilerinin ulaştığı bir pazar yeri, Mısır'ın tahıl deposu ve en büyük ticaret şehriydi. İmamın ve hatibin özenle seçildiği

³⁵⁸ Müsebbihî'nin eski defterleri kaydeden İsmâil el-Mücellid'in vefatına dair kaydı dikkate alındığında, ciltlemenin önemli bir uğraşı olduğu anlaşılmaktadır. Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 219. Kitap ciltleme örneklerinde kullanılan teknik ile süsleme sanatlarının, Kıptilere ait ciltleme tekniği ile benzerliği bulunmaktaydı. Başvurulan teknik ve kullanılan araç-gereç, Müslümün mücellitler arasında, zamanla en yaygını olmuştur. Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1015.

³⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/105; Bayram, *Tarihu Ezher*, s. 24.

³⁶⁰ Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî, (390/1000), Cüleys b. Abdilgaviy kaynaklarda hâzinü'l-kütüb olarak adı geçen isimlerden bazılarıdır. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.126; Makrîzî, *Hittat*, 1/408-413; Halm, *Fâtımîds*, ss.91-92.

³⁶¹ Mısır'ın alındığı sırada Muiz Lidînillâh'ın Fustat halkının düzeninin korunmasını, Mağrib'den gelenlerin ise kurulacak yeni şehre yerleşmelerini emrettiğini ifade eden Nâsır-ı Hüsrev, başlangıçta ticari olanakların kısıtlı olduğu Kahire'ye 440/1019 yılı dolaylarında geldiğinde, şehirde halifeye ait çok sayıda dükkân, kervansaray ve hamam bulunduğu kaydetmiştir. *Sefername*, s. 86.

Fustat'taki camide bölgenin en kalabalık cemaati topanır, Kur'an burada güzel okunurdu. Âlim ve seçkin kişilerin çokça bulunduğu Fustat, bölgenin kültür merkeziydi.³⁶²

Kahire'nin batısında bulunan eski Mısır halici, Fustat ve Kahire'den sonra bölgenin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Cevher es-Sıkillî, Kahire'yi halicin sağ tarafında kurduğu için burası daha sonra "Kahire Halici" ya da -Hz. Ömer döneminde yenilenmesi nedeniyle- "Halîcû Emîri'l-Müminîn (Hz. Ömer)" olarak anılmıştır. Hâkim Biemrillâh ve vezir Me'mûn el-Betâihî döneminde yenilenen halîç, Hâkimî ya da Lü'lüe olarak da bilinmiştir. Halicin üzerinde Lü'lüe ve Cevhere olarak bilinen iki köşk bulunmaydı.³⁶³

Kahire'nin kuzeyinde surların dışında Bâbünnasr'a yakın bir yerde Cevher es-Sıkillî'nin yaptırdığı, bayram namazları için toplanılan Musalla'l-Kahire,³⁶⁴ güneyde Bâbüzzüveyle'nin solundan Mukattam Dağı'nın eteklerine kadar uzanan alanda Kahire Kabristanı, Dâru'l-Hikme ve kütüphanesi, Ehl-i beyt türbelerinin bulunduğu Meşhedeyn Bölgesi, Kahire'nin dışında batı tarafındaki Hâkim Camii(403/1013),³⁶⁵ Âmir döneminde

³⁶² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 197; Şennâvî, *el-Ezher*, 1/26.

³⁶³ Nâsır-ı Hüsrev bu halici açtıran halifenin Zâhir Liizadinillah olduğunu belirtir. *Sefernâme*, s. 88; Makrîzî, *Hıtat*, 2/132-146; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/45,48.

³⁶⁴ Sözlükte namaz yeri anlamı bulunan musallâ ıstılah olarak, şehrin dışında çarşı ve yerleşimin bulunmadığı alanda bayram, cenaze, yağmur ve şükür namazlarının topluca kılındığı, sınırları koyulmamış ve üstü açık olan yerdir. Burada sözü geçen Musalla'l-Kahire, Cevher es-Sıkillî tarafından 358/969 yılı Ramazan ayında bayram namazı kılınmak üzere Büyük Saray'ın doğusunda, Bâbü'n-Nasr'ın dışında inşa edilmiştir. Musallâ el-Cedîd olarak da bilinen bu namazgâh Azîz Billâh döneminde yenilenmiştir. Fâtımî halifeleri bayram namazları için sıklıkla buraya gelmiştir. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 200; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/91; Velî, *el-Mesâcid*, s. 81.

³⁶⁵ Azîz Billâh döneminde planlanan (379/990) Hâkim Camii'nin inşası 396/1005'te tamamlandı. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/411.

Me'mûn el-Betâihî'nin inşa ettirdiği Akmer Camii,(516/1125)³⁶⁶ Meydanu'l-Gamh, Berru İbn-i Büttan,³⁶⁷ Bâbü'l-Bahr'da yakınında el-Hâkim tarafından inşa edilen Maks Camii (393/1003),³⁶⁸ Bâbü'z-Züveyle'nin iç kısmında Zâfiri Camii (543), Kahire'nin diğer önemli yapılarıdır.³⁶⁹

1.1 İnşası ve İsimlendirilişi

Fâtımîlerden önce, Amr b. Âs Camii (21/642) ve Katâi'de inşa edilen İbn Tolun Camii (245/879) Mısır'ın iki büyük camisi idi.³⁷⁰ Mısır valileri bu iki camide Abbâsîler adına hutbe okutmaktaydı. Cevher es-Sıkkilî Mısır'a girdiğinde, Fâtımî iktidarını simgeleyen beyaz giysi ile Amr b. Âs Camii'nde Cuma Namazı'na katılmış, Muiz Lidînilâh adına hutbe okutmuştur. (Şaban 358/ Temmuz 969) Komutanın emri ile Kâdîasker Ali b. Velid, Amr b. Âs Camii'nde halka sadaka dağıtmıştır. Mısır'da Fâtımî hâkimiyeti böylece kesinleşmiş, bundan sonra Amr b. Âs Camii ve İbn Tolun Camii'nde hutbe Fâtımîler adına okunmuştur.³⁷¹

³⁶⁶ Makrîzî, *Hitat*, 2/290; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/299.

³⁶⁷ Batı Kahire Halici olduğu tahmin edilen bu yapı Âmir Biahkâmillah'ın emri üzerine, İbnü'l-Büttan tarafından imar edilmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/407-8.

³⁶⁸ Hâkim Biemrillâh döneminde, Nil kıyısında inşa edilmiştir. (395/ 1005) Makrîzî, *Hitat*, 2/ 283; Çelik, *Kahire Şehri*, s. 70.

³⁶⁹ Makrîzî, *Hitat*, 1/363; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/411-2.

³⁷⁰ Makrîzî, *Hitat*, 2/280.

³⁷¹ Kudaî, *Tarih*, s. 565. Amr b. Âs Camii'nde Fâtımîler adına okunan ilk hutbe metni için bkz. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 684-5.

İsmâîlîyye inancına göre Allah, mescidlerin inşası ile Ali b. Ebî Talib'in neslini görevlendirmiştir.³⁷² Fâtımîler Mağrib'de inşa ettikleri şehirlerde saltanat mescidlerini bu inanç ile inşa etmişlerdir. Mısır'a geçildiğinde ise Cevher es-Sıkıllî, Muiz Lidînillâh'ın emri üzerine Fâtımî Büyük Doğu Saray'ının güneydoğusunda Kahire'nin ilk camisi olacak Ezher'in inşasını başlatmıştır.³⁷³ Yaklaşık on beş ay süren inşa sürecinin ardından Ezher'de ilk kez Cuma namazı için 7 Ramazan 361/ 23 Haziran 972'de toplanılmış³⁷⁴ Muiz Lidînillâh Kahire'ye vardiktan kısa süre sonra burada bayram namazını kıldırmıştır. Makrîzî'nin ifadesiyle, Fâtımî halifesi Ezher'de insanların dinlerken ağladığı, huşu ve teslimiyet içinde bir hutbe okumuştur.³⁷⁵ (Şevval 362/Temmuz 973)³⁷⁶

³⁷² Tевbe Sûresi'nde yer alan "Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır." (9/18) ayetinin İsmâîlî yorumuna bağlı açıklandığı anlaşılmaktadır. Mansûru'l-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, s. 63; Müstansır Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 34.

³⁷³ Kindî, *Vülât-ı Mısır*, s. 315; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu z-Zâhire*, 4/33; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s.5,12; Avf, *el-Ezher*, s.27; Behiy, *el-Ezher*, s. 14; Halm, *Fâtımîds*, s.31.

³⁷⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*. 30/87; *Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ*, 3/10, 410; Makrîzî, *Hitat* 2/273; *Mukaffâ'l-Kebîr*, 3/61; Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbeli b. 'İmâd, *Şezerâtü'z -Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. Mahmud el-Arnautî, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, Dımaşk-Beyrut 1986, C. 1-11, 4/ 426; A.A. Ateek, *al-Azhar The Mosque and University*, Londra: Egyptian Education Bureau, 1949 ?, s.5.

³⁷⁵ Makrîzî, *Hitat*, 1/ 451; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 27-8.

³⁷⁶ Ezher'in kuruluşu kaynaklarda aynı tarihe işaret etmekle birlikte geç dönemde, Timurlular devri tarihçisi Muhammed b. Havendşah b. Mahmud Mirhând, Ezher'in Hâkim Biemrillâh tarafından 392/1002'de kurulduğunu ifade etmiştir. *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İnan İsmâîlileri*, çev. Serdar Gündoğdu-Ali İçer, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023, (e-kitap) s. 91.

Kurulduğu şehre istinaden uzun süre Kahire Camii (Câmi'u'l-Kahire) olarak bilinen Fâtımî saltanat camisi,³⁷⁷ şehirde yeni mescidlerin inşa edilmesinin ardından, daha ayırt edici olan Ezher adı ile anılmıştır. Literatürde uzun süre Kahire Camii olarak söz edilen saltanat camisi için Ezher adına ilk olarak Müsebbihî,³⁷⁸ İbnü't- Tuveyr³⁷⁹ ve İbnü'l-Me'mûn işaret etmişlerdir. Daha erken tarihte Kâdî Nu'mân, Muiz Lidinllah'ın bir rüyasında³⁸⁰ namaz kılmak üzere Ezher Camii'ne gittiğini aktarsa da kastedilenin Kahire Camii olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Kâdî Nu'mân Mısır'a gelişinin üzerinden henüz bir yıl geçmeden vefat etmiştir. Buna göre, Mağrib'de, Fâtımî dönemine ait Ezher adıyla bilinen bir caminin bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁸¹ Eyyûbîler döneminde Ezher adının kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁸² Memlükler dönemi tarihçisi Makrîzî ise Kahire Camii ve Ezher ifadelerinin her ikisini de kullanmıştır. Hicrî dokuzuncu yüzyıldan sonra Ezher Camii yaygın kullanılan isim olmuştur.³⁸³

³⁷⁷ Kâdî Nu'mân, Muiz Lidinllah'ın bir Cuma namazı kılmak üzere 'el-mescid'e gittiğinden söz etmiştir. Pasajda tarihi bilginin yer almadığı dikkate alındığında, Mağrib dönemine ait olduğu tahmin edilen bu anlatıma göre, Fâtımî halifesinin namaz kıldırıldığı saltanat camisi için 'el-mescid' ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 121, 126.

³⁷⁸ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 180, 201-203, 246.

³⁷⁹ İbnüt Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, ss. 174-5, 218-9, 223.

³⁸⁰ Kâdî Nu'mân Muizz Lidînillâh'ın kendisine anlattığı rüyasını aktarır: 'Muiz bana bir gün dedi ki: İlginç bir rüya gördüm. Güya ben, Cuma namazı kılmak üzere maksûre kapısından Ezher Camii'ne giriyordum. Maksûreye ilerleyince abdest almadığımı hatırladım.' Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 311.

³⁸¹ Heinz Halm Müstansırıyye'de inşa edilen caminin Ezher olarak bilindiğini ifade etmektedir. *Fatimids*, s.14.

³⁸² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 4/109.

³⁸³ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 28.

Sözlükte parlak, parlayan, çiçek açmak, aydınlatmak anlamlarına gelen ezher kelimesinin,³⁸⁴ Kahire Camii için kullanılmasına ilişkin birkaç görüş bulunmaktadır. Fâtımî dönemi tarihçileri Ezher adının, Fâtımîlerin soylarını dayandırdıkları Fâtıma'nın "Zehrâ" lakabına atfedildiğini aktarırlar. Bu lakabın Hz. Fâtıma'ya, Hz. Hüseyin'e hamile kalması nedeniyle konulduğu ifade edilmiştir.³⁸⁵

Ezher adına ilişkin ikinci görüş, caminin Fâtımîler tarafından inşa ve himaye edildiğinin bir göstergesi olduğu yönündedir. Bu doğrultuda, ilahi ışığın yansıması olan İsmâilî imama konulan lakapların mescidlere isim olarak verildiği de ifade edilmiştir.³⁸⁶ Kahire'nin yerleşim planı ve mimari görünümüne istinaden öne çıkan üçüncü görüş ise, Ezher adının camiye kuşatan Zâhire Sarayları (Kusûru'z-Zâhire)'den türediği yönündedir.³⁸⁷ Buna göre Fâtımî Devleti'nin şanlı günlerinin anısına zamanla Ezher adı kullanılmıştır. Başka bir görüşe göre Kahire Camii, ilimlerin geliştiği, İsmâilî davetin yayıldığı önemli bir kurum olacağı temennisi ile izhar kelimesinden türeyen Ezher adı ile anılmıştır. Bayram ve önemli günlerde caminin oldukça ışıklandırılması veya çoban yıldızı Zühre (Venüs)'ye benzetilmesi veya nedeninin açık olarak bilinemeyeceği, Ezher isimlendirmesine ilişkin yer alan diğer açıklamalar olmuştur. Yer verilen görüşlerden ilki

³⁸⁴ İbrahim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü'l-Vasît*, Kahire: Mecme'i'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1960, s. 404.

³⁸⁵ Bu lakap Hüseyin'e hamile kalışının, içinde bulunan bir kandile, şişenin içindeki bir ışığa benzetilmesinden ötürü Hz. Fâtıma'ya konulmuştur. Onun kadınlar üzerindeki şerefi parlayan bir yıldız gibidir. Devletin saltanat camisisi de onun lakabı ile anılmıştır. İsmâilîlikte imamların, Allah'ın yeryüzündeki nuru olduğu ifadesi de Hüseyin'in burada kandile benzetilen nuru ile ilgilidir. Mansûru'l-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, s.35.

³⁸⁶ Buna göre el-Ezher, el-Enver, el-Akmer, imamin lakaplarından türetilen adlardır.; Paula Sanders, *Ritual, Politics and the City in Fatimid Cairo*, New York: State Universtiy of New York Press, 1994, s. 41.

³⁸⁷ Aynı zamanda Endülüs Emevîlerinin sarayları için zehrâ kelimesinden türeyen adlar kullandıkları ifade edilir. Avf, *el-Ezher*, ss. 35-6.

daha kuvvetli görülmüş, ikincisi makul, üçüncüsü ise içtihadı açık olarak yorumlanmıştır.³⁸⁸

1.2. Mimari Yapı

Fâtımîler döneminde mimari, güzellik ve ihtişamı sergilemenin önemli araçlarından biri olmakla birlikte, Kahire'nin ilk yapılarından biri olan Ezher sade ve geniş bir yapı olarak tasvir edilir. İnşa ve yenilenme faaliyetlerinde geleneksel yöntemlerin uygulandığı yapı, Endülüs ve Mağrib İslam mimarisinin özelliklerini yansıtmıştır. İbn Tolun Camii ve Kayrevan'da Ukbe Camii, Tunus'ta Zeytûne Camii ve Fâtımîlerin Mehdîye'de inşa ettikleri saltanat camisi,³⁸⁹ mimari açıdan Ezher'in öncül örnekleridir.³⁹⁰ Ezher'in dış yüzeyinde yaygın olarak bulunan fresk süslemeler Endülüs ve Tunus mimarisinin izlerini taşıırken, yapının batı dış cephesinde ana mihrabın üstünde kare taban üzerine yapılan kubbe, Tunus'ta Zeytûne Camii'nden etkilenildiğini göstermektedir. Ezher üstünde iki kubbe bulunan geniş alanı ile dikkat çeker. Kahire'de az rastlanan bu biçimin Mağrib'den alınmış olması muhtemeldir. Sivri kemerlerinde ve pencerelerinde bulunan alçı süslemelerin ve kapıların ise İran etkisini taşıdığı ifade edilmiştir.³⁹¹

³⁸⁸ Hanefi, *Kenzü'l-Cevher*, s.26; Bayram, *Tarihu Ezher*, s. 6,8; Ateek, *Al-Azhar*, s.5; Dodge, *al-Azhar*, s. 5; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 29; Enan, *al-Azhar*, ss.27-28; Hasan Emin, *Dâiratü'l-Me'ârifü'l-İslâmiyyeti'ş-Şüyye*, Beyrut: Dâru't-Tearif li'l-Matbuât, 1997, 1/367.

³⁸⁹ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 192; Çelik, *Kahire Şehri*, s.67.

³⁹⁰ Fâtımîler döneminde Ezher'de yapılan ekleme ve yenileme faaliyetleri sırasında tezyinatın, estetik açıdan üç aşamalı gelişim sürecini yansıttığı ifade edilmiştir. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 423-4.

³⁹¹ J. Pedersen, "Mescid", *Meb İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 8 (1970), s.94; Avf, *el-Ezher*, ss.41-43; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1012.

Ezher yaklaşık iki yıl süren inşa sürecinin ardından, Cuma namazının kılınması ile (Ramazan 361/Temmuz 972) ibadete açılmıştır. İnşa edildiği dönemde Kahire'nin ortasında bulunan Ezher, zaman içinde yeni yapıların eklenmesiyle genişlemiş, şehrin genişlemesine bağlı olarak konum değişikliğine uğramıştır. Fâtımî işçiliğinden kalan tuğladan ilk kalıntılar, şu anki yapının neredeyse yarısına ulaşmaktadır.³⁹² Fâtımî mihrabı ve eski sütunlardan kalan bir bölüm sütun, ilk yapıya ait önemli unsurlardır.³⁹³

Fâtımîler döneminde Ezher'in alanı, 13000 zirâ (arşın) idi. Orijinali yaklaşık seksen beş metre uzunluğu ve yaklaşık 69 metre genişliği ile dikdörtgen bir yapıdır. İki ana bölümden oluşan caminin kapalı bölümüne maksûre; üstü açık yerine avlu denilmiştir. Bunların dışında her mescidde olan ek bölümleri vardı. Yapının kuzeybatısındaki giriş kapısı, üstü açık ana avluya açılıyordu. Dört yüksek sütunla desteklenen üstü kapalı ibadet alanında saf-beyaz mermerden yapılan ve yetmiş altı sütundan oluşan bölüm, Cevher'in inşa ettirdiği büyük aslî maksûredir. Gelenlerin üzerinde namaz kıldığı taşlar döşetmiştir. Sütunların üzerinde yüksek kemerler bulunuyordu. Mermer sütunlar üzerinde bulunan dört duvara Fâtımîlere özgü kûfî yazı ile Kur'an ayetleri işlenmiştir.³⁹⁴ Caminin alçak olan tavanı daha sonra bir arşın artırılmıştır.³⁹⁵

³⁹² Dodge, *al-Azhar*, s. 3,5; Zekî, *el-Ezher*, s.23; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 389-390.

³⁹³ Cevher es-Sıkkilî'nin inşa ettiği yapıda, Kıptî kiliselerinin sütunlarının kullanıldığı ifade edilir. Morrison, *Cairo*, s. 83; Nebi Bozkurt ve Ahmet Önkâl, "Cami". *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 7 (1993): 91-92.

³⁹⁴ Bayram, *el-Ezher*, s.7; Şennâvî, *el-Ezher*, s.28. Söz edilen Kûfî hat ile Müminûn Sûresi'nin ilk üç ayeti işlenmiştir. Ahmed Fikri, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medârisüha*, (*'Asru'l-Fâtımî*), Kahire: Dâru'l-Mearif, 1965, 1/58.

³⁹⁵ Makrîzî, *Hittat*, 2/ 275.

Ezher’de sağ ve sol tarafta bulunduğu tahmin edilen revakların, yapının orijinal bölümü olduğu tahmin edilmektedir. Aradan geçen ana koridordan, Muiz Lidînillâh döneminde inşa edilen niş mihraba geçiliyordu. Üzerinde Endülüs üslûbu süslemeleri ve Kûfi hat ile Kur’an ayetleri işlenmişti. ³⁹⁶ Makrîzî, Kahire’de kibleyi bulma yöntemlerine ilişkin bilgi verdiği sırada, Ezher’de kible tarafındaki çizgide eğimsiz ve meyilsiz olan bu mihraba değinmiştir. ³⁹⁷

Bayramlarda ve Cuma günleri hızlı bir şekilde taşınmak üzere minber, özel bir bölmede bulunuyordu. Bu uygulamanın Mağrib camilerinden örnek alındığı söylenir. Minberin, üst basamağında küçük bir kubbesi ve kapısı bulunuyordu. Ağaç işlemeciliğinin iyi örneklerinden biri olan bu doğramalar büyük olasılıkla Kur’an ayetleri ve geometrik desenlerle bezenmiş, Mısır ve Suriye’de yapılan taş kabartmalarının etkisiyle, üzerinde sedef süslemeler yer alıyordu. Minberin üstünde bulunan kubbenin üzerindeki kemerlerde yer alan ve bazı kısımları silinmiş olan kûfi yazıda şu ifadeler bulunuyordu:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın Adıyla, bu binanın yöneticileri Allah’ın hizmetkârlarından Ebû Temîm el-Ma’ad, İmam el-Muiz Lidînillâh, Emîru’l-Müminîn ve onun şanlı çocukları için umulur ki Allah lütufta bulunur. Onun hizmetkârı Cevher, kâtip, Sıkillî’nin eliyle, yıl 360.” Makrîzî’nin tarif ettiği gibi, Ezher’in kuruluşuna ilişkin bu

³⁹⁶ “De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah’ı birleyen İbrahim’in dinine ilettili. O, ortak koşanlardan değildi. De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.” En’am 7/162-3.

³⁹⁷ Orta Çağ boyunca kible yönünün üç farklı biçimde belirlendiği Kahire’de, Fâtımiler tarafından inşa edilen ve şehre adını veren Kahire semtinde ashabin yöntemiyle (27 derece güney-doğu) kible tespit edildi. Makrîzî, *Hıtat*, 2/256; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 25; Ahmed Cebbar, “İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar-Söyleşi: Jean Rosmorduc”, *İslâm Bilim Tarihi*, trc. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2018, s. 54.

yazı, ilk revaktan minber ve mihrabın sağına uzanan kubbe döngüsünde bulunuyordu.³⁹⁸

Kubbenin yok olmasıyla yazı kaybolmuştur.³⁹⁹

Ezher'in ilk minaresi gövdesi kalın kare biçimindedir. Büyük olasılıkla küçük, ana girişin üzerine tuğladan örülerek inşa edilmiştir.⁴⁰⁰ Ezher, Bâbü'd-Deylem'in karşısında at ahırının arka tarafında konumlanmıştı. Ezher Camii'nin doğusundan at ahırının sınırına uzanan bir meydan⁴⁰¹ bulunurdu. Eski maksûreden üç kapı ile zemini gök rengi taşla döşeli bu meydana geçiş bulunuyordu. Öğrenciler kışın soğuğun bastırıldığı günlerde güneş sicağından yararlanmak için burada oturur, yazları burada uyur, kalabalık olduğunda burada namaz kılınırdı.⁴⁰²

Makrîzî, Ezher'de güvercin, kumru ve diğer kuşların yuva yapmasını engellemek için, üç kuş sûretinden oluşan bir tılsımın bulunduğu söz etmiştir. Eyyûbîler döneminde kaldırılan bu sûretlerin her biri, sütunların tepesinde bulunuyordu. Bunlardan ikisi, caminin önündeki beşinci revakın batı tarafındaki sütununda, diğeri müezzin mahfilinin karşısında sol tarafta iki sütundan birinde idi. Üçüncüsü ise avluda kuzey batı tarafındaki bir sütunda bulunuyordu. Böylece kuşlar yuva yapmaz ve yumurtlamazdı.⁴⁰³

³⁹⁸ Makrîzî, *Hitat*, 2/273; Erdem Yücel, "Ahşap", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 2/181.

³⁹⁹ Dodge, *al-Azhar*, ss.4-5; Avf, *el-Ezher*, ss.42-44; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 28.

⁴⁰⁰ Bayram, *Tarihu Ezher*, s. 8; Dodge, *al-Azhar*, s. 6; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1012.

⁴⁰¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 135; Makrîzî, *Hitat*, 1/363, 2/47.

⁴⁰² Şennâvî, *el-Ezher*, s. 28; s. 7; Avf, *el-Ezher*, ss. 42-43.

⁴⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*. 30/87; Makrîzî, *Hitat* 2/275; Kalkaşendî, *Subhu l-A'şâ*, 3/411; Vollers, K., "Ezher", *Meb İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 4 (1977): 433-442; Dodge, *al-Azhar*, 22; Velî, *el-Mesâcid*, 475;

Ezher'in etrafında, farklı kabilelerin ve halkların yerleştirildiği mahallelere ulaşan yollar bulunuyordu.⁴⁰⁴ İç avluyu ve revaklı bölümü gündelik yaşantının temasından ayıran kumtaşı dış duvar ve ara sokaklara açılan kapıları bulunuyordu.⁴⁰⁵

Ezher'in bölümlerinden olmamakla birlikte, Muiz Lidînillâh'ın inşa ettirdiği sarayın, Ezher'e bakan yönünde, kibleye dönük olan seyirlik, Manzaratü Camii'l-Ezher olarak bilinmekteydi. Tören ve kutlamaların yapıldığı günlerde halife burada oturarak yapılan hazırlıkları, kandillerle donatılan Ezher'i ve ekseriyetle Ezher'den çıkarak seyirliğin altında toplanan heyetleri izlemiştir. Kutlama ve törenlerin kısmen kaldırıldığı Hâkim Biemrillâh döneminde ise burası toplanma yeri olarak kullanılmıştır.⁴⁰⁶

Cevher es-Sıkkîlî'nin inşa ettiği halinden izler taşımakla birlikte Ezher, Fâtımîler dönemi boyunca yenilenmiş ve genişletilmiştir.⁴⁰⁷ Muiz Lidînillâh'ın Kahire'ye gelişinden sonra sarayın Ezher'e bakan yönüne seyirlik inşa edildiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁸

Azîz Billâh döneminde Ezher'de yenileme faaliyetleri kapsamında⁴⁰⁹ yapıya eklemeler yapılmıştır. Ezher yakınında ulemânın barınması için bir barınma yeri ve dâru'l- imara inşa edilmiştir. Daha sonra vezir ve devlet adamları, Mısır ileri gelenleri, emîrler, Ezher'in tamiri, genişletilmesi, revakların yapılması için katkıda bulunmuşlardır.

⁴⁰⁴ Enan, "al-Azhar", s.27.

⁴⁰⁵ Ezher'in kapılarından en meşhurunun 563/1167'de inşa edilen büyük ve yüksek, altın kaplamalı ve işlemeli Bâbü'l-Ma'rûf/Bâbü'l-Müzeyyin'in olduğu ifade edilmiştir. Bayram, *Tarihu Ezher*, s. 8; Dodge, *Azhar*, s. 6; Avf, *el-Ezher*, 43.

⁴⁰⁶ Makrîzî, *Hittat*, 1/362, 384, 465; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/574; Avf, *el-Ezher*, s.43; Behiy, *el-Ezher*, s.28; Çelik, *Kahire Şehri*, s. 67; Khamis Abdulgader, *Everyday Life in Cairo in the Fatimid Era (Basılmamış Doktora Tezi)*, Karabük Üniversitesi, 2019, s. 119.

⁴⁰⁷ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 13; Halm, *Fâtımîds*, s.31.

⁴⁰⁸ Dodge, *al-Azhar*, s. 6.

⁴⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*. 30/87; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/10, 410.

Örneğin, abdesthane eklenmiştir. Çünkü başlangıçta, ibadet edenlerin camiye gelmeden abdest almaları gerektiği düşüncesi ile camide abdesthane bulunmuyordu.⁴¹⁰

Fâtımî halifeleri Kahire'nin yanı sıra Mısır camilerinin inşa ve yenilenmesine de özen göstermişlerdir. el-Hâkim, el-Âmir ve el-Âdîd dönemleri bu yönüyle ön plandadır.⁴¹¹ Hâkim Biemrillâh döneminde Ezher yenilenmiş (400/1010) ve eklemeler yapılmıştır. Bu dönemde yapıya, üzerine süsleme ve kûfî yazı işlenmiş mukarnaslı⁴¹² kornişler ve ahşap oymalı kapı eklenmiştir.⁴¹³ Hâlihazırda Kahire İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan üç metre yirmi beş santimetre yüksekliğinde ve iki metre genişliğindeki ahşap ve iki kanatlı bu kapı, kufî yazı ve süslemelerle işlenmiş yatay ve dikey şekillerde yedi dikdörtgen panel içermektedir. Üzerinde "Mevlânâ Emîri'l-Müminîn, el-İmam Hâkim Biemrillâh; salavatullahi aleyhi ve alâ âbâihî't-tâhirîn ve ebnâihî" yazmaktadır.⁴¹⁴

Müstansır Billâh döneminde Ezher'de yenileme ve genişletme faaliyetleri sürmüştür. Bedr el-Cemâlî'nin (465/1073-487/1094) Kahire'de yürüttüğü imar ve yenileme faaliyetleri sırasında Ezher de onarılmıştır.⁴¹⁵ Hâfız Lidînillâh döneminde

⁴¹⁰ Dodge, *al-Azhar*, 6; Sanders, *Ritual*, s. 52.

⁴¹¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 9; Makrîzî *Mukaffal'-Kebîr*, 6/26.

⁴¹² İslâm mimarisinde bir geçiş unsuru olan mukarnas, Fâtımîler döneminde mescidlerin dış cephesi, minareleri, kubbelerinde süsleme olarak yaygınlaşmıştır. Bunun yanı sıra, kubbeler yükseltilmiş, nakışlar artmış, basitten kıvrıma geçiş olmuştur. Münâvî, *el-Vizâra*, s. 128.

⁴¹³ Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 15; Avf, *el-Ezher*, ss.41-43; Zekî, *el-Ezher*, s.25; Emin, *Dâiratü'l-Me'ârif*, 1/367.

⁴¹⁴ Museum With No Frontiers, "Discover Islamic Art", Erişim: 18. 12. 2023, https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;isl;eg;mus01;27;ar ; Mustafa İsmet Uzun, "Ezher", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 12 (1995): 54.

⁴¹⁵ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s.s 56; Dodge, *al-Azhar*, 29; Fikri, *Mesâcidü'l-Kahira*, 1/40.

caminin önündeki revakların iç tarafında bulunan Batı kapısına yakın, Fâtımatü'z-Zehrâ adıyla bilinen tezyinatlı bir maksûre yapılmıştır.⁴¹⁶ Aynı zamanda halifenin avluyu çevreleyen dört tarafında mermer sütunlardan oluşan revaklar eklettiği söylenir. Revakların baş tarafında bulunan kubbe mukarnas ile bezenmişti. Ayrıca kufi yazı ile Yasin Sûresi ayetleri ve Ayetü'l-Kürsi ile ayetlerin bulunduğu bir kitabe bulunuyordu. Hâfız döneminden itibaren yapılan birçok değişikliğe rağmen revakın asıl bölümü günümüzde halen görülebilmektedir.⁴¹⁷

Âmir Biahkâmillah ve veziri Me'mûn el-Betâihî dönemlerinde (515-519/1122-1126) Ezher'de kullanılmak üzere, ahşaptan oymalı seyyar bir mihrap yapılmıştır. Fâtımî sanatının önemli örneklerinden olan bu mihrap günümüzde Kahire İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. İki metre on santimetre uzunluğunda, bir metre on santimetre genişliğinde ve kırk beş santimetre derinliğindeki mihrabın üzerinde bulunan levhada “*Bismillahirrahmanirrahim, namazı/salavat ve orta namazı muhafaza edin, Allah'a itaat edin. Bu kutsal mihrabın yapılmasını el-Mansûr Ebû Ali el-Îmam el-Âmir Biahkâmillah emretti.*” yazısı bulunmaktadır.⁴¹⁸ Bu dönemde yapılan imar faaliyetleri sırasında, inşa edilen Dâru'd-Darb'ın arkasında Ezher'de kalanlar için barınma yeri bulunuyordu. Dâru'd-Darb'ın yanında inşa edilen Dârul-Vekâleti'l-Âmiriyye'nin sağından giden yol Ezher'e ulaşmaktaydı.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Makrîzî, *Hitat*, c.2, s. 275; Velî, *el-Mesâcid*, s. 315; Kaya, *Ezher*, s. 24.

⁴¹⁷ Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 15; Ateek, *al-Azhar*, s.5; Dodge, *al-Azhar*, 30-31; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 73.

⁴¹⁸ Hanefî, *Kenzü'l-Cevher*, s. 40; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 7; Vollers, “Ezher”, s. 433.

Avf, *el-Ezher*, 44; Velî, *el-Mesâcid*, s. 476.

⁴¹⁹ Makrîzî, *Hitat*, 1/444-445, 451; Münâvî, *el-Vizâra*, s.151; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtumîyye*, ss.306-7.

1.3. İdarî Yapısı ve Malî Kaynakları

Fâtımîler döneminde Ezher'in idaresi, nâibi aracılığı ile halifeye bağlıydı.⁴²⁰ Muiz Lidînillâh'ın Kahire'ye geliştinden önce ilk şehir yapılarını inşa eden Cevher es-Sıkillî, Ezher'in ilk yöneticisidir. (Sâhibü'l-Camii'l-Ezher)⁴²¹ İmam, müezzin, hatip, kurrâ ve müşrifler, Ezher'de bulunan diğer görevlilerdi.

Halife ve onun nâibi olan imamın yönetiminde yürütülen Cuma hutbesi ve namazının yanı sıra Ezher'de çeşitli etkinliklerin yapılması nedeniyle, bazı adamları Ezher'in idarî düzeninde yer almışlardır. İsmâilî davet ve yargı işlerinin yürütülmesinden sorumlu dâi'd-duât ve kâdilkudât Ezher'de sıklıkla bulunmakla birlikte, buradaki yetkileri kendi görev alanları ile sınırlı idi. Hutbenin düzenlenmesi Fâtımî döneminin sonuna kadar dâi'd-duâtın sorumluluğunda olup hazırlanan metinler için halifenin onayı gerekiyordu. Eğitim-öğretim faaliyetleri, ders verenler ve hizmetlilerin tayini, öğrenci işlerinin yürütülmesi halifeye veya nâibine bağlı idi.⁴²²

Fâtımî idarî düzeninde etkin olan vezirler, Ezher'de yürütülen faaliyetlere ancak halifenin onayı ile yön verebilmişlerdir. İbn Killis, Ezher'de yapılan derslerin düzenli hale getirilmesine ilişkin Azîz Billâh'a sunduğu önerisinin onaylanması üzerine, Ebû Ya'kûb Kâdî Handek başkanlığındaki İsmâilî fakih ve ulemâdan oluşan topluluğu resmen görevlendirmiştir.⁴²³ Görevlendirilen bu topluluk için ayrıca aylık olduğu tahmin edilen ödenek sağlanmıştır.

⁴²⁰ Avf, *el-Ezher*, s. 57.

⁴²¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/57.

⁴²² İbn Tuveyr, *Nüzhetül Mukleteyn*, s. 110; Behiy, *el-Ezher*, s. 18; Avf, *el-Ezher*, s. 57.

⁴²³ Kalkaşendî, *Subhu 'l-A 'şâ*, 3/414; el-Münâvî, *el-Vizâra*, s. 105; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 384; Lev, *State and Society*, s. 71.

Kuruluşundan itibaren Ezher, malî olarak desteklenmiştir. Ezher’de ilk kez görev yapmak üzere otuz beş kişilik topluluk için düzenli geçimlik verilmiştir. İbn Killis’in çabaları ile başlayan bu uygulama, Ezher’de eğitim-öğretim faaliyetlerinin resmî olarak yürütülmesi için önemli bir adımdır. Görevlendirilen bu topluluk için Azîz Billâh Ezher’in bitişiğinde kalacak yer inşa edilmesini emretmiş,⁴²⁴ hil’at giydirmiş ve binek tahsis ettiği bu topluluğu şehirde dolaştırmıştır. Ramazan Bayramı’nda Ezher’de kalanlar için erzak hazırlanmıştır.⁴²⁵ Benzer şekilde Fâtımî halifeleri, öğrencilerin düzenli bir şekilde desteklenmesinde önemli bir adım olarak Ezher’de ders halkalarına katılan öğrencilerin ihtiyaçları ve barınması için ödenek ayırtmıştır.⁴²⁶

Fâtımîler döneminde beytülmal ve devletin malî kaynaklarından biri olan vakıf gelirleri, mescidlerin tamiri, döşenmesi, güçlendirilmesi ve hizmet vermesi için önemli bir kaynaktı. Vakıf işleri kâdılkudâtın sorumluluğunda yürütülmekteydi. Vakıf divanının (divanü’l-ahbâs) işleyişi dinî faaliyet olarak görülmüş, bu yüzden yargıda görevli şühûddan olan Müslüman kâtiplerin kıdemlileri divanda görev almıştır. Cami ve mescid görevlileri (müşrif) vakıf gelirlerinden yararlanırlardı.⁴²⁷ Vakfedilen ziraî araziler ve yerleşimlerdeki taşınmazlardan edinilen gelirler Kahire ve Fustat’taki birçok cami ve⁴²⁸ Ezher’in giderlerini karşılamıştır. Vakıf sahipleri bir sınırlama olmadan Ezher’e vakıfta buldukları gibi belirli bir mezhebin ulemâsına, öğrencisine ya da revakına göre veya

⁴²⁴ Makrîzî, *Hutat*, c.2, s. 273, 341; Ateek, *al-Azhar*, s.7; Bayram, *Tarihü Ezher*, s. 12, 23; Hüseyin, “Mekânetü’l-Ezher”, s. 723; Avf, *el-Ezher*, s. 68; Dodge, *al-Azhar*, s. 12; Halm, *Fâtımîds*, s. 44.

⁴²⁵ Ulaşım ihtiyacını karşılaması ve İsmâîlî davetin kolaylaştırılması için ulemâya binek olarak katır veya at tahsis edilirdi. Avf, *el-Ezher*, s.59; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 81.

⁴²⁶ Bayram, *Tarihü Ezher*, s. 12,58-9; Daftary, “İsmâîlîler Arasında”, *Entelektüel Gelenekler*, s.118.

⁴²⁷; Şennâvî, *el-Ezher*, s.84.

⁴²⁸ İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, s. 100; Ateek, *al-Azhar*, s.30; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımîyye*, s. 359.

dinî ilimler başta olmak üzere belirli bir derse de tahsis edebilmişlerdir. Makrîzî, Hâkim Biemrillâh'ın Ezher'e bağışladığı taşınmaz malların ilk vakıflardan olduğunu söyler. Benzer şekilde emîrler ve hayırseverlerin bağışladığı özel vakıflar da vardı.⁴²⁹

Hâkim Biemrillâh döneminde yürütülen vakıf faaliyetlerinden destek bulan kurumların başında Ezher gelmiştir. Ezher, Râşide Camii,⁴³⁰ Hâkim Camii, Maks Camii ve Dâru'l-Hikme'in bakımı için Fâtımî halifesi, Fustat'ta bulunan özel mülkünden şehrin mahallelerinde dükkân, depo, bina, çeşitli emlak, arsa, eski darphane, kıymetli yün kumaşları (nın satıldığı) pazar yeri ve burada bulunan başka bir binayı bağışlamıştır. Diğer yandan tamir faaliyetlerinin yürütüldüğü Ezher'de, yıllık bütçesine uygun olarak, vakıf malları ile yeni ve geniş bir gelir elde⁴³¹ edilmiştir.⁴³² Ezher'e vakıf tahsis edilmesinden önce, halka açık dersler veren kadı, dâî ve ulemâ Fâtımî halifesi ve vezir tarafından desteklenmekteydi. Hâkim Biemrillâh döneminde Ezher'in vakıf gelirleri ile desteklenmesi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin kalıcı ve ileri düzeyde yürütülmesini sağlayan önemli bir etken olmuştur.⁴³³

⁴²⁹ Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 13; Şennâvî, *el-Ezher*, s.82.

⁴³⁰ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s.97. Hâkim Biemrillâh döneminde, gayrimüslim mezarlığına yakın bir bölgede inşa edilmiştir. (393/1003) Makrîzî, *Hitat*, 2/ 282; Çelik, *Kahire Şehri*, s. 71.

⁴³¹ Makrîzî, *Hitat*, 2/274, 283; Hattâb Atyye Ali, *et-Ta'lim fi Mısır fi Asri'l-Fâtımî el-Evvel*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947, s. 111; Dodge, *al-Azhar*, 21; Şennâvî, *el-Ezher*, ss. 81,83; Halm, *Fâtımîds*, 75.

⁴³² Hâkim Biemrillâh, hayatının son döneminde vakıf faaliyetlerini artırarak geliri ya da hâmîsi bulunmayan, ihtiyaçlarını karşılayamayan mescidlerin belirlenmesini emretmiştir. (403/1012) Müsebbihî'nin aktardığına göre o, sayıları sekiz yüz otuzu bulan mescidlerin her birine on iki dirhem olmak üzere toplam dokuz bin iki yüz yirmi dirhem aylık bağlamıştır. Benzer şekilde Hâkim Camii'ne birçok mülk ve dükkân bağışladığı (404/1013), Amr b. Âs Camii'nin avlusuna iki revak/revaklar yaptırdığı bilinmektedir. (405/1014) Makrîzî, *Hitat*, 2/277, 295, 343; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 109, 359.

⁴³³ Behiy, *el-Ezher*, s. 17; Halm, *Fâtımîds*, s. 44.

Makrîzî'nin Müsebbihî'den aktardığına göre, vakıf vesikası kâdılkudât Malik b. Sa'd b. Malik el-Fârikî ⁴³⁴ tarafından hazırlanmıştır. (18 Safer 405/18 Ağustos 1014) Çok sayıda taşınmazın vakfedildiği bu belge, Ezher'in vakıf gelirine ilişkin ayrıntı verir: ⁴³⁵

'Sonra el-Hâkim Biemrillâh orayı (Ezher Camii) yeniletti ve Ezher, Maks ve Hâkim Camileri ile Kahire'deki Dâru'l-İlim'e bazı binaları vakfetti. Bunu da şu yazıyla kayıt altına aldırdı:

Bu yazıda tensip buyurulacak tüm hususlar, Kâdılkudât Mâlik b. Saîd b. Mâlik el-Fârikî'nin şahitliği ile [kaleme alınmıştır]. O da Kahire, Mısır, İskenderiye, Haremeyn, Şam, Rakka, Rahbe, el-Mağribü'l-aksâ ve sâir beldelere; Allah'ın fethini müyesser kıldığı ve kılacağı şark ve garp memleketlerine hükmeden, Allah'ın kulu ve muzaffer hâdimi İmam Ebû Ali el-Hâkim Biemrillâh b. el-İmam el-Azîz Billâh'ın kadısı [sıfatıyla] 400 yılı Ramazan'ında Fustat'ta yargı heyetinde hazır bulunanlara, henüz taksim edilmemiş bazı yerlerin bilgisine sahip bir vekil vasıtasıyla bu yazıyı [duyurmaktadır].Vekil bahsi geçen yerlerin tamamını bu yazı ile zikredip tanımlayacaktır. Bunlar Hâkim Biemrillâh'ın şahsî mülkünden olup onun tarafından Kahire'deki Ezher Câmii, Râşide'deki cami, Maks'taki cami –ki bu son ikisi Hâkim'in emri ile inşa edilmiştir- ve yine onun, daha önceden içerisindeki kitaplarla birlikte vakfettiği Dâru'l-Hikme'ye vakfedilmiştir.

⁴³⁴ Malik b. Saîd ile birlikte Fârûkî ailesine mensup kadılar devlet görevinde bulunmuşlardır. Malik'in oğulları yargıda daha düşük görevde bulunsalar da kardeşi kâdılkudât atanmıştı. (419-427/ 1028-1036) yine kardeşinin üç oğlu kâdılkudât, bunlardan ikisi aynı zamanda vezir, biri dâi'd-duât görevlerinde bulunmuşlardır. Fârûkî ailesinden son kadı altı yıl içinde yedi kez kadı atanmış, aynı zamanda beş kez vezir atanmıştır. Walker, *Islamic Empire*, s. 62.

⁴³⁵ Şennâvî, *el-Ezher*, s.81, 84, 86.

Bunlardan bir kısmı Ezher Camii, Râşide'deki cami ve Kahire'deki Dâru'l-Hikme'nin kullanımına tahsis edilmiş bulunup taksim edilmemiştir. Diğer bir kısmı da mezkûr şartlarla Maks'taki camiye tahsis edilmiştir. Ezher Camii, Râşide'deki cami ve Kahire'deki Dâru'l-Hikme'ye vakfedilmiş bulunanlar; Dâru'd-Darb'ın tamamı, Kaysâriyyetu's-Sûf'un tamamı, Dâru'l-Harkî'l-Cedîde'nin tamamı –ki hepsi Fustat'tadır- bu vakfiyedendir. Maks Camii'ne vakfedilmiş bulunan, üzerlerindeki hanelerle birlikte dört dükkân ve iki depo -ki bunların hepsi Fustat'ta, Dâru'l-Hark'ın Mağrib tarafındadır- bu vakfiye cümlesindedir. Dâru'l-Hark olarak bilinen bu iki arazi Hammâmu'l-Fâr olarak bilinen yerdedir. Fustat'taki bitişik dört dükkânın pay edilmemiş tüm hisseleri ve ilave olarak Hammâmu'l-Fâr olarak bilinen yerdekiler de bu vakfiyedendir. Mezkûr dükkânlar el-Kaysî hisseleri olarak bilinmektedir. Arazisi, binası, üstü, altı, odaları, eklemeleri, dükkânları, bahçesi, yolları, geçitleri, suyolları, dâhilî ve haricî hakları ile bunların tamamını kesin bir surette vakfetmiştir. Bu yazıda belirlenmiş şartlar ilelebet bâkî ve cârî olmak üzere vakfedilen malların alım-satımı, hibe edilmesi ve mülkiyetine el konulması helal değildir. Kaç yıl geçerse geçsin ve her ne sebeple olursa olsun buraların vakıf olma durumu değişmez. Bunlardan hiçbiri istisna edilemez ve te'vil yoluyla vakıf olmaktan çıkarılamaz. Yıllar içinde başka bir yere vakıf olarak aktarılması yönünde fetva da verilemez. Hal ve şartlar değişse de bu vakfiyenin şartları kıyamete kadar baki kalır. Mezkûr vakıflar her dönemde, sorumluluğu uhdesine verilen kimseler tarafından Allah'ın izni ve inayetiyle, bu gibi mülkleri kiralamaya istekli olanlara gerekli duyuruyu yapmak suretiyle menfaati korunacak biçimde kiraya verilecektir. Bunlardan elde edilen gelir, vakıftan yararlanacak yerler herhangi bir zarara uğratılmaksızın, öncelikle vakfedilen malın menfaati, aslının bekası ve onarımı için bizzat kendi imarında kullanılır.

Geriyе kalanlar ise altmış eşit hisseye bölünür. Bu belgede sözü geçen Ezher Camii'nin beşte bir, sekizde bir, on ikide bir ve on sekizde bir hisseleri vardır. Bu hisseler caminin imar faaliyetleri ve diğer maslahatları için harcanır. Hassas bir hesapla, sırasıyla tam bin dinar⁴³⁶, altmış yedi dinar, yarım dinar ve sekizde bir dinardır. Bunun seksen dört dinarı caminin [imam] hatibi içindir. Her yıl ihtiyaç halinde camiye serilmek üzere bin zira'lık Abdânî halısı –ki duruma göre artırılabilir- ve on üç bin zira'lık Mazfûre halısı bedeli olmak üzere tam yüz dinar ve sekiz dinar. Üç kûsür kantar (kantar) camın bedeli olarak on iki dinar, yarım ve çeyrek dinar (12,75 dinar). Ramazan ayı ve mübarek gün-gecelerde tütsü/buhur için kullanılan ûd ağacı, kâfur ve misk, bir de bunları imal edenin ücreti olmak üzere on beş dinar. Fülfulî kantar ile yarım kantarlık mum için yedi dinar. Caminin süpürülmesi, toprağının aktarılması, halıların dikim ücreti olarak beş dinar. Fülfulî rıtlı ile yirmi beş rıtlı⁴³⁷ ölçөгindeki kandil yağı giderlerinin bedeli olarak bir dinar. Bir fülfulî kantarlık buhur/tütsü kömürü bedeli için yarım dinar. Kandiller için ilave olarak iki irdeblik kandil yağı bedeli olarak çeyrek dinar. Bakırlar, zincirler, avizeler ve caminin çatısındaki kubbelerin giderleri için yirmi dört dinar. Lif, dört halat ve altı kova gideri için yarım dinar. Kandillerin silinmesinde kullanılacak iki kantarlık kumaş parçası için yarım dinar. Hizmette kullanılacak on sepet, kandillerin asılması için on rıtlık ip ve caminin

⁴³⁶ Makrîzî, Hâkim Biemrillah döneminde altının (dinar) değerinin otuz dört dirheme çıktığını belirtmiştir. Halkın sıkıntı çekmesi üzerine saraydan çıkartılan yirmi sandık gümüş paranın sarraflara dağıtılarak yeni gümüş para bastırılmış, dört eski dirhem bir yeni dirhem eşdeğer sayılmıştır. Böylece dinarın piyase değeri 18 dirhem olmuştur.(339/951) *Resâilü'l-Makrîzî (Fasl Fi'n-Nükûd: Nükûdü Mısr)*, s. 169.

⁴³⁷ Makrîzî alışveriş ölçülerine ilişkin birtakım açıklamalar yapmıştır. Buna göre, rıtl on iki okiyye; okiyye kırk dirhemdir. Yani rıtl iki yüz seksen dirhemdir. Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî (Fasl Fi'n-Nükûd: Nükûdü Mısr)*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1998, s.158.

süpürülmesi için iki yüz süpürgenin bedeli olarak bir dinar ve çeyrek dinar. Sarnıca konulan ve testilerle içerisine su boşaltılan büyük küplerin bedeli olarak üç dinar. Caminin bir yıl için öngörülen bin iki yüz rıtlık yakıt gideri için –taşıma bedeli de dâhil- otuz yedi buçuk dinar. Caminin görevlileri –üç dört imam ve on beş müezzin- için beş yüz elli altı buçuk dinar; Her bir imam için aylık iki dinar, üçte iki dinar ve sekizde bir dinar; her bir müezzin kayyım için de aylık iki dinar. Caminin işlerini yürüten (kayyım) için yıllık yirmi dört dinar. Sarnıcın süpürülüp temizlenmesi, çıkan toprak ve çöplerin dışarı atılması için bir dinar. Caminin zemini, toprağı ve duvarında uygun görülen tadilatlar için yıllık altmış dinar. Caminin sarnıcı için tahsis edilmiş iki baş sığıra yem olarak yüz seksen balya saman ve yarım balya yonca/arpa bedeli olarak sekiz buçuk dinar ve üçte bir dinar. Kahire’de samanın muhafaza edileceğı depo için dört dinar. Mezkûr iki baş sığırın otlatılması için iki feddan yonca bedeli olarak senelik yedi dinar. Hayvanları yemlemekten sorumlu kişinin ücreti ve su kapları ile halatların ücretleri için on beş buçuk dinar. Bu camide kullanılmak şartıyla ibriklerin bedeli olarak on iki dinar. Ezher Camii ile ilgili konu burada sona ermiş, Râşide Camii, Dâru’l-İlm ve Maks Camii ile ilgili hususlar, üç gümüş avize ve otuz dokuz gümüş kandil ele alınmıştır. İki avize ve yirmi dokuz kandil Ezher Camii’nindir. Bir avize ve on iki kandil Râşide Camii’nindir. Vâkıf, bunların Ramazan ayında asılmalarını ve sonra mutat olan yere götürülerek muhafaza edilmelerini şart koşmuştur. Ayrıca vakıflarla ilgili birçok şartlar ileri sürmüştür. Bunlardan biri; Bir şey artar ve birikirse onunla bir mülk satın alınır. Vakfedilenlerden biri yetersiz gelir ya da yıkılır ve geliri de kendi tadilatını karşılamazsa, orası satılır ve [diğerlerinin] imarında kullanılır. Bunun dışında başka şeyler de şart koşmuştur. Ayrıca bunlardan başka birtakım dükkânlar vakfetmiş ise de

bunları zikretmenin herhangi bir faydası yoktur. Çünkü bunlar Mısır'da harabe olmuş durumdadır.’’⁴³⁸

Hâkim Biemrillâh döneminde hazırlanan vakfiyenin ayrıntılı bir belge olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre vakfin mallarının tarifî, süresi, kiralanması ve korunmasına ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Vakıf mallarının gelir getirecek nitelikte olmasına özen gösterilmiştir. Vakfiyede, Ezher'de kullanılan malzemenin, eşyanın, temizlik ve taşıma masraflarının her kalemi ile açıklandığı görülmektedir. Buna göre halı, kandil ve aydınlatma Ezher'de sıklıkla kullanılan malzemeler arasında öne çıkanlardır. Özellikle Raamzan ayında kandil ve aydınlatma için yapılan harcamaların arttığı anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak, binada tütsü, testi, ibrik, bez, süpürge, ip, yakacak malzeme, madeni eşya ve kaplara ihtiyaç duyulmuştur. Ezher'in zemin bakımı ve düzenlemeleri harcama kalemlerinden biri olmuştur. Ayrıca, camide su ihtiyacının karşılandığı sarnıç bölümünün bulunduğu anlaşılmaktadır.

Vakfiye metninde Ezher'de görev alanlar hakkında bilgi yer almaktadır. Maaşları ödenen Ezher görevlileri arasında caminin hatibi, üç-dört imam, onbeş müezzin ve mescidinin işlerine bakan kayyım, müşrif bulunmaktaydı. Buna göre imam, müezzin, kayyım ve müşrif Ezher'in sürekli görevlileridir.⁴³⁹

Hâkim Biemrillâh döneminde Kahire ve Mısır'da fakihler, kâriler ve müezzinler için kullanılmak üzere her yıl yetmiş bir bin yedi yüz otuz üç dinar harcandığı

⁴³⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/274

⁴³⁹ Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed eş-Şâfiî Süyûtî, *Hüsni'l- Muhâdara fî Tarih-i Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyai'l-Küttübi'l-Arabiyye, 1967, 2/251; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 81, 84, 86.

nakledilmektedir. (406/1016)⁴⁴⁰ Benzer şekilde bu miktar Efdal döneminde on iki bin dinar, Me'mûn günlerinde on altı bin dinardı. Dîvânu'r-revâtib'in işleyişine ayrıntılı yer veren Makrîzî, dîvânın dördüncü kaleminde yer alan miktarlara göre kâdilkudât ve dâi'd-duât için yüz dinar, her kurrâ için yirmi veya on beş veya on dinar, cami hatiplerinin yirmi ve on dinar arası, şairlerin yine yirmi ve on dinar arası ödenek aldıklarını aktarmıştır.⁴⁴¹

Vakıf gelirlerinin yanı sıra Ezher'de yürütülen faaliyetlerin idaresi ve eğitim çalışmaları için yıllık bir ödenek olarak atıyye verildiği, hibe ve bağış yapıldığı bilinmektedir. Örneğin, bütçede herhangi bir ödeme miktarı görünmeyen müşriflerin özel kaynaklarla desteklendiği tahmin edilmektedir. İbn Killis Ezher'de düzenli maaş ile görevlendirilen fukahaya kendi servetinden yıllık ödenek vermiş, her ay Ezher'in masrafları için bin dinar tahsis etmiştir. Ezher'de öğrenim görenler için ise kurban eti, yiyecek ve tatlı dağıtmıştır. Hediyeler ve değerli mallar Ezher'in ekonomik kaynakları arasında yer almıştır. Hâkim Biemrillâh, Ramazan'da asılmak üzere gümüşten yapılmış iki büyük ve yirmi yedi küçük kandil bağışlamıştır. Aynı zamanda o, mihrabın üzerine yerleştirilmek üzere, yüksek maliyetli gümüş bir süsleme yaptırmıştır.⁴⁴²

⁴⁴⁰ İbnü'd-Devâdâri, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/ 291.

⁴⁴¹ Nâsır-ı Hüsrev kâdilkudâtın her ay iki bin Mağribî dinar maaşı aldığını ifade etmiştir. Taşrada ise mescidlerin giderleri ve görevlilerin maaşları halifenin vekili tarafından, hilâfet merkezinin belirlediği şekilde karşılanmaktaydı. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 103; Makrîzî, *Hutat*, 1/ 398, 401.

⁴⁴² Halife ve devlet adamlarının, önceliklilerden bir olan Ezher'in de aralarında olduğu Kahire ve Mısır'da bulunan cami ve meşhedlere bağış ve hibede bulunmaları yaygın bir uygulamaydı. Örneğin, Vezir Me'mûn el-Betâihî kendi malından bin dinarı, Meşhedi'l-Askalani'de altın kandil ve gümüş zincir yapılması ve Mısır'da Amr b. Âs Camii'nde emiru'l-müminîn Ali b. Ebî Talib'in hattı ile yazılacak mushafın üzerine gümüş ve altın işlenmesi için hibe etmiştir. (516/1123) Makrîzî, *Hutat*, 1/408; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s.91; Hanefî, *Kenzü'l-Cevher*, s. 35; Dodge, *al-Azhar*, 22; Avf, *el-Ezher*, s. 57; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1004.

Fâtımîler döneminde hicri yılbaşı, Kurban ve Ramazan Bayramları, Leyâlû'l-Vekûd, Ğadîr Hum kutlamaları ve Mevalidüs's-Sitte'de, emîrler, devlet adamları, ileri gelenler ve zenginler Ezher'de öğrenim görenlere atıyye vermişlerdir.⁴⁴³ Yöneticilerin ve varlıklı kişilerin desteği ile Ezher'de günlük olarak öğrenim görenlere ve ulemaya bir çeşit ödenek olan cerâyenin dağıtılması gelenek haline gelmişti.⁴⁴⁴

Fâtımî sarayında ya da Ezher'de her pazartesi ve perşembe günü Mecâlisü'l-Hikme'ye katılan kadın ve erkeklerin ödediği necvâ Ezher'in mâlî kaynaklardan biriydi. Fâtımî Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren necvâ, Kur'an'da "*fekaddimû beyne yedey necvâküm sadeka -peygamber ile konuşmadan- önce bir sadaka veriniz.*)"⁴⁴⁵ ayetine dayandırılarak dâî'd-duâtın sorumluluğunda toplanırdı. İlk yıllarda necvâ, Mısır seferlerinin giderleri için harcanmıştır.⁴⁴⁶ "Sanadıku'n-necvâ/necavî" olarak bilinen mühürlü sandıklarda, iki bölümde toplanan necvânın, Mısır döneminde bir bölümünün dâîlere dağıtıldığı, geriye kalanının ise Ezher ve diğer camilerin giderlerine, fakirlere, ders halkalarına katılan öğrencilere, saray kapısındaki fukaraya dağıtıldığı ifade edilir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 75; Avf, *el-Ezher*, ss.57-59.

⁴⁴⁴ Makrîzî, kâdılkudât Hüseyin b. Ali b. Nu'mân'ın ilim sahibi, faziletli, iyi ahlaklı kimselere ve erbabu büyûtât'a (ileri gelenler, âyan) cerâyeye dağıttığını kaydetmiştir. Cerâyenin belirli aralıklarda ve miktarda dağıtılan tahıl cinsinden aynî ödenek olduğu tahmin edilmektedir. *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/354; Seyyid Muhamem es-Seyyid, "Cerâyeye", *DİA*, 1993, 7/ 390-1. Modern kaynaklarda cerâyeye, yöneticilerin ve varlıklı kişilerin öğrenci ve ders verenlere günlük dağıttığı ekmek/çörek olarak açıklanmıştır. Bayram, *Tarihü Ezher*, s. 24; Şennâvî, *el-Ezher*, ss. 89-90.

⁴⁴⁵ *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, çev. Kolektif, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, Mücadele Sûresi 58/12.

⁴⁴⁶ Makrîzî, *Hitat*, 1/352.

⁴⁴⁷ Avf, *el-Ezher*, s. 57.

Makrîzî, Âmir Biahkâmillah döneminde üç sandıkta toplanan on bin dirhem necvâ malının, vezir Me'mûn el-Betâihî tarafından Kahire'de Ezher, Mısır'da Amr b. Âs Cami'ne, Karâfe⁴⁴⁸ Camii'ne⁴⁴⁹ ve saray kapılarında fakirlere bölüştürüldüğünü aktarır. (516/1122-3)⁴⁵⁰

Mecâlisü'l-hikme'ye katılan müminûn ve müminâtın necvâyı ödemekte yarıştıklarından söz edilir. Kahire, Fustat ve bağlı vilayetlerde, özellikle yukarı Mısır'da necvâ, kişi başına 3.3 dirhem olarak belirlenmiştir. Varlıklı kişiler ise 33.3 dinar öderlerdi. Yüksek miktarda necvâ ödeyen varlıklı kişilerin isimlerinin bulunduğu bir liste (küşûf) İsmâilî fakihler tarafından dâî'd-duâta sunulur, ardından dâî'd-duât bu listeyi halifeye teslim ederdi. Listenin arkasına Fâtımî halifesinin elinden adı ve "Allah malını, evladını ve dinini mübarek kılsın (barekallahu fik ve fi mâliki ve fi veledik ve dînîk)" yazılırdı.⁴⁵¹

Dâî'd-duât halifenin elinden çıkan bu listeyi sarayın muhavvelinden teslim alır ve burada listede bulunanların adlarını yüksek sesle okur, daha sonra müminûn ve müminât gelerek dâînin elini öper, başlarını halifenin isminin yazıldığı yere koyarlardı.⁴⁵² Yüksek

⁴⁴⁸ Makdisî Karâfe'yi, Fustat'tan sesin ulaşabildiği uzaklıkta, tatlı suları, merkezî bir camisi ve mimarisi güzel beyaz renkte mezarlıkların bulunduğu bir bölge olarak betimlemiştir. İbadet ve inzivâ için dindar birçok kişinin sıklıkla bulunduğu bir yerdi. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 209.

⁴⁴⁹ Karâfe Camii Azîz Billâh'ın annesi Seyyide Tağrid tarafından 366'yılında inşa ettirilmiştir. Makrîzî, *Hıtat*, 2/318-20; Neriman Abdilkerim Ahmed, *el-Mer'e fî Mısır fî 'Asri'l-Fâtımî*, Hey'etü'l-Mısıriyye, 1993, s. 60.

⁴⁵⁰ Makrîzî, *Hıtat*, 1/408; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/86.

⁴⁵¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 75, 112; Halm, *Fâtımîds*, s. 48.

⁴⁵² Sarayın revaklı bölümü olan muhavvel, dâî'd-duâtın Ehl-i Beyt ilimlerini okutmak üzere kürsüsünün bulunduğu, dâîlerin toplandıkları ve namaz kıldıkları yerdir. Bâbü'r-Rîh ve Bâbü'l-Bahr'dan girişi

meblâda necvâ ödeyenler, halifenin bu yazısını teslim alırlar ve bir gurur nişanı olarak saklarlardı. Dâi'd-duât, Bahr Sarayı'nda bulunan dâi meclisi olan muhavvele Bâbü'r-Rîh'ten girer ve uygun vakitlerde revaklarında bu kişilerle namaz kılardı.⁴⁵³

Necvâ, nitelik olarak genel, kamu sadakası olarak görüldüğü gibi, teşvik edilen resmî bir vergi olarak da nitelenmiştir. Dışarıdan biri için isteğe bağlı bir vergi iken, inanan bir İsmâilî için zorunlu görülmüştür. Hâkim Biemrillâh döneminde bir süre için necvânın alınmamış olması, necvânın her zaman teşvik edilen bir ödenek olmadığını göstermektedir.⁴⁵⁴

bulunurdu. Makrîzî, *Hıtat*, 1/391; 'Îş, *Dûru'l-Kütüb*, s.12. Büyük Eyvan'ın revaklı ek salonu görünümündedir. Marius Canard, "Le cérémonial Fâtîmîte et le Cérémonial Byzantin: essai de Comparaison". *Byzantion* 21/ 2 (1951) ss. 355-420; 364.

⁴⁵³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 112; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 87-88.

⁴⁵⁴ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 87-88.

İKİNCİ BÖLÜM

EHZER'DE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Müslüman tarihinde eğitim-öğretim faaliyetleri ilk olarak evlerde başlamış, ardından mescid, cami ve kütüphanelerde devam etmiştir. Mescid ve benzeri mekânlarda yapılan eklemeler, çevrelerinde yapılan düzenlemeler eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenli ve ileri düzeyde yürütülmesine olanak tanımıştır⁴⁵⁵ Erken dönemden itibaren ulemâ ve talebinin toplandığı ders halkalarında, Kur'an ilimleri, fıkıh, hadis ve dil bilimlerinin okutulması Müslüman dünyada yükseköğretimin başlangıcı olarak yorumlanmıştır.⁴⁵⁶ Âlimin mescidde kıldığı namazın ardından dersine başlaması meclis olarak anılmıştır. Daha sonra meclis, öğrenme faaliyetleri ve tartışmaların yapıldığı tüm oturumlar için kullanılan bir ifade olmuştur.⁴⁵⁷ Yöneticilerin ve ileri gelenlerin, çoğu zaman bir dindarlık göstergesi olarak eğitim-öğretim faaliyetlerini desteklemeleri, vakıf tahsis etmeleri, müderris ve talebelerin ihtiyaçlarının karşılanmasına ve fizikî imkânların gelişmesine olanak tanımıştı⁴⁵⁸

⁴⁵⁵George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981, s. 9; Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları (İFAV), 2005, s. 62; Baturhan Valihocayev, *Uluğ Bey Devri Medreseleri*, trc. Kishimjan Eshenkulova, İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Merkezi (İSAR) Yayınları, 2004, s.VII, 2.

⁴⁵⁶Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmâil Eriş, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s.65, 70.

⁴⁵⁷ Makdisi, *The Rise of Colleges*, s.11.

⁴⁵⁸ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde*, ss. 16-18; Muhammed b. Abdürrezzag b. Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şam*, Dımaşk: Mektebetü'n- Nuri, 1983, 6/67-8.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerler, konumu, yapısı, mimarisi ve en çok da işlevi itibari ile farklı ifadelerle anılmıştır. Cami, mescid, dâr, beyt gibi kelimelerin yanı sıra, ehl-i sünnet kültürünün etkisi ile medrese, öğretim yerleri için kullanılan en yaygın ifade olmuştur. Örneğin geç Fâtımî döneminde Sünnî vezirlerin etkisiyle başta İskenderiye olmak üzere Mısır'da açılan öğretim yerleri medrese olarak anılırken, İsmâîlîliğin öğretilmesi amacına hizmet eden yerler için mescid, cami, dâr ve beyt ifadeleri kullanılmaktaydı.⁴⁵⁹ İbadethâne, okul ve muhtaçlar için sığınak işlevi bulunması itibariyle kapsayıcı ve yaygın bir anlama sahip⁴⁶⁰ olan cami, eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli ölçüde dindarlık eylemi (ibadet) olarak yürütülmesi nedeniyle zamanla medrese ile benzer anlamlarda ya da birbirinin yerine kullanılmıştır.⁴⁶¹ Mescid ile benzer görünümü bulunan fakat minaresi ve minberi bulunmayan medrese, bir ya da birden fazla mezhep üzerine fıkıh derslerin yapıldığı eyvanlardan oluşan yapı olarak da tanımlanmıştır.⁴⁶²

Fâtımî hakimiyetinden önce Mısır'da hareketli bir ilmî ortam vardı. Başta Amr b. Âs Camii olmak üzere belirli cami ve mescidlerde eğitim-öğretim yapılması bilinen bir uygulamaydı. Nitekim İbn Tolun Cami'nin inşasının tamamlanmasından kısa süre sonra İmam Şâfiî'nin öğrencisi olan er-Rebi' b. Süleyman (270/884) hadis okumaya başlamıştır.⁴⁶³ Nâsır-ı Hüsrev, 439/1047'de her gün beş bin kişinin, müderrislerin,

⁴⁵⁹ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde*, s. 154

⁴⁶⁰ Dodge, *al-Azhar*, s. 4.

⁴⁶¹ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde*, ss. 70-72.

⁴⁶² Velî, *el-Mesâcid*, s. 84.

⁴⁶³ Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî eş-Şâfiî, *Hüsni'l- Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyai'l-Küttübi'l-Arabiyye, 1967, 2/248.

hafızlarının ve talebelerin, yabancıların mukavele ve senetler kaleme alan kâtiplerin bulunduğu Amr b. Âs Camii'ndeki hareketli ve canlı kalabalığı tasvir etmiştir.⁴⁶⁴

Fâtımîler döneminde Mısır'da ilmî faaliyetler, yeni yapıların eklenmesi ile devam etmiştir. Kahire'de inşa edilen Ezher eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı önemli yerlerden biridir.⁴⁶⁵ Mısır'da daha önce inşa edilen saltanat camileri Amr b. Âs Camii ve İbn Tolun Camii gibi Ezher de cami olarak anılmıştır. Fâtımî halifesi ve saray erbabının çeşitli nedenlerle sık sık ziyaret ettiği Ezher, aynı zamanda Kahire'de eğitim-öğretim ve kültür faaliyetlerinin yürütüldüğü ilk mekândır.

Dördüncü/onuncu yüzyılın ortalarına kadar süren gizlilik döneminde davet yöntemi ile gelişen İsmâîlîlik, Fâtımî Devleti'nin kurulması ile meşrû ortamda var olabilmıştır. Fâtımîlerin Mağrib dönemi siyasi ve toplumsal olaylarından edindiği tecrübeler, coğrafi ve beşerî özellikleri itibari ile Mısır'da denge kurmanın önemine işaret etmiştir. Mısır'da halkın çatışmasına mahal vermeksizin, İsmâîlî nitelikli yeni düzene uyum göstermesi, Fâtımîlerin siyasi ve dinî amaçları için önemliydi. Bu doğrultuda ortak dinî değerlerden yola çıkarak Müslüman halkın önemli bölümünün Sünnî olduğu Mısır'da, namaz sonrasında mescidlerde İsmâîlîliğin anlatıldığı dersler düzenlenmiştir.⁴⁶⁶ Böylece Kahire'de yoğun yürütülen İsmâîlî davet faaliyetleri Mısır'da halk tarafından bilinmiştir. Böylece erken dönemi ancak genel hatlarıyla bilinen İsmâîlîlik, hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren Kahire'de Fâtımî imamların uygulamaları doğrultusunda kitleler tarafından tanınan bir inanç sistemi haline gelmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 169; Pedersen, “*Mescid*”, s. 48.

⁴⁶⁵ Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 4; Lazarus- Yafeh, “*al-Azhar*”, s. 93.

⁴⁶⁶ Sahir Dewji, “Aga Khan IV and Contemporary Isma‘ili Identity: Pluralist Vision and Rooted Cosmopolitanism”, *Religions* 5/4 (2022), s.9 ; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s.127.

⁴⁶⁷ Halm, *Fâtımîds*, s. 50.

Hüküm sürdükleri bölgelerde halkı ve kültürel birikimlerini tanımaya önem veren Fâtımîler, İsmâîlîliğe özgü din anlayışını ve eğitim-öğretim düzenini oluştururken, Mısır'da kendilerinden önce hüküm süren Müslüman yönetimlerin öğretim faaliyetlerini bir ölçüde dikkate almışlardır. Mısır'da hüküm süren ilk Müslümanların Fustat'ta inşa ettikleri Amr b. Âs Camii ve Tolunoğulları hânedanının kurduğu el-Katâi'deki İbn Tolun Camii, dönemlerinin saltanat camileri ve geniş toplanma yerleriydi. Yerleşmiş bir uygulama olarak din ve felsefe⁴⁶⁸ bilimlerinin okutulduğu ders halkaları, Ezher'de yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri için örnek teşkil etmiştir.⁴⁶⁹

Başlangıçta Mağribli kabilelerin desteğini alarak halifelik iddiasında bulunan Fâtımîler, Müslüman devletler arasında meşruiyetini Şîlik üzerine kuran pek azlarından biridir. Fâtımîlerin hüküm sürdüğü bölgenin Müslüman coğrafyadaki konumu ve çeşitli nedenlerle ilişkiler geliştirdiği diğer bölgelerin bilim ve kültür alanındaki birikimi, eğitim-öğretim faaliyetlerine yön veren etkenler arasında yer almıştır. Fâtımîlerin yönetim merkezlerini Mısır'a taşımaları ve Mağrib'deki siyasi hareketliliğe bağlı olarak Müslüman coğrafyada dolaşım artmış, bu durum hac yolu başta olmak üzere geçiş yolları üzerindeki halkların kültürü ve bilim mirasının tanınmasını sağlamıştır.⁴⁷⁰

Müslüman coğrafyada serbest dolaşımın olanaklılığı, bilim ve öğrenme faaliyetlerini olumlu etkilemiştir. Hac ve ilim tahsili için yapılan seyahatler, âlimlerin önemli eserleri yanlarında taşımaları, bölgeler arası ticaret faaliyetleri aracılığıyla ilmî gelişmelerden haberdar olunması, ilmî eserlerin istinsahı (çoğaltma) ve bilime değer verenlerin bireysel çabaları ile Fâtımîler, Endülüs ve Irak'ta gelişen bilim ve eğitim-

⁴⁶⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutionalisation of Science in the Medreses of Pre-Ottoman and Ottoman Turkey", *Studies on Ottoman Science and Culture*, London: Taylor & Francis, 2020, s. 269.

⁴⁶⁹ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 49; Lev, *State and Society*, s. 139; Halm, *Fatimids*, 41.

⁴⁷⁰ Avf, *el-Ezher*, ss. 32-33.

öğretim geleneklerine kayıtsız kalmamışlardır. Müslüman yönetimlerin medenî yaşantıya kaçınılmaz katılımı, bilimsel eser ve metinlerin Endülüs'ten Mağrib'e; Doğu'ya ve Mısır'a ulaşmasını sağlamış, eğitim-öğretim faaliyetlerini hızlandırmıştır.⁴⁷¹ İlmî ve mimari alanda gelişimi teşvik eden Fâtımîler, henüz Mağrib ve Sicilya'da hüküm sürdükleri sırada Batı'ya etki etmiştir.⁴⁷²

Fâtımî halifeleri ve devlet adamlarının devletin kuruluş sürecinden itibaren kitap biriktirmeye önem vermeleri, bazılarının telif çalışmalarının bulunması, İsmâîlîlerin bilimsel ve kültürel birikime önem verdiklerine işaret etmektedir. Örneğin, hânedanlık henüz kurulmamışken, Ubeydullah el-Mehdî Suriye'den Mağrib'e geçişi sırasında (292/905)⁴⁷³ kitaplarını yanında taşımıştır. Kervanın bedevi saldırısına maruz kalmasından sonra kaybolan kitaplar, birkaç yıl sonra bulunmuştur.⁴⁷⁴ Benzer şekilde Mansûr Billâh'ın bir ağacın gölgesinde oturarak kitap yazdığı ifade edilir.⁴⁷⁵

Kitaplara düşkünlüğüyle bilinen Fâtımî halifelerinden biri olan Muiz Lidînillâh'a göre ilimle meşgul olmak Allah'a yakın olmanın bir şartıdır.⁴⁷⁶ Aynı zamanda okuma ve yazmaya meraklı olan Fâtımî halifesinin kendine özgü bir kalem icat ettiği bilinmektedir.⁴⁷⁷ Kâdî en-Nu'mân *Mecâlisü'l-Mesayirat* adlı eserinde, Muiz Lidînillâh'ın

⁴⁷¹ Cebbar, *Bilim Mirası*, s. 101-102.

⁴⁷² _____, *The history of the Arabs in Three Parts*, Monograph Series, The Near East Society, New York, 1950-59, s. 7.

⁴⁷³ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 128.

⁴⁷⁴ Zekî, *Künûzu'l-Fâtımîyyin*, ss.30-1.

⁴⁷⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s.132.

⁴⁷⁶ Kâdî Nu'mân, onu tıraşlı başını açık ve terlemiş bir halde yazmakla uğraştığını, fikir örgüsünü kaybetmekten korkarak, oğlunun daha serin bir yere geçme önerisini reddedişini betimlemiştir. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 429.

⁴⁷⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 319.

kütüphaneden istediği bir kitabı kütüphanecinin bulamaması üzerine kitabı aramak üzere kendisinin gittiğini, nerede olduğunu unutmuş ve bacakları ağrımış halde uzun süre kitaplarla meşgul olduğunu, Fâtımî halifesinin kendi ağzından aktararak onun entelektüel eğilimine ilişkin önemli bir örnek sunmuştur.⁴⁷⁸

İktidarlarının oluşum sürecinde Fâtımîler, hâkim olmayı amaçladıkları Müslüman coğrafyanın iki önemli gücü olan Abbâsîlerin ve Endülüs Emevîlerinin kurumlarını örnek almışlar, bilim ve eğitim-öğretim geleneklerini yakından izlemişlerdir. Örneğin, yeni başkent Kahire'nin, Endülüs şehirlerine denk bir şehir öngörülerek inşa edildiği, bu doğrultuda surları, saltanat sarayı ve camisi ile görünürlük kazandığı kaynaklarda yer alan rivayetlerden biridir.⁴⁷⁹ Diğer yandan Ehl-i Sünnet ve Şîa arasındaki rekabet, Fâtımîlerde eğitim-öğretim faaliyetlerine yön veren etkenlerden biri olmuştur. Sünnî Abbâsîler ve Emevîler ile Şîî-İsmâîlî Fâtımîler, inanç esasları ve fıkıh geleneklerine göre düzenledikleri eğitim-öğretim faaliyetlerini, karşı tarafın etkisini kırmak için bir araç olarak kullanmışlardır. Ezher'in İsmâîlî eğitim-öğretim için etkin kullanılması, söz konusu rekabetin Şîa tarafında atılan önemli adımlarından biri olmuştur.⁴⁸⁰

2.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde İsmâîlî İnanç Esaslarının Etkisi

İsmâîliyye'nin, ortaya çıkışından Fâtımî Devleti'nin sonuna kadar farklı coğrafya, kültür ve felsefi akımlarla karşılaştığı hareketli süreç, İsmâîlî dâîlerin inanç esasları üzerinde çeşitli teoriler geliştirmesine olanak tanımıştır. Vahyin değişmezliği inancı korunarak, özellikle bâtinî yorum üzerine düşünce sistemleri geliştirilmiştir.⁴⁸¹ Fâtımî

⁴⁷⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 533.

⁴⁷⁹ Avf, *el-Ezher*, ss. 32-33.

⁴⁸⁰ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, ss.125- s.127.

⁴⁸¹ Halm, *Fâtımîds*, s. 50.

hilâfetini tanımlaması ve anlaşılır kılması bakımından, bilginin kaynağı meselesi, devrî tarih yorumu, İsmâilî din anlayışı üzerine yapılan kozmolojik yorumlar⁴⁸² eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli belirleyicileri olmuştur.

Fâtımî halifesinin imam sıfatı ile bilginin kaynağına ilişkin yetki sahibi olduğu görüşü, İsmâilîlik üzerine yürütülen yoğun öğretim faaliyetlerinin önemli gerekçelerinden biridir.⁴⁸³ Cehalet ise Kur'an'da "birbiri üstüne karanlıklar"⁴⁸⁴ ifadesi ile eleştirilmiş, bilgi sahibi olmak fazilet olarak görülmüştür.⁴⁸⁵ Bu doğrultuda insan, din ve dünya işlerinde bilgi sahibi olan imama tâbidir. Bu tabiiyet, insanın iyiye olan eğiliminin onu hikmete yöneltmesi nedeniyledir. Hikmeti ise bilenden öğrenir.⁴⁸⁶

Kur'an'da açıklanan kanunların zâhir ve bâtın anlamı vardır. Zâhir olan dinî kanunlar süreli ve değişken; manevi hakikatleri içine alan bâtın değişmez ve kalıcıdır. Farklı zâhiri kanunlarla gizlenen İbrahimî dinlerin hakikatlerini ortaya çıkaran bâtın, ancak te'vil yoluyla anlaşılır, açık hale gelebilir.⁴⁸⁷ Dîvân'ında yer verdiği kasidesinde zâhiri bilgiye göz, bâtını bilgiye akıl ile ulaşıldığını ifade eden Müeyyed Fiddîn, gözün

⁴⁸² İsmâilî öğretinin vahyi niteliğini korumakla birlikte, Fâtımî halifesi Muiz Lidîmillâh döneminde İran'da gelişen ve Dâî Ebû Ahmed en-Nesefî ve Ebû Hatim'in ortaya koyduğu, Allah'ın her türlü idrak, sıfat, isim, ayrıca varlık ve yokluğun ötesinde mutlak varlık olarak nitelendirildiği Yeni Eflâtuncu İsmâilî evren anlayışı, daha önceki mitolojik kozmolojinin yerini almış ve Nâsır-ı Hüsrev zamanına kadar İsmâilî dâî-yazarlar tarafından savunulmuştur. Daftary, "İsmâilîler Arasında", 114-117; Tan, *Haşşâşilik*, s. 42.

⁴⁸³ Kirmânî, *Râhatü'l-'Akl*, s. 293; *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 93, Daftary, "İsmâilîler", s. 108; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, trc. Fatih Yücel, Kronik: İstanbul, 2021, s. 14.

⁴⁸⁴ Nur, 24/40.

⁴⁸⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 499.

⁴⁸⁶ Kirmânî, *el-Akvâlü'z-Zehebiyye*, s. 29.

⁴⁸⁷ Kirmanî, *el-Mesâbih*, s. 65; Ebü'l-Feth Muhammed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1961, 1/192.

görmesi için güneş, ay, ışık ve ateşe ihtiyacı olması gibi, aklın da bâtinî bilgiye ulaşması için resul, vasî, imama ihtiyacı olduğunu söyler.⁴⁸⁸ Bu doğrultuda vahyin gerçek anlamını bildiren İsmâilî imamın öğretim faaliyetlerine öncülük etmesi, yönetim hakkını meşru kılan bir gerekliliktir.⁴⁸⁹

Hakikat ve kalıcı olan bâtinî bilgi esas olmakla birlikte, helal, haram, farz, hüküm ve muamelâtı içeren zâhiri bilginin bilinmesi gerekli görülmüş, ihmal edilmesi cehalet olarak nitelenmiş ve eleştirilmiştir.⁴⁹⁰ Benzer başka bir ifadeye göre ise ilmin yüksek, orta ve düşük dereceleri vardır. Bune göre te'vil yüksek ilim; kelim orta ilim ve fıkıh-içtihad temel düzeyde ilimdir.⁴⁹¹

İsmâilî imamın konumunu ve yetkilerini açıklayan devrî tarihin anlayışının⁴⁹² açıklanması, Fâtımîlerin yürüttüğü eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli meselelerinden biri olmuştur. İlk İsmâilîler vahyin devrî tarihi görüşüne göre, insanlığın dinî tarihinin peygamber(nâtık) tarafından başlatılan farklı sürelerdeki altı nebevî devrin birbirini izlediğini savunmuşlardır. Buna göre her nâtık, *sâmit* (sessiz bir kimse)⁴⁹³ denilen bir vasî, daha sonra da esas izlemiştir. Hz. Adem ve oğlu Habil, Hz. Nuh ve oğlu Sâm, Hz.

⁴⁸⁸ Kâdî Nu'mân, *Esâsü't-Te'vil*, s. 47-8; Müeyyed-Fiddîn, *Dîvânü'l-Müeyyed Fiddîn*, s. 191.

⁴⁸⁹ Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud Müeyyed-Fiddîn eş-Şîrâzî, *el-Mietî'l-Üla min Mecâlisi'l-Müeyyedîyye*, Bombay, 1997, s. 150-5.

⁴⁹⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 499.

⁴⁹¹ Sicistânî, *İsbâtü'n-Nübüvve*, s. 122.

⁴⁹² Daftary, "İsmâilîler Arasında", s. 108.

⁴⁹³ İsmâilî dâî Ca'fer b. Mansûri'l-Yemen, benzer ilişkiyi bâb ve hüccet ifadesini kullanarak açıklamıştır. Buna göre bâb Adem'in hücceti Şit, bâb Nuh'un hücceti Sam, bâb İbrahim'im hücceti İsmâil, bâb Musa'nın hücceti Yûşa, bâb İsâ'nın hücceti Şem'un, Muhammed'in hücceti Ali; hücceti Hasan; hücceti Hüseyin; hücceti Ali b. Hüseyin; hücceti Muhammed el-Bâkır; hücceti Ca'fer es-Sâdık ve sonra Kâim'in ortaya çıkışına kadar onun neslinden gelen imamlar gelir. *Kitâbü'l-Keşf*, s. 32-33.

İbrahim ve oğlu İsmâil, Hz. Musa ve kardeşi Harun, Hz. İsa ve Şem'ünü's-Safâ, Hz. Muhammed ve damadı-amcasının oğlu Ali b. Ebî Talib altı nebevî devrin nâtikleri ve vasîleridir.⁴⁹⁴ Devrî tarih yorumu, zamanla imâmet doktrini ile birleşmiştir. Buna göre her vasîyi, ilahi kitapların gerçek anlamlarını ve kanunlarını zâhiri bâtinî yönleri ile koruyan yedi imam izlemiştir. Her çağın yedinci imamı sırası geldiğinde, izlediği çağın nâtik olmak için ortaya çıkar, önceki çağın şeriatının hükmünü ortadan kaldırarak yenisini va'zeder. (devr-i sağır) Bu dönüşüm, nihai yedinci çağda değişecektir. (devr-i kebîr) İslâm'ın geldiği altıncı devirde yedinci imam olan Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer-i Sâdık,⁴⁹⁵ dünyada gerçek İslâm'ı ve adalet esaslarını yeniden tesis edecek olan mehdî olarak yeniden çıkmak üzere gizlenmiştir. Dönüşü ile bir şeriat getirmeyip, insanlığa bütün bâtinî hakikatlerini tebliğ ederek ahir zamanı başlatacağına inanılır. Manevi bir çağ olacak Mehdî devrinde zâhir ile bâtin arasında herhangi bir ayrım olmayacaktır. Onun ortaya çıkışında Muhammed b. İsmâil dünyanın sonundan önce âlemi adaletle idare edecektir. Fâtımî döneminin İsmâilîleri ise altıncı çağ için, Mehdî'yi tek bir yedilik sistem ile sınırladıkları, imâmetin devamlılığını esas alan farklı bir tasarım geliştirmişlerdir.⁴⁹⁶

497

⁴⁹⁴ Sicistânî, *İsbâtü'n-Nübüvve*, s. 181-193; *Kitâbü'l-İftihar*, thk. İsmâil Kurban Hüsseyin Ponavala, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000, s. 127.

⁴⁹⁵ Kâdî Nu'mân, *Esâsü't-Te'vil*, 244-5, 317; Sicistânî, *İsbâtü'n-Nübüvve*, s. 181; Kirmânî, *el-Mesâbih*, s. 87; *Râhatü'l-'Akl*, s. 314; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/194; Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtiniyye*, s. 22; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* 18/ 574; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 232.

⁴⁹⁶ Sicistânî, *Kitâbü'l-İftihar*, s.179; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, s. 280; Ömerî, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, 24/68; G.S. Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, 1/345; Daftary, "İsmâilîler Arasında", s. 111.

⁴⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2011, ss. 151-171; 166.

İsmâîlî inanç ve ibadetlere ilişkin kozmolojik yorumlara yer veren Ebû Ya'kûb Sicistânî, Ali b. Ebî Talib'in doğduğu andan itibaren ilmî anlayışın ve takvanın kendisine ilham edildiği belirterek, bu durumu Kur'an'da yer alan⁴⁹⁸ "takva üzerine kurulan mescid" ifadesi ile benzeştirmiştir. Bu yorumu ile Sicistânî dolaylı biçimde, mescidin manevi temelini ilim ve takva ile açıklamaktadır.⁴⁹⁹

Fâtımîler mezhep faaliyetlerini, Mısır'da cemaati Sünnî olan camilerde yürütmek yerine, yeni kurulan ve sayıca az cemaatinin İsmâîlî olduğu⁵⁰⁰ Ezher'de yürütmüşlerdir. Halife ve devlet adamlarının destekleri ile Ezher, Fâtımîler dönemi ilmî yaşantısında Müslüman dünyaya baktıkları önemli yerlerin başında gelmiş, eğitim-öğretim faaliyetleri zamanla daha düzenli ilerlemiştir. Bu yönüyle İsmâîlî inancının kalesi olarak da nitelenen⁵⁰¹ Ezher, İsmâîlîlerin toplanma yeri olmuştur. Fâtımîlerden sonra önemli bölümünü din ve dil bilimleri oluştursa da nazari ilimlerin de öğretildiği, revaklarında derslerin yapıldığı, yazılı eserlerin ortaya çıktığı bir kurum olarak yüzyıllarca varlığını korumuştur.⁵⁰²

2.2. Eğitim -Öğretim

2.2.1. Ders Halkaları ve Öğretim Yöntemi

İsmâîlî inancında erken dönemden itibaren öğrenme ve din, mutlak şekilde birbiriyle bağlantılıdır. İnancı yüceltecek bir esas olarak görülen ve Ca'fer es-Sâdık'tan

⁴⁹⁸ "Onun içinde (münfikların, müminler arasında ayrılık sokmak için inşa ettikleri mescid) asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescit (Kubâ Mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur..." Tevbe Sûresi (9)/ 107.

⁴⁹⁹ Sicistânî, *Kitâbü'l-İftihar*, s. 157.

⁵⁰⁰ Halm, *Fâtımîds*, s.31.

⁵⁰¹ Bernard Lewis, *The Assassins*, London : Basic Books, 1967, s. 65.

⁵⁰² Münâvî, *el-Vizâra*, s. 105; Avf, *el-Ezher*, ss.37-8; Morrison, *Cairo*, s. 80.

aktarılan “zikret, neşret, ve tebliği et!” ilkesi, İsmâîlîlikte eğitim-öğretim usulüne erken dönemden itibaren önem verildiğine işaret etmektedir. İsmâîlîliği etkili biçimde yaymak için yöntem, öğretimin önemli bir unsuru olmuştur.⁵⁰³ İsmâîlî dâînin halkı etrafında toplayarak inancını açıklaması ise en yaygın öğretim yöntemi idi.⁵⁰⁴

Orta Çağ'da Müslüman eğitim-öğretim faaliyetlerinde dersi verenin otoritesi esastı. Bu yaklaşım bir bakıma Fâtımîler döneminde de benimsenmiştir.⁵⁰⁵ Günün çeşitli saatlerinde kurulan ders halkaları, öğretim faaliyetlerinde uygulanan en yaygın yöntem olmuştur.⁵⁰⁶

Fâtımîlerin hüküm sürdüğü dönemde Mısır'ı ziyaret eden coğrafyacı-seyyah Muhammed b. Ahmed Makdisî, Mısır camilerinde ve mescidlerinde kurulan ders halkalarını betimlemiştir. Ezher'le ilgili doğrudan bilgi bulunmamakla birlikte Makdisî, Fâtımîler döneminde mescid ve camilerdeki faaliyetleri genel hatları ile şu şekilde aktarır:

⁵⁰³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 46.

⁵⁰⁴ Nizâmülmülk'ün İsmâîlîlerin İran'daki davet faaliyetlerinde ilişkin yaptığı betimleme, dâînin halk ile ilişkisi ve öğretim usullerini yansıtan iyi bir örnektir. *Siyasetnâme*'de Abdullah b. Meymun'un Rafizîlerin çoğunlukta olduğu Rey'de görevlendirdiği Halef adındaki İsmâîlî dâînin durumunu şöyle canlandırır: ‘*Rey'e giden Halef, Beşâviyeh nahiyesinde Küleyn Köyü'ne yerleşti ve burada bir süre ustası olduğu tırâz (nakış) işi ile meşgul oldu. Sırlarını kimseyle paylaşmadığı uzun bir süreden sonra nihayet birgün davetine meyleden birine Ehl-i Beyt mezhebi olduğunu iddia ettiği öğretisinin ilkelerini açıkladı ve Mehdî'nin yakın olan zuhûruna kadar, mezhebi öğrenmenin gerekliliğine onu ikna etti. Sonra köy halkına davette bulunmaya devam etti. Birgün Kuleyn köyünün büyüğü, köyün dışında dolaşırken yıkık mescidden yükselen bir ses duydu. Sesin geldiği yöne yaklaştığında, onun köylülerden birine mezhebini anlatırken buldu.* *Siyasetnâme*, s. 258; Halm, *Fâtımîds*, s. 24.

⁵⁰⁵ Berkey, *Ortaçağ Kahiresinde*, s. 65

⁵⁰⁶ Enan, *al-Azhar*, s. 28.

“İmam her gün sabah namazında selam verdikten sonra önüne aldığı mushaftan bir cüz okur. Cemaat onun huzurunda, vaizlerin etrafında toplandığı gibi toplanır. Gecenin son üçüncü zaman diliminde okunan, bu bölgeye mahsus olan, ağıt tarzında ezan vardır. Bir de bu ezanın⁵⁰⁷ onları etkileyen bir hikayesi vardır. Kudüs’ten gelen bir topluluk ile birlikte, akşam ve yatsı namazı arasında fakihlerin, kârîlerin, edebiyat ve hikmet ehlinin ilim halkaları ile dolu olduğu camilerine girdim. Kaç kez sohbet etmek üzere oraya oturmuşsak iki tarafımızdan "yüzünüzü bu meclise dönünüz" çağrısını işitmişizdir. Baktığımızda ise kendimizi iki meclisin ortasında bulduk. (Etrafımızda iki ayrı halka oluşmuş). Bütün mescidleri böyledir. Orada yüz on ayrı meclis saydım. Yatsı namazı kılındıktan sonra bazı kimseler gecenin (ilk) üçte birlik diliminin sonuna kadar orada kalmaya devam eder. Camiden dönüşte çarşılar kalabalıklaşır. Orada kârîlerin meclislerinden daha kıymetlisini göremezsin. Mescidlerde çeşitli oyunlar oynayanlar için de yer ayrılır ki orada hoş vakit geçirirler. Hutbe vakitlerinde camilerin üzerlerine adeten gölgelik gererlerdi.”⁵⁰⁸

Makdisî’nin Mısır camilerinde kurulan ders halkalarına ilişkin öne çıkan betimlemelerine göre, mescidlerde Kur’an tilavetine önem verildiği, küçük ve dağınık toplulukların farklı biçimlerde ve konularda halka kurdukları, mescidlerde ayrılmayan bir topluluğun bulunduğu, halkın dindarlık eğilimleri ile öğretim faaliyetlerinin birbiri ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Mısır camilerinin geneli hakkında yapılan bu açıklamalar, Ezher’de kurulan hikmet meclisleri ve fıkıh derslerinden ayrı bir temaşaya

⁵⁰⁷ Sözü edilen ezanın, sabah namazından önce insanları gece ibadetine özendirmek amacıyla okunduğu tahmin edilmektedir.

⁵⁰⁸ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 205.

ve mezhep kısıtlamasına mutlak bağlılığın bulunmadığına işaret etmektedir. Diğer yandan İsmâilî müelliflerin olayların aktarılması ile ilgilenmemeleri, Ezher'deki öğretim faaliyetlerine ilişkin betimlemelere ulaşmakta yaşanan güçlüğü önemli bir nedeni olmuştur.

Fâtımîlerin Mağrib'de hüküm sürdüğü dönemden itibaren mecâlisü'l-hikme, İsmâilîliğin öğretildiği, nispeten sınırları belirli olan başlıca öğretim faaliyeti olmuştur. Kâdî Nu'mân'ın hikmet ve ilim kavramlarını sıklıkla yan yana kullanması, bu yargıyı doğrular niteliktedir.⁵⁰⁹ Muiz Lidînillâh'ın Mağrib'de iken Kâdî Nu'mân'a bâtin ve te'vil ilmine dair kitaplar verdiği ve kadının bu kitapları her Cuma Fâtımî sarayında oldukça rağbet gören meclislerde, devletin üst kademesine ve dâîlere okumak ile görevlendirildiği bilinmektedir. Mısır döneminde mecâlisü'l-hikme, saray ve Ezher başta olmak üzere, çeşitli mekânlarda devam etmiştir.⁵¹⁰ Makrîzî, bu oturumların mecâlisü'd-da' ve olarak da isimlendirildiğini ifade etmiştir.⁵¹¹

Dâi'd-duâtın ya da kâdilkudâtın yönetiminde pazartesi ve parşembe günleri mecâlisü'l-hikme/mecâlisü'd-da'vede⁵¹² hadis, tefsir, fıkıh, akîde konuları açıklanmaktaydı. Bununla birlikte meclisler, söz konusu ilimlerin gelişmesine yönelik düzenli öğretim faaliyeti olmaktan daha çok, İsmâilî inancına kitlesel yönlendirmeyi amaçlayan davet faaliyeti niteliğinde idi. Fâtımî sarayında ve devlet adamlarının evlerinde, devletin ileri gelenleri, dâîler, saray çalışanları ve ayrıca sarayda hadımağalar

⁵⁰⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 487; Tan, *Haşşâşilik*, 104.

⁵¹⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 343, 546-7; İmâdüddîn, *'Uyûnü'l-Ahbâr*, s.557.

⁵¹¹ Makrîzî, *Hitat*, 1/391.

⁵¹² Makrîzî, mecâlisü'd-da' ve olarak bilinen oturumların 400/1010 yılında mecâlisü'l-hikme olarak ifade edildiğini kaydetmiştir. *Hitat*, 1/391.

ve asil kadınlar için kurulan bu meclisler⁵¹³, Mısır halkı, dışarıdan gelen yabancılar ve kadınlar için Ezher’de kurulurdu. Geniş kitlelere açık olan meclislerin oldukça rağbet gördüğü, yaşanan karmaşa nedeniyle kadın ve erkeklerden çok sayıda ölenler olduğu aktarılmıştır. Örneğin, Kâdî Muhammed b. Nu’mân, sarayda ehli beyt ilimlerini okuttuğu bir mecliste kalabalık nedeniyle on bir kişinin öldüğünü kaydetmiştir. (Rebûlevvel 385/Mayıs 995) ⁵¹⁴ Benzer şekilde Makrîzî, Kâdîkudât Abdülazîz b. Muhammed b. Nu’mân’ın pazar günleri İsmâilî davete katılmak isteyen erkekleri, çarşamba günleri kadınları, salı günleri ise eşraf ve ileri gelenleri kabul ettiğini, bu günlerde izdiham nedeniyle kadın ve erkeklerden çok sayıda ölenler olduğunu aktarmıştır. (395/1005)⁵¹⁵

Mecâlisü’l-hikme’nin yöntem ve içeriğine ilişkin en açık bilgi, Müeyyed Fiddîn’in meclis kayıtlarında yer almaktadır. Onun, Fâtımîler döneminde meclislerde okununan metinlerden oluşan kapsamlı eseri dikkate alındığında, başlangıçta dâî’ d-duâtın âdeten Allah’a hamd ve Ehl-i beyt’e selam ve duâda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ardından dinleyicilere ‘ma’şeru’l-müminîn (müminler topluluğu)’ ifadesi ile hitapta bulunmuş, “ma’lûm en” (bilinir ki) ya da “i’lemu en” (biliniz ki) ifadeleri ile konuya başlamıştır. Meclisi sonlandırırken, müminlerin kurtuluşu, takva ve imama yakınlık için dua ederdi. Allah’ı hamd ve Ehl-i beyt’e selamı yinelerdi.⁵¹⁶

İsmâilî dâîler ve kadıların katıldığı meclislerde dâî’ d-duât mezhep usulünü okurdu. Burada tartışmalar yapılır, toplumsal meseleler üzerinde konuşulurdu.⁵¹⁷ İsmâilî

⁵¹³ Sarayda kadınlar için revaklı özel bölüm olan muhavvelde mecâlisü’l-hikme’nin kurulduğu ifade edilmiştir. Bu meclislerde kadınların toplumdaki rolü, eşlerine ve anne-babaya davranışları, iffetli ve temiz olmaları ile ilgili tavsiyelerin verildiği muhtemeldir. Ahmed, *el-Mer’e fî Mısır*, s. 185.

⁵¹⁴ Makrîzî, *Hitat*, 1/ 391; *Mukaffa’l-Kebîr*, 3/353.

⁵¹⁵ Makrîzî, *Hitat*, 2/341

⁵¹⁶ Muhammed Kâmil Hüseyin, *Mukaddimetü Dîvân-ı Müeyyed*, s.62.

⁵¹⁷ Avf, *el-Ezher*, ss.70-71.

fukaha her pazartesi ve perşembe günü mecâlisü'l-hikme'de ittifak ettikleri meseleleri deftere yazar, sonra mübeyyizler temize çektikleri bir kopyayı dâî'd-duâta sunarlardı. O da hazırlanan meclis metnini iki gün içinde halifeye sunardı.⁵¹⁸

Sarayın muhavvelinde, Ezher'de veya Dâru'l-Hikme'de yapılan mecâlisü'l-hikme'de, dâî'd-duâtın yönetiminde, İsmâîliyye mezhebine katılanlardan biat alınırdı.⁵¹⁹ Halife mührünün bulunduğu meclis metni, erkekler için büyük eyvandaki davet kürsüsünde (kürsi'd-da've), kadınlar için sarayın en geniş ve ferah yapılardan biri olan meclisü'd-dâî'de olmak üzere iki yerde yüksek sesle müritlere okunurdu. Müminûn⁵²⁰ ve müminât, okumanın tamamlanmasının ardından dâî'd-duâtın elini öpmek için ona yönelirlerdi. Halifenin mührünün bulunduğu yer başlarına dokundurulurdu.⁵²¹ Mecâlisü'l-hikme'de belirli miktarda toplanan ve necvâ olarak bilinen parayı veren kadın ve erkeklerin adının yazıldığı bir listenin tutulduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Ramazan Bayramı'nda fitre ödeyenlerin adları yazılmış ve dâî'd-duâtın sorumluluğunda hesabı yapılarak beytümâl'e teslim edilmiştir.⁵²²

Mağrib döneminde Muiz Lidînillâh'ın, Kâdî Nu'mân'ın eseri olan *Deâimü'l-İslâm*'ı meclislerde okunmasını teşvik ettiği, üstelik sarayda bu eserin okunması için meclis kurulduğunu bizzat Kâdî Nu'mân aktarmıştır. Kurulan meclislerde Arap dil bilgisi

⁵¹⁸ İbn Tuveyr, *Nüzhetül Mukleteyn*, s. 110; Makrîzî, *Hitat*, 1/ 391.

⁵¹⁹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetül Mukleteyn*, s. 75, 110; Halm, *Fatimids*, s. 45, 48.

⁵²⁰ Mümin imamlar, dâîler ve Allah'ın imanını sınıadığı inananlardır. Ahmed b. İbrahim Nîşâburî, *A code of Conduct: a Treatise on the Etiquette of the Fatimid Ismaili Mission: a Critical Edition of the Arabic Text and English Translation of Aḥmad b. İbrāhīm al-Naysāburī's al-Risāla al-Mūjaza al-Kāfiya fi Ādāb al-Du'āt* ed-çev. Verena Klemm, Paul E. Walker, London: I .B. Tauris, 2011, s. 41.

⁵²¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 75; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/ 140.

⁵²² İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetül Mukleteyn*, s. 75, 110; Makrîzî, *Hitat*, 1/ 391; *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/353; Halm, *Fâtımîds*, s. 45-6.

üzerine konuşmaların geçtiği yine Kâdî Nu'mân'ın kayıtlarından edinilen bilgiler arasında yer almaktadır.⁵²³ Bu doğrultuda İsmâilî-Fâtımî yargı makamında yarım yüzyıldan fazla süre etkin olan Nu'mân ailesinin, Fâtımîler dönemi faaliyetlerinde önemli rolü bulunduğu, mecâlisü'l-hikmeden ayrı olarak Ezher'de ders halkalarının kurulmasında etkili olduğu söylenebilir.⁵²⁴ Kâdî Nu'mân'ın Cuma namazından sonra mescidde ikindi vaktine kadar fıkıh okuduklarını ve mütalaa ettiklerine dair kaydı dikkate alındığında, Fâtımîlerin Mağrib döneminden itibaren fıkıh konulu ders halkalarının kurulduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁵ Bu doğrultuda geç dönem tarihçilerin, Kâdî Nu'mân'ın söz konusu kaydından yola çıkarak uygulamanın Ezher'de başladığını ifade etmiş olabilecekleri ihtimallerden biridir. Bu uygulama ile birlikte, derslere engel teşkil etmemesi için Ezher'de yalnız Cuma namazının kılındığı, çağdaş araştırmalarda yer alan ifadelerden biri olmuştur.⁵²⁶

Ezher'de başlarda sözlü anlatıma dayalı, birbirinden bağımsız konular üzerine yapılan derslerde, İsmâilî nitelikli dinî bilgi öğretilmekteydi. İlk ders halkalarının konu ve yöntemi itibarıyla belirli bir düzende olmadığı tahmin edilmektedir. İlk düzenli ders halkasının ise kâdıkudât Ebü'l-Hasan Ali b. Nu'mân'ın (374/984), katılanların adlarının

⁵²³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 306, 309.

⁵²⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 343, 546-7; İmâdüddîn, '*Uyûnü'l-Ahbâr*, s.557; Sâvî, *el-Ezheru 'ş-Şerif*, 1/ 26.

⁵²⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 487.

⁵²⁶ Sarıçam İbrahim, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2017, s. 177; Murat Akgündüz, "Medreseler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti II*, ed. Mefail Hızlı, Ziya Kazıcı, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 502.

kayıtlı olduğu büyük bir topluluğa Şii-İsmâilî hukukun ilkelerini açıklaması ve *el-İktisâr*'i okuması ile başladığı kabul edilmektedir. (Safer 365/ Ekim- Kasım 975)⁵²⁷

Azîz Billâh döneminde Kâdî Ali b. Nu'mân'ın ve etkin bir vezir olan Ya'kub b. Killis'in başlattıkları uygulamalar, eğitim- öğretim faaliyetlerinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. İsmâilî fikhinin ve usulünün okutulması ve düzenlenmesi için Ezher'de görevlendirilen ulemâya maaş tahsis edilmesi, buradaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenli hale gelmesinde önemli bir aşamadır. Azîz Billâh'ın Ezher'de görevlendirdiği İsmâilî fakihler⁵²⁸ (378/988) Cuma namazının bitiminden ikinci vaktine kadar kurulan ders halkalarında İsmâilî hukukunu okumuşlardır.⁵²⁹

Âlim ve edip kişiliği haiz vezir İbn Killis, Ezher'de telif çalışması olan *Risâletü'l-Veziriyye*'yi okumuştur. (Ramazan 369/ Mart-Nisan 980) Esasen o evinde kadıların, saray ileri gelenlerinin, fakihlerin, kârilerin, ediplerin, ehl-i hadis ve imamların katıldığı haftalık ilim meclisleri kurar, bunun için ödenek sağlardı. Bir bölümünün halka açık olarak Ezher'de kurulduğu tahmin edilen bu meclislerin, gelişmeye öncelik verilmesi ve katılanların adları için liste tutulmaması nedeniyle Kâdî Nu'mân ailesinin derslerinden ayrıldığı tahmin edilmektedir.⁵³⁰ Evinde ilim meclisi kuranlardan biri de Nu'mân ailesinden Hüseyin b. Ali idi. Mescidde kurulan meclislerde olduğu gibi, evinde necvâ toplanır, okunan metinler Hâkim Biemrillâh'a sunulduktan sonra temize çekilirdi. Aynı zamanda evinde hikmet meclislerini yazan bir topluluk bulunurdu.⁵³¹

⁵²⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/ 341; Şennâvî, *Ezher*, s.50; Zekî, *el-Ezher*, s. 39; Sâvî, *el-Ezheru'ş- Şerif*, s. 25; Hamdani, *Revolution and State*, s. 46.

⁵²⁸ Makrîzî, *Hitat*, 2/ 341; Dodge, *al-Azhar*, ss.11-13; Avf 67-8; Pedersen, "Mescid", 8/ 48.

⁵²⁹ Makrîzî, *Hitat*, 2/273;341;363; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 12; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 105; Avf, *el-Ezher*, 58; Halm, *Fâtımîds*, ss.44-5; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 383-4.

⁵³⁰ Dodge, *al-Azhar*, s. 12; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 2, 60; Ali, *Devru'l-Ezher*, s. 24.

⁵³¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/353.

Kahire’de mescid sayısının artmasına bağlı olarak, ulemânın farklı mekânlarda ders halkaları kurduğu anlaşılmaktadır. Makrîzî, Hâkim Camii’nin (403/1013) inşasından sonra Ezher’de halka kuran fukahânın burada da halka kurduğunu, gece boyunca bu iki camiden birine yürüdüklerini aktarmıştır.⁵³² Yine bu dönemde İbnü’l-Heysem’in Ezher’e yerleşerek astronomi ve matematik üzerine çalıştığı kaydedilmiştir.⁵³³

Fâtımîler döneminde Ezher’de öğrenim gören dâîler, şayet bilime merakları artarsa İsmâîlîliğin temel ilkelerini, önemli meselelerinin yanı sıra dilbilgisi, hesap, mantık, tıp ilimlerini öğrenmek üzere Hâkim Biemrillâh’ın kurduğu Dâru’l-Hikme’ye devam etmişlerdir. Dâru’l Hikme’nin kapatılmasının ardından Ezher’de tıp, felsefe, mantık, coğrafya, riyaziyyat gibi ilimlerin öğretildiği ifade edilmiştir.⁵³⁴

Ezher’de eğitim-öğretime faaliyetlerine ilişkin yapılan araştırmalarda, kaynaklarda yer alan bilginin farklı biçimlerde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Heinz Halm mescidin sütunlarında ve avludaki revaklarda kurulan ders halkalarında, İsmâîlîlerin vahyin dış manası olarak niteledikleri şariat; İsmâîlî hukuk ve ichtihadının yanı sıra, İsmâîlîlerin vahyin içsel manası olarak niteledikleri bâtinî bilginin öğretildiği ileri aşama dersler yapıldığını ifade etmiştir.⁵³⁵ Ezher’de yapılan dersleri dinleyici kitlesine göre sınıflandıran çağdaş araştırmacılardan Bayard Dodge, daha erken bir tarihte benzer bir açıklamaya yer vermiştir. Dodge ilk olarak Kur’an’ın okunduğu ve açıklandığı giriş düzeyinde derslerin İsmâîlîliği öğrenmek isteyen dindarlara yönelik

⁵³² Makrîzî, *Httat*, 2/ 277; Pedersen, “Mescid”, 8/48; Sanders, *Ritual*, s. 61.

⁵³³ Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yûnus l-Hazreci Muvaffaküddîn Ebü’l- Abbas b. Ebî Usaybia, *‘Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakât’l-Etibbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut: Dâru’l-Mektebetil Hayat, ss. 550-1; Pedersen, “Mescid”, 8/60.

⁵³⁴ Bayram, *Tarihu Ezher*, s. 24; Ateek, *al-Azhar*, s.7; Avf, *el-Ezher*, s.25, 68-69.

⁵³⁵ Halm, *Fâtımîds*, s.41.

olduğunu söylemiştir. İkinci olarak, Ezher’de şeyhin alçak bir yerde oturarak dikte yaptığı, soruları cevapladığı derslerde, çevresini saran öğrencilerin bulunduğunu ifade etmektedir. Son olarak iyi eğitilmiş İsmâîlî dinleyiciler için yapılan ve dâi’d-duât tarafından verilen düzenli derslerin, resmî düzeyde ve şiirsel bir üslûpta olduğunu açıklamıştır. Kur’an’ın buyrukları doğrultusunda ahlaki tavsiyelerden söz edilmesinin yanı sıra bu derslerde mecâzi yoruma başvurulması, İsmâîlî inancında Fâtımî halifesinin yetkisinin temellendirilmesine olanak tanımıştır.⁵³⁶

2.2.2. İktidarın Ezher’de Uygulanan Eğitim-Öğretim Programına Etkisi

Fâtımîler döneminde Ezher’de⁵³⁷ giderek resmî ve düzenli hale gelen eğitim-öğretim faaliyetleri, yönetici sınıf ve halkın çeşitli kesimlerine hitap edecek şekilde, dinleme, soru-cevap ve hikmet meclisleri olarak başlıca üç alanda gelişmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin Fâtımî-hukuk düzeninin oluşturmak, vergi düzenine meşruiyet kazandırmak, dâi yetiştirmek ve İsmâîlîliğe müntesip kazandırmak gibi farklı pedagojik amaçları bulunmaktaydı. Derslerde açıklanan İsmâîlî-Fâtımî inanç esaslarının temel dayanağı, Fâtımî soyunun iddai edildiği üzere peygambere ulaşan kökenleriydi. Ezher’de düzenlenen dersler aynı zamanda Fâtımîlerin, Mısır Müslümanlarının bağlı olduğu Sünnî gelenekle ayrılan din anlayışlarını ortaya koymalarına olanak tanımıştır. Bir başka deyişle, halkın İsmâîlî inanç esasları olan imâmet anlayışını, imamın yanılmazlığını ve hilâfetin imamın hakkı olduğu görüşünü kabulü için, eğitim-öğretim faaliyetleri araç olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde Kur’anın müteşâbih ayetlerin yorumlanmasında

⁵³⁶ Morrison, *al-Azhar*, s.4; el-Hüseyn, “Mekânetü’l-Ezher, s. 723; Dodge, *al-Azhar*, s. 17-19.

⁵³⁷ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımîyye*, s. 383.

Sünnî gelenekten farklı olarak, yalnız peygamberin ve neslinden gelenlerin sözüne itibar etmişlerdir.⁵³⁸

Ca'fer es-Sâdık'ın öğüdü doğrultusunda eğitim-öğretim faaliyetlerinden temel beklenti, İsmâîlîleri ve İsmâîlîliği bilmek ve üzerine mütalaa etmektir.⁵³⁹ Müslümanları yönetmenin Fâtımî halifesinin kutsal hakkı olduğunu ifade eden imâmet anlayışı, Ezher'deki eğitim-öğretim faaliyetlerini yönlendiren öncelikli esaslardan biri olmuştur.⁵⁴⁰ İmamet ilkesinin benimsenmesi Fâtımîlere Müslüman halktan kapsamlı ve etkin itaat istemelerine olanak tanımış, itaat edenler kurtulaşa erenler anlamına gelen muhlisîn ve muhlisât olarak anılmıştır.⁵⁴¹

Fâtımîler vergi düzenlerini“...*bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir.*” Kur'an ayeti⁵⁴² üzerine inşa etmişlerdir.⁵⁴³ Bu doğrultuda halkın, halifeye cömertçe katkıda bulunmanın dinî bir görev olduğuna inanması, Ezher'de düzenlenen öğretim faaliyetlerinin amaçları arasında yer almıştır. Benzer şekilde peygamberin, vahyin yanı sıra bilgiyi kendine özgü bir anlama ile edindiğini, kendinden sonra ise bu özel öğrenmenin Ali'ye ve onun Fâtıma ile olan neslinden gelen imamlara geçtiği inancının öğretilmesi amaçlanmıştır. Masum imam inancına göre, Fâtımî halifelerinin Kur'an'ı ve hukuku yanılmaz bir şekilde

⁵³⁸ Daftary, “İsmâîlîler Arasında”, 118.

⁵³⁹ Ca'fer es-Sâdık, yolundaki bazılarına şöyle dedi: “*Bizden söz edin ve bizi anmak üzere meclislerinizde toplanın*”. Zira memleketimizde fazliyetlerimizi anmak ve mütalaa etmek için ve ilmimizden öğrenmek için toplanan yok.” Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 46.

⁵⁴⁰ Dodge, *al-Azhar*, s. 13-14.

⁵⁴¹ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 152.

⁵⁴² Enfal Süresi 8/ 41.

⁵⁴³ Kâdî Nu'mân, *Kütübü'l-Himme*, s.75.

yorumladıkları iddia edilmiştir. Aynı zamanda henüz oluşan İsmâîlî hukukunun temel dayanağı olan bu anlayışın kabul görmesi, yargı sisteminin gelişmesi ve halifenin yanılmaz kararlarını uygulayacak kadıların eğitilmesi için bir zorunluluktu. Bu doğrultuda Ezher’de ders halkaları, öncelikle İsmâîlî hukukun öğretilmesi amacıyla sistemli hale gelmiştir. Kâdî Ali b. Nu’mân’ın *el-İktisâr’ı* Ezher’de okuması, vezir İbn Killis’in halifeye sunduğu teklif sonucunda Ezher’de, düzenli ve kapsamlı fıkıh öğretiminin yapılmasını (378/988) sağlamıştır.⁵⁴⁴

Ezher’de halka açık öğretim faaliyeti olan *mecâlisü’l-hikme*’den ayrı olarak İsmâîlî dâîlerin, müntesip kazanmalarına yönelik eğitim gördükleri bilinmektedir. Fâtımî sarayı ve Dâru’l-Hikme’de verilen eğitimlerin yanı sıra Ezher, dâî eğitimindeki önemini Fâtımîler dönemi boyunca korumuştur. Dâîlere yönelik dersler, görevli oldukları bölgeleri tanımayı ve muhatabının düzeyine göre İsmâîlîliği anlatmayı, İsmâîlîliği benimseyenlerin izleyecekleri ritüelleri açıklamayı öğrenmeleri amacıyla düzenlenmiştir.⁵⁴⁵

İsmâîlîlikte dâî, bîatî bilginin bir başka deyişle hikmetin kaynağı imamın bilgisini aktarmakla görevliydi. Bundan dolayı dâînin eğitilmesi bizzat halifenin yönlendirmede bulunduğu bir konuydu. Kâdî Nu’mân, Fâtımî halifesi Muiz’in biat aldığı İsmâîlî dâîlere mezhebin esaslarından bazı bölümler okuduğunu, kendisinin de mezhep esaslarını dâîlere okuması için halife tarafından görevlendirildiğini kaydetmiştir.⁵⁴⁶ İmam-halifenin temsilcisi ve dâîlerin eğitiminde denetleyici merciî olan dâî’-duât, Ehl-i beyt mensupların, devlet adamlarına, saray görevlilerine mahsus meclislerde İsmâîlî öğretiminin usullerini okurdu. *Mecâlisü’l-hikme*’nin Mısır’ın alınışından uzun zaman önce,

⁵⁴⁴ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımîyye*, s. 383.

⁵⁴⁵ Dodge, *al-Azhar*, s. 13-14; Avf, *el-Ezher*, s. 68.

⁵⁴⁶ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s. 547.

henüz Mağrib döneminde yerleşmiş bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. İsmâilî-Fâtımî soyunun faziletlerinden söz etmek, onların ilminden yararlanmak meclislerin esas amacıydı. Katılanların cennet ehlinden olduğu ifadesi ile meclisler iktidar tarafından özendirilirdi.⁵⁴⁷

Fâtımî Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren gelenek haline gelen mecâlisü'l-hikmenin, Ezher'de müstakil bir öğretim faaliyeti olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. İlk önce Fâtımî sarayında belirli katılımcıların bulunduğu bu faaliyet, zamanla mescidlerde,⁵⁴⁸ kadınların da dâhil olduğu halk kesimlerine yönelik bir öğretim faaliyetine dönüşmüştür.⁵⁴⁹ Dâî'd-duâtın hazırladığı metinleri, katıldığı meclislerde okumadan önce halifeye sunarak onayını alması, İsmâilî öğretim faaliyetlerinin denetime tâbi olduğuna işaret etmektedir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 46.

⁵⁴⁸ Ahmed, *el-Mer'e fi Mısr*, s. 86; Daftary, "İsmâililer Arasında" s.118.

⁵⁴⁹ İsmâilîliğin erken dönemlerinden itibaren kadınların davet faaliyetlerinde farklı biçimlerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Henüz davetin gizlilik döneminde İsmâilî dâîler, pazar, hamam, mezarlık gibi yerlerde bulunarak, bölge ile ilgili haberleri ve söylentileri kadınlardan öğrenmişlerdir. Bir başka biçimde, İsmâilî dâîlerin eşleri ve kızlarının erdemli ve dindar olmaları beklenmiştir. Kadınların düzenli olarak İsmâilî davet faaliyetine katılmaları ise Mağrib döneminde başlamıştır. Buna göre, Ebu Abdullah eş-Şiî'den önce Mağrib'de bulunan dâî Hulvânî'nin kızı Ümmü Mûsâ davet faaliyetine katılan kadınlardan yalnızca biridir. Ayrıca Kutâmeli kadınlardan İsmâilî davet faaliyetine bizzat katılanlar ve mecâlisü'l-hikme'ye katılanlar olmuştur. Delia Cortese, "A Woman's Work is Never Done: Women and Da'wa in Early 'Ismâilism", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V (Proceedings of the 16th, 17th and 18th International Colloquium)*, ed. U. Vermeulen, K. D' Hulster, Leuven: Peeters Publishers, 2007, ss. 62-72; 65-68.

⁵⁵⁰ Avf, *el-Ezher*, ss.70-71; Yusuf 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti'l-Âmme ve Şübhu'l-Âmme li Biladi'l Irak ve 'ş-Şam ve Mısr fi-'Asri'l-Vasît*, trc. Nizar Ebaza, Muhammed Sebbağ, Beyrut-Dımaşk: Dârul-Fikri'l-Mu'asır; 1411/1991, s. 120.

İsmâilî-Fâtımî inanç esaslarının etkisinin yanı sıra, yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler Ezher'deki eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesinde etkili olmuştur. Hâkim Biemrillâh döneminde ortaya çıkan Dürzilik hareketi ile yaşanan gelişmeler bu durumun önemli örneklerinden biridir. Bilindiği gibi Hâkim Biemrillâh, dâî Muhammed b. İsmâil ed-Derezî ve veziri Hamza b. Ali'nin etkisi ile kendisine ilahîliğin atfedildiği yeni bir inanç ortaya koymuş, bu inancın gereği olarak geleneksel dinî kurumları bir süre kapatmıştı. Yeni öğretinin hakkında ed-Derezî'nin, çarpık ve bâtinî unsurların bulunduğu bir eser hazırlayarak Ezher'de okuduğu bilinmektedir. (412/1021?) Bu kez halkın gösterdiği sert tepkinin yanı sıra İsmâilî dâîler toplumda inanç karmaşasının yaşanmaması için çalışmalar yürütmüşler, risâleler yazmışlardır. Bu doğrultuda el-Hâkim'e atfedilen ilahîlik iddiasının önemli reddiyelerinden birini, daha önce Irak ve İran'da faaliyet gösteren ve Dürzilik hareketinin destekçilerinin artması üzerine Kahire'ye davet edilen ünlü İsmâilî dâî Ahmed Hamîdüddîn Kirmânî kaleme almış ve muhtemelen Ezher'de reddiye risâlesini okumuştur.⁵⁵¹ Kirmânî'nin Mısır'a geldiğinde karşılaştığı karmaşa ve keyifsiz ortama ilişkin betimlemelerini, Ezher'in müezzini Ali b. el-Hüseyn b. Ahmed el-İsfahanî'ye dikte ettirdiği *Mebâsimü'l-Bişârât* risâlesinde ayrıntılı yer verdiği ifade edilir.⁵⁵² Bu dönemde Fâtımî İsmâilîliğini güçlendirmek için çalışan ve eserler telif eden⁵⁵³ Kirmânî, halka Hâkim Biemirillâh'ın nasla belirlenmiş imam, Ehl-i beyt

⁵⁵¹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 51; Paul E. Walker, *Hamîd al-Dîn al-Kirmânî*, London: İ.B. Tauris, 1999, s. 18; Dodge, *al-Azhar*, 27; Halm, 53.

⁵⁵² Walker, *Hamîd al-Dîn al-Kirmânî*, s. 39.

⁵⁵³ Kâdî Nu'mân, *Kitabü'l-Himme*, s. 7, Halm, *Fâtımîds*, s.53.

mensubu, âlim ve iyi ahlak timsali kişi olduğunu telkin etmiş, şeriatı, ahkamı, zâhiri, bâtını ve sünneti bilen kişi olarak ona biat etmenin gerekçelerini açıklamıştır.⁵⁵⁴

Halka ve dâîlere yönelik eğitim-öğretim faaliyetlerinden farklı olarak Fâtımî halifelerinin, ulemâ ve entelektüellerin katıldığı sınırlı topluluklarda felsefe ve metafizik üzerine çalışmaları destekledikleri, yakından izledikleri bilinmektedir. Gnostik/İrfânî (keşif ve ilham ile edinilen) bilginin önemsendiği bu çalışmalar, Fâtımî halifelerinin yönetim ve mülkiyet haklarının kutsallığını destekleyici bir işleve sahipti. Halka hitap etmeyen bu çalışmaların İsmâîlîliğin entelektüel gelişimine önemli katkı sağladığı ifade edilmiştir.⁵⁵⁵ Sarayın muhavvel bölümü, Eyvanü'l-Kebîr, Dâru'l-Hikme ve başta vezirler olmak üzere devlet adamlarının evlerinde kurdukları ilim ve edebiyat meclisleri bu doğrultuda derslerin yapıldığı yerler olmuştur.⁵⁵⁶ Söz konusu çalışmaların ilk örnekleri Muiz Lidînillâh döneminde ortaya konmuştur. Çünkü o, bilimsel ve felsefi etkinlikleri teşvik eden ve kendisinin de bu etkinliklerde payı bulunan bir entelektüeldi.⁵⁵⁷ Bu dönemde Yeni Eflâtuncu felsefe, dâîler ve yazarlar tarafından incelenmiş ve görüşleri İsmâîlî-Fâtımî düşünceye dâhil olmuştur.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Kirmânî, *el-Mesâbih*, ss. 110-112; “Mebasimü'l-Bişârât”, s.114, 119; Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtumîlerle Mücadelesi*, s.129.

⁵⁵⁵ Dodge, *al-Azhar*, s. 14; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/ 343.

⁵⁵⁶ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 383; ‘Îş, *Dûru'l-Kütüb*. s.122.

⁵⁵⁷ Okumaya ve yazmaya düşkün olan Muiz Lidînillâh'ın dolma kalemin ilkesini bulduğu ve bu icâdını, “Bu kalem mürekkep hokkasına batırılmaksızın kullanılabilir ve mürekkep kalemin içinde bulunacak ’ bu konuda düşünen ilk kişi olduğunu belirtmek için de şöyle söylüyordu: bu bizden önce hiç kimsenin aklına gelmemiş olan harika bir alettir.” Açıklamasını yaptığı ifade edilir. Cebbar, “*Bilim Mirası*”, 192.

⁵⁵⁸ Paul E. Walker, *Early Philosophical Shiism: The Ismaili Neoplatonism of Abu Ya'kub al-Sijistânî*, Cambridge: Cambridge University Press,1993, s. 35; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2016, s. 225; Daftary, *İsmâîlîler*, ss. 260-265.

Fâtımîler döneminde din adamı, filozof olarak eğitilen dâîler, aynı zamanda İsmâilî âlim ve müellif idiler. Özellikle Ebû Ya'kûb es-Sicistanî ve Hamîdüddîn Kirmanî gibi İsmâilî dâîler, İsmâilîliği farklı felsefî geleneklerle buluşturmışlardır. Dolayısı ile İsmâilî ulemânın İslâm kültürüne ve düşüncesine en kalıcı katkıları Fâtımîler döneminde olmuştur. Bu dönemde Kahire, ilmî ve kültürel açıdan İslâm dünyasının önemli örneklerinden biri haline gelmiştir.⁵⁵⁹

2.2.3. Öğrenciler

Ezher'de yapılan ilk dersler, İsmâilîliğe giren ya da ilgi duyan dindar halka yönelik düzenlenmiştir. İsmâilî inancın geniş kitlelere ulaşması için düzenlenen başlangıç düzeyindeki bu dersler, sayısal verilerine ulaşılamayan⁵⁶⁰ yerleşik halka ve dışarıdan gelen yabancılara yöneliktir.⁵⁶¹

Fâtımî Devleti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren kadınlar, müminât adıyla kendilerine ayrılan yerlerde İsmâilîliğin temel ilkelerinin ve uygulamalarının açıklandığı meclislere katılmışlar, dinî metinleri dinlemişler, verilen dersleri çalışmışlardır. Örneğin, Mehdî Billâh döneminde Rakkâde kadısı Eflah b. Harun'un kadınlar için davet meclisi düzenlediği için halifeden taltif gördüğü kaydedilmiştir.⁵⁶² Benzer şekilde kadınlar Ezher'de temel düzeyde bilginin öğretildiği meclislere katılmışlardır.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Daftary, *İsmâilîler*, s. 221; "İsmâilîler Arasında", ss. 113-114.

⁵⁶⁰ Ateek, *al-Azhar*, s. 29.

⁵⁶¹ Orta Çağdan itibaren Ezher'de ve çevresinde bulunan öğrencilere mücavirûn denilmiştir. Ateek, *al-Azhar*, s.9; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 68; Halm, *Fâtımîds*, s. 24. Fâtımîler döneminde ise mücavirûn ifadesinin kullanıldığına dair bir ifadeye rastlanmamıştır.

⁵⁶² İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ss.193-195.

⁵⁶³ Ahmed, *el-Mer'e fi Mısır*, s.184.

Dâîler, saray eşrafı, yüksek devlet görevlileri için sarayda düzenli yapılan mecâlisü'l-hikme oturumlarının bir bölümü Ezher'de yapılmıştır. Fukaha, ulemâ, ileri gelen devlet adamları, saray görevlilerinin toplandıkları meclislere meclisü'l-hassa, avamın ve yabancıların katıldıklarına ise meclisü'l-kâffe denmiştir. Kadınlar için kurulan hikmet meclisleri, harem-saray kadınlarının önde gelenleri için ayrıca kurulmuştur. Bu meclislere katılan kadın ve erkekler oturumun sonunda dâînin elini öperler, dâî de elindeki metne iliştilmiş halife mührünü başlarına dokundururdu.⁵⁶⁴

Ezher'de mecâlisü'l-hikme'ye katılanları üslûp yönüyle cezbetmek, hissiyatlarına dokunmak önemliydi. Bu nedenle meclislerde şiirsel bir dil kullanılmış, kısa açıklanan konu üzerine ilmî tartışma yapılmıştır. Kur'an'ın buyrukları ile ilişkili ahlaki tavsiyelerden oluşan bu derslerde, mecazi yorumun yapılması halifenin yönetim/hâkimiyet hakkının kutsiyetinin açıklanmasına olanak tanımıştır. Kalkaşendî'nin isimsiz bir dâînin görevi hakkında yer verdiği tarihsiz bir belgede, derslerin yöntemine ilişkin tavsiyeler bulunmaktadır. Buna göre, derslerde verilen bilginin birtakım ölçütler ile sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Sarayda ve Ezher'de gerçekleşen mecâlisü'l-hikme oturumlarını yürüten dâînin, meclislere katılan ve inancında sadık olan kadın ve erkeklerin yetkileri ölçüsünde hikmetin sırlarını paylaşması beklenmiştir. Dâîye, dinleyicinin kavramakta yetersiz oldukları meseleleri açıklamaması, aynı zamanda dinleyiciyi algıları çok zayıf olarak görmemesi tavsiye edildiğine bakılırsa, öğrencinin durumu, seviyesinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁵

Kâdî Ali b. Nu'mân'ın Ezher'de büyük bir topluluğa verdiği ilk derste (Safer 365/ Ekim 975), katılanların adlarının kaydedildiği aktarılmıştır.⁵⁶⁶ Azîz Billâh döneminde

⁵⁶⁴ Makrîzî, *Hitat* 1/391; Dodge, *al-Azhar*, s.17; Şennâvî, *el-Ezher*, s.68, Halm, *Fâtımids*, s.44,45, 48.

⁵⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 10/37; Makrîzî, *Hitat*, 1/391; Dodge, *al-Azhar*, s. 17.

⁵⁶⁶ Makrîzî, *Hitat*, 2/341Z

Ezher’de eğitim-öğretime yönelik yapılan düzenlemeler, genel derslere katılan halktan farklı olarak düzenli ve planlı öğrenci topluluğunun oluşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Ezher’de görevlendirilen otuz beş fakih, aynı zamanda ilim tahsil eden öğrenciler olarak değerlendirilmiştir.⁵⁶⁷ Ezher’de düzenli öğrenim görmelerinin ardından yargıda ve idarede görev almışlardır.⁵⁶⁸ Diğer yandan Müslüman coğrafyada seyahat eden âlimler ve İsmâilî dâîler Kahire’ye geldiklerinde, ders halkalarında bulunmak üzere bir süre Ezher’de bulunurlardı. Örneğin, ünlü İsmâilî dâî ve gezgin Nâsır-ı Hüsrev’in, İsmâilîyye mezhebini öğrenmek üzere Mısır’da iki ya da üç yıl kaldığı bilinmektedir.⁵⁶⁹

2.2.4. Ders Kitapları

Ezher’de düzenlenen halkaları sözlü anlatıma dayalı bir şekilde yöneten şeyh, Fâtımî-İsmâilîliği üzerine konuları anlatırdı. Birbirinden bağımsız gerçekleştirdiği derslerde, okuduğu metnin ya müellifi olur ya da bir bölümünde katkısı bulunurdu. Bu durumun Ezher’de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmeye başlandığı dönemde yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh metni okur, açıklar ve öğrencilerine dikte yaptırırdı. Ezher’de okutulan eserlerde niteliğin yanı sıra, müellifinin Fâtımî yönetimine

⁵⁶⁷ Bayram, *Târîhu Ezher*, s. 12,58-9; Ateek, *al-Azhar*, s.29; Zekî, *el-Ezher*, s. 39; Seûd, *el-Ezher*, s. 14.

⁵⁶⁸ Velî, *el-Mesâcid*, s. 474.

⁵⁶⁹ Tam adı Ebû Mu-în Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubadyânî el-Mervezî olan Nâsır-ı Hüsrev’in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayıp, en doğru bilgiye eserlerinden ulaşılmaktadır. Merv’e bağlı Kubadiyân köyünde doğduğu bilinen (395/1004) ünlü İsmâilî âlim, şair ve seyyahıdır. Horasan’daki İsmâilî-Fâtımî dâî-hüccet olarak bulunduğu, iddia edilmiştir. İsmâilî misyonu gereği, hacca gittiği sırada Mısır’da üç yıl kaldığı söylenmektedir. Azim Nanji, “Nâsır-ı Khusraw”, *The Encyclopaedia of Islam New edition*, ed. C.E. Bosworth ve diğerleri, c.7, Leiden-New York:1993, ss. 1006-7; Zahide Ay, *Nâsır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedahşan İsmâilîleri (10-15. Yüzyıllar) Coğrafya, Tarih ve Gelenek*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s.76.

bağlı bir İsmâilî olması ve Ezher’de ders halkası kurmaya yetkin olması beklenirdi. Dersi veren kişi ve elinde bulundurduğu metinler devletin kontrolü ve yönlendirmesi ile belirlenirdi.⁵⁷⁰ Ayrıca vezir ve kâdilkudât makamındaki devlet adamlarının, İsmâilîliğe dair telif çalışmalarının Ezher’de okutulduğu bilinmektedir.⁵⁷¹

Fâtımîler henüz Mağrib’de iken İsmâilîliğin öğretilmesine ilişkin gelenek haline geldiği tahmin edilen uygulamaların, Mısır döneminde Ezher’deki eğitim-öğretim faaliyetlerini etkilediği anlaşılmaktadır. Çünkü Kâdî Nu’mân Fâtımî halifelerinin, atalarından kalan kitapların okunmasını teşvik ettiğinden söz etmiştir. Önemli bölümünün bâtinî ilimleri içerdiği tahmin edilen bu kitapların, haleflerine miras bırakılarak nesilden nesile aktarıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷² Diğer yandan Mağrib döneminden itibaren Fâtımî halifeleri, meclislerde okunmak üzere İsmâilî inanç ve uygulamaları üzerinde telif çalışmalarını desteklemişler ve düzenlemişlerdir. Kâdî Nu’mân, yazdıklarından okuduğu sırada, bazı yerlerde halifenin kendisini durdurduğunu ve düzeltme yaptırdığını aktarır.⁵⁷³

Okutulan metin ve kitapların belirlenmesinde derse katılanların öğrenme düzeyi etkili olmuştur. Halka yönelik dinî bilginin ve temel düzeyde İsmâilîliğin öğretildiği derslerde ilk olarak Kur’an tefsiri, hadis ve İsmâilî hukukuna dair metinler hazırlanmış, kitaplaştırılmıştır. Örneğin Kâdî Nu’mân camide fıkıh kitapları okuduğunu ifade eder ve

⁵⁷⁰ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 66-67.

⁵⁷¹ Ali, *Devru’l-Ezher*, s. 25.

⁵⁷² Örneğin, torunu Mansûr Billâh ile arasında geçen bir konuşma sırasında Mehdî Billâh, tıp ilmine dair bir kitabı okuması ve çalışması için Mansûr’a vermiş, bu süre içinde kimseye danışmamasını öğütlemiştir. Mansûr okuduğu kitabın tıp üzerine değil de bâtinî ilmini anlattığını farkederek bunu sorduğunda Mehdî Billâh, bunun gerçek tıp olduğunu, çünkü bâtinî bilginin ruhun tıbbı olduğunu ifade etmiştir. Mansûr Billâh’a şerefli olan bu ilmi ezberlemesini ve usulünü özümsemesini öğütlemiştir. Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s.502-3.

⁵⁷³ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s. 302.

her Cuma kendisine (imam-halife tarafından) gönderilen hikmet, emir, gerçek ilimle ilgili konuları okuduğunu ekler.⁵⁷⁴ Mağrib dönemine ait olan bu bilgi, Ezher’de okutulan kitaplara ilişkin fikir verici olmakla birlikte, kaynaklarda ders kitaplarına ilişkin açık biçimde sınırlı bilgiye ulaşılmaktadır. Araştırmalarda ise dilbilgisi, belâgat konularının öğretilmesi amacıyla Ezher’de klasik eserlerden de yararlanıldığı ifade edilmektedir.⁵⁷⁵

Ezher’de kurulan ilk ders halkalarında, Kur’an ayetleri okunur ve açıklanırdı. Daha sonra Ali b. Nu’mân Ezher’de, babası Kâdî en-Nu’mân’ın çalışması olan ve Muiz Lidînillâh’ın henüz Mağrib’de iken meclislerde okunmak üzere dağıttığı, saraydaki meclislerde okunmasını teşvik ettiği⁵⁷⁶ *Deâimü’l-İslâm* adlı eserin özeti niteliğindeki *el-İktisar*’dan bölümler dikte ettirmiştir.⁵⁷⁷ (365 Safer /Ekim 975) Kâdî Nu’mân’ın bu eseri iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde Fâtımî-İsmâîlîliğinin yedi inanç esası ele alınmıştır. Velayet, taharet, salat, zekât, oruç ve itikaf, hac, cihad konularının yer aldığı bu bölümün en önemli konusu, İslâm ve imâmet kavramlarının ele alındığı velayet başlığıdır. Çünkü Fâtımî İsmâîlî inancına göre imam-halifenin yönetim hakkı ilahi yasalarla belirlenmiştir.⁵⁷⁸ Velayet konusu, İsmâîlîğin diğer inanç esaslarını onurlandırıcı buyruk olarak ayrıntılı bir şekilde eserde yer almıştır. Kitabın ikinci bölümünde ticaret ve iktisadi hayat, kölelik, miras, evlilik, boşanma, avlanma, içecekler, tıp, giyim-kuşam, davet ve hukuk usulü konularına yer verilmiştir. Eserde konuları

⁵⁷⁴ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s. 546.

⁵⁷⁵ Ateek, *al-Azhar*, s. 7; Dodge, *al-Azhar*, s.17.

⁵⁷⁶ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s. 306.

⁵⁷⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/341; İttî’âzu’l- Hunefâ, 1/ 227; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 23; Halm, *Fâtımîds*, s.45; Hamdani, *Revolution and State*, s. 46.

⁵⁷⁸ Kâdî Nu’mân, *Deâimü’l-İslâm*, 1/12-13.

açıklamak üzere sık sık peygamber ve Ehl-i beyt'in uygulamalarından örneklere yer verilmiştir.⁵⁷⁹

Kâdî Nu'mân'ın kaleme aldığı diğer çalışması olan *Kitâbu İhtilâfi Usûl-i Mezâhib* Fâtımîler döneminin muteber eserlerindedir.⁵⁸⁰ Bu eserin Abdülazîz b. Muhammed en-Nu'mân tarafından Ezher'de okutulduğundan söz edilmiştir. Eserin, İsmâilî hukuk otoriteleri ve dâîlere, Fâtımî-İsmâîlîliğin inanç esaslarını ve diğer inanç sistemlerinden farklarını anlatmada izleyecekleri yolu öğretmek üzere okutulduğu tahmin edilmektedir.⁵⁸¹

Ezher'de okutulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Fâtımîler döneminde Şîî-İsmâilî literatürün edebiyat türünde eserler telif edilmiştir. Dâînin adabı, misyonu ve yeterliliklerine ilişkin Kâdî en-Nu'mân'ın *Kitâbü'l-Himme fî Âdâbi Usbe el-Eimme* adlı telifi dönemin önemli eserlerinden biridir. Bu kısa kitapta Kâdî Nu'mân inananların tümüne, tüm İsmâîlîlerin imama uygun davranılması ve imamın varlığının her şeyin üzerinde olduğu fikrine vurgu yapar. Son bölüm, İsmâîlî dâîlerin görevli oldukları sürede kendilerini idame etme becerilerini geliştirmeye yöneliktir. Dört sayfadan oluşmakla birlikte bu bölüm, İsmâîlî öğrenme geleneğine ilişkin ilkelerinin tümünü içermektedir. Benzer bir risâle olarak, Azîz Billâh döneminde Mısır'a gelen ve Dâru'l-Hikme'de bulunduğu bilinen dâî Ahmed b. İbrahim en-Nîşâburî'nin (441/1021) "*er-Risâle el-Mu'ceze el-Kâfiye fî Âdâbi'd-Duât*" adlı eseri dâînin el kitabı niteliğindedir.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Kâdî Nu'mân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/5- 8, 2/612.

⁵⁸⁰ Makrîzî, *Hitat*, 2/ 341.

⁵⁸¹ Dodge, *al-Azhar*, 17.

⁵⁸² Galib, *A'lâmu'l-İsmâîliyye*, s.89; Halm, *Fâtımîds*, ss.60-62.

Kâdî Nu'mân'ın eserlerini kaleme alırken Muiz Lidînillâh'a danıştığı,⁵⁸³ eserlerinde Sünnîlik ve Şîlik arasındaki karşıtlık belirgin olmadığı, aksine İsmâilî hukuku düzenlerken uzlaşmacı bir yaklaşım benimsediği ifade edilir. Buna göre inanç veya imama bağlılığın ele alındığı velayet konusundaki tüm tezatlık, başta İsmâilî hukuk ilkelerinin yer aldığı *Deâimu'l-İslâm* olmak üzere eserlerinde yalnızca İsmâilî ritüeller ve kurallara ilişkin küçük meselelerden ibarettir.⁵⁸⁴ Kâdî Nu'mân'ın eserleri, üslûp bakımından dönemin telif çalışmalarını da etkilemiştir. Bu doğrultuda Mâlikî âlim İbn Ebû Zeyd'in *Deâimu'l-İslâm'a* reddiye olarak kaleme aldığı düşünülen *er-Risâle* adlı eserinde, Kâdî Nu'mân'a benzer bir üslûpla akîde ve fıkıh konularına yer verdiğiinden söz edilir.⁵⁸⁵

Telif çalışmalarında bulunan Fâtımî devlet adamlarından biri de ilmî ve kültürel gelişmelere önemli katkıları olan Ya'kûb b. Killis'tir. İbn Killis'in İsmâilî fıkıhı, kıraat, dinler ve peygamber adabına ilişkin eserleri bulunduğu nakledilir. Eserleri arasında en bilineni, İsmâilî hukuku üzerine bölümlerden oluşan, ders kitabı niteliğindeki *Risâletü'l-Veziriyye'dir*. İsmâilî kadılar için el kitabı ve rehber olan eserin, az sayıdaki İsmâilî kadının desteği ile tamamlandığı bilinmektedir Aynı dönemde Ezher'de tarih, astronomi, riyaziyyat ilimlerinin okutulduğu ve bu alanlarda kitapların bulunmasından dolayı, özetine *Muhtasarü'l-Vezir* denmiştir. Makrîzî, İbn Killis'in Muiz Lidînillâh'tan ve Azîz Billâh'tan duyduklarına dayanarak kaleme aldığı fıkıh konularından oluşan bu eserin değerinin, el-Buharî'nin (265/870) *Câmi'u's-Sahîh* eserinin yarısı ölçüsünde olduğunu belirtir. Halife Zâhir Lii'zâzidînillâh'ın bu eserin korunmasını ve ezberlenmesini

⁵⁸³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s.545.

⁵⁸⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 239; F. Dachraoui, "al-Nu'mân", ss. 117-118.

⁵⁸⁵ Muhammed Hasan A'zamî, "Kenzü'l-Fâtumîyyini'l-Mefgûd", *Mecelletü'l-Ezher: Mecelletü Diniyye, İlmiyye, Halgiyye, Tarihiyye, Hukmiyye*, 3/10 (1358/1939), ss. 215-6.

emrettiği rivayet edilir.⁵⁸⁶ Günümüze ulaşmayan ve içeriği hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz *Risâletü'l-Veziriyye'nin Kâdî en-Nu'mân'ın Deâimü'l-İslâm* eserine seçenek olarak yazıldığı ileri sürülmektedir. Eserin hukukî açıdan Ehl-i Sünnet ve İsmâîlîlik arasında uzlaşmayı destekleyici anlatıma sahip olduğu, fakat Sünnî hukukçular tarafından kabul görmemesi nedeniyle Azîz Billâh'ın emriyle okutulmasına son verildiği yer alan görüşlerden birisidir. *Risâletü'l-Veziriyye'nin* kısa süreli etkisinin yanında Kâdî Nu'mân'ın *Deâimü'l-İslâm* eseri, Fâtımîler döneminin İsmâîlî hukuk üzerine en etkili eseri olarak yerini korumuştur.⁵⁸⁷

Sarayda ve bir bölümü Ezher'de düzenlenen mecâlisü'l-hikme'de, (baş)dâî tarafından dikkatle hazırlanan metinler okunmuştur. İsmâîlî öğretinin güvenilirliği ve arılığının temini olarak görülen ve bu metinler, halifenin onayının alınması nedeniyle önemlidir. Te'vilin yer aldığı, biyografik, tarihi, hukukî ve felsefi bilgiyi de içerebilen metinler yazıya geçirilir ve halifeye sunulduktan sonra temize⁵⁸⁸ çekilirdi.

Kâdî Nu'mân'ın *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*'ta yaptığı betimlemelere göre, akşam ezanına kadar mecliste bulunduğunu, şayet çevresinde toplananlar olursa konuşmasını yaptığını, soruları cevapladığını aktarmıştır. Meclisin son bulmasıyla akşam ve yatsı namazlarını kıldığını, yatsıdan sonra ise o gün mecliste konuşulanlar üzerinde düşündüğünü, hatırladıklarını yazıya döktüğünü belirtmiştir. Buna göre devletin erken döneminde itibaren hikmet meclislerinde konuşulanların kaydedildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸⁹ Kâdî Nu'mân'ın bu eserinde hikmet meclislerinin ve İsmâîlî daveti yaymanın önemine,

⁵⁸⁶ Makrîzî, *Hitat*, 2/ 341; Münâvî, *el-Vizâra*, s.103.

⁵⁸⁷ Halm, *Fâtımîds*, s. 43.

⁵⁸⁸ Makrîzî, *Hitat*, 1/391; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/139; Halm, *Fâtımîds*, s. 45.

⁵⁸⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 224.

yargı ve gereklerine, dinî konulara⁵⁹⁰ ve bunlara ilişkin halifelerin açıklamalarına, siyasi ve toplumsal olaylara, Fâtımî halifeleri ile aralarında geçen konuşmalara, halifelerin faaliyetlerine, Muiz Lidînullâh'ın rüyalarına, önemli gün ve gecelere, Fâtımî halifesine gelen ziyaretçilere değinmiştir.⁵⁹¹

Hikmet meclislerine ilişkin yazılı en iyi örneklerden biri de Müeyyed Fiddîn eş-Şirâzî'nin sekiz cilt olarak günümüze ulaşan eseri *el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye*'dir. Önemli bölümünü dâi'd-duât olduktan sonra hazırladığı meclis metinlerinde Müeyyed Fiddîn, Allah'a hamd, peygambere, vasîlere ve imamlara salavat ve dua ile başlamaktadır. Çeşitli konuların işlendiği metin, belirli bir anlatış biçimi ile sonlandırılmaktadır. Dâi'd-duât, meclislerinde İsmâilî inanca ve geleneğine ilişkin bilgi verir, açıklar. Takvime uygun olarak vakti geldiğinde Âşûrâ Günü,⁵⁹² Gadîr-i Hum kutlamaları, hac mevsimi,⁵⁹³ Receb, Şaban, Ramazan aylarının fazileti⁵⁹⁴ ve yapılacak ibadetler hakkında açıklara yer vermiştir. Bu bakımdan meclislerin haftalık düzenlendiği anlaşılmaktadır. Gökbilim ve gök cisimlerinin insanlar üzerindeki etkisi, gayb, bilgi ve kaynağı⁵⁹⁵, Fâtımî halifenin bilgi üzerindeki kudreti, zâhir ve bâtın,⁵⁹⁶ insan ve diğer mahlûkat, kadının ve erkeğin

⁵⁹⁰ Örneğin, sabrın faziletlerinden söz ettiği bölüme, "Muiz Lidînullâh'ın meclisinde onun şöyle dediğini duydum..." şeklinde başlayarak Fâtımî halifesinin ifadelerine yer vermektedir. Benzer şekilde, Kâdî Nu'mân, bozgunculuk, hayır ve şer, iyi niyet gibi konular hakkında, Muiz Lidînullâh'dan sıkça aktarımlar yapmıştır. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 254.

⁵⁹¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 307-410.

⁵⁹² Müeyyed Fiddîn, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 1/35-7.

⁵⁹³ el-Hüseyn, (Mukaddimetü) *Dîvân-ı Müeyyed*, s. 60.

⁵⁹⁴ Müeyyed Fiddîn, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 1/387380; 435-437

⁵⁹⁵ Müeyyed Fiddîn, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 1/39-40.

⁵⁹⁶ Müeyyed Fiddîn, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 1/152.

yaratılışı, iman, vasî, imam, sâlih insan,⁵⁹⁷ kıyamet, azap şekli, va'ad ve vâid,⁵⁹⁸ Müeyyed Fiddîn'in meclislerinde öne çıkan konulardır. Her meclis metninde, Kuran'ın başlangıcından itibaren iki ya da üç ayete ve konuya uygun olan hadislere yer vermiş, açıklamıştır. Müeyyed Fiddîn'in zâhiri ve bâtinî bilgiye ve kaynağına ⁵⁹⁹ ilişkin oturumlarında sıkça değindiği anlaşılmaktadır.

İsmâilî dâîlere yönelik derslerde okutulmak üzere, İsmâîlîliğin bâtinî bilgisi olarak nitelendirilen, ağırlıklı inanç ve felsefe konularının yer aldığı eserler telif edilmiştir. Tanınmış İsmâilî dâîler olan Ebû Ya'kûb Sicistânî ve Hamîdüddîn Kirmânî İsmâilî literatürüne önemli katkıları olan müelliflerdir. Bu eserlerin yanı sıra biyografi, tarih, din bilimleri, hukuk ve felsefe üzerine birçok risâle yazdıkları bilinmektedir.⁶⁰⁰

Fâtımîler döneminde mescidlere mal ve eşya vakfetmek, halifeler, emîrler, zenginler ve ulemâ ve hatta orta halli kişiler tarafından uygulanan bir gelenektir. Örneğin Hâkim Biemrillâh, İbn Tolun Camii'ne sekiz yüz on dört mushaf vakfederken, benzer şekilde Ezher Camii'ne birçok kitap vasiyet etmiştir.⁶⁰¹ el-Hâkim dönemi ve sonrasında Ezher'de minbere yakın bir bölümde kütüphane düzenlemesi yapıldığı söylenmektedir. Bu bölümün, Ezher'de yapılan genişletme çalışmaları sırasında yıkıldığı ve kitapların Ezher revaklarının arasına taşındığı ifade edilmiştir.⁶⁰² Ezher'de öğrenim görenler için kütüphane imkanının yapı içerisinde kısıtlı olduğu bu dönemde Fâtımîler, Kahire sarayında zengin bir kütüphane kurmuşlardır. Döneminin en gelişmiş örneklerinden olan

⁵⁹⁷ Müeyyed Fiddîn, *Mecâlisü'l-Müeyyediyye*, 1/500-1.

⁵⁹⁸ el-Hüseyn, (*Mukaddimetü*) *Dîvânü'l-Müeyyed Fiddîn*, 1949, s.60.

⁵⁹⁹ Müeyyed Fiddîn, *Mecâlisü'l-Müeyyediyye*, 1/182.

⁶⁰⁰ Galib. *A'lâmu'l-İsmâîliyye*, s. 154; Daftary, "İsmâîlîler Arasında", s. 113.

⁶⁰¹ Hamâde, *Maktabât*, s. 84; Avf, *el-Ezher*, 58.

⁶⁰² İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları (27 (2003): 11-32; 15.

bu kütüphanenin yanı sıra el-Hâkim döneminde kurulan ve kısa aralıklar dışında, Fâtımîler dönemi boyunca akademik çalışmaların ve ileri seviyede İsmâîlîliğin öğretildiği Dâru'l-Hikme'de işlevsel bir kütüphane bulunuyordu. İlmî ve entelektüel ihtiyacı önemli ölçüde karşılayan bu kütüphane, ilmî çalışma öğrenci ve ulemânın kullanımına farklı uygulamalar ile açıldı.⁶⁰³

Fâtımîler döneminde İsmâîlîlik dışındaki mezheplere ait metinlerin ve kitapların kullanılması hususunda kesin bir yargıya ulaşılammakla birlikte İsmâîlî olmayan ulemânın telif çalışmalarının kısıtlandığı muhtemeldir.⁶⁰⁴ İktidarın mezhep taasubunu artırdığı bazı dönemlerde, farklı mezhep kitaplarının bulundurulmasına karşı sert önlem aldığı bilinmektedir. Örneğin Makrîzî, Mısır'da bir kişinin yanında Malik b. Enes'in *Muvatta* eseri bulunduğu için dövüldüğünü ve sokaklarda dolaştırıldığını aktarır. (381/991-2) Bu durum, Fâtımîler döneminde farklı mezhep faaliyetlerinin yürütülmesine karşı katı bir tutum benimsenebildiğine işaret etmektedir.⁶⁰⁵

Fâtımî dönemi ulemâsından olan el-Havfi'nin Arap dili üzerine yazılmış *Kitâbü'l-İ'râbi'l-Kur'an*⁶⁰⁶; İbn Bâbeşâz'ın *el-Mukaddime* ve *Şerhu'l-Cümel*, İbnü'l-Kattâ'nın *el-Ef'âl* gibi eserlerinin de Ezher'de okutulmuş olabileceği ifade edilmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰³ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/105; Muhammed Syafii Antonio ve diğerleri. "Islamic Library: History, Classification and Waqf Role", *Library Philosophy and Practice* (2021): 1-17; 3.

⁶⁰⁴ Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1008.

⁶⁰⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 2/ 341; Şennâvî, *el-Ezher*, s.66.

⁶⁰⁶ Ebû Tâhir Mecîdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi't-Teracimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, Dâru Sadeddîn, 2000, s. 198.

⁶⁰⁷ es-Sâvî, *el-Ezheru's-Şerif*, s. 48.

2.3. Ulemâ

2.3.1 Ezher Ulemâsı

Fâtımî Devleti'nin Mısır'da inşa ettiği ilk saltanat camisi olan Ezher, ulemânın ders halkaları kurduğu yerlerden biri olmuştur. Haftanın belirli günlerinde İsmâîlîyye mezhebini tanıtmak, öğretmek amacıyla halka açık yapılan derslerin zamanla planlı hale gelmesinin yanı sıra, derslere katılanların entelektüel düşünce ve faaliyetlere ilgi duyması, çeşitli ilimlerde bilgi sahibi ulemânın Ezher'de ders vermesine olanak tanımıştır. Ezher'de ulemâ kendi halkasını kurmuş ve ilmî çevrelerle bağlarını geliştirmiştir. Ders verenler için, yaygın olarak şeyh ve kâtip ifadeleri kullanılmıştır.⁶⁰⁸

Ezher'de, başta din ve dil bilimleri olmak üzere farklı alanlarda birçok ders halkası kurulduğu ifade edilmektedir. Mecâlisü'l-hikmenin düzenlenmesine ve İsmâîlî fikhının okutulmasına bağlı olarak, ulemâ arasında fukahanın ön planda olduğu ve İsmâîlî mezhep usulünü okudukları tahmin edilmektedir. Bununla birlikte farklı alanlarda uzmanlaşmış âlimlerin, ediplerin bir araya geldiği Ezher, ilmî ve kültürel bir merkeze dönüşmekteydi.⁶⁰⁹ Kaynaklarda ders halkası kuran ulemânın adlarından nadiren söz edilmektedir. İsmâîlî fikhını öğretmek üzere Ezher'de ilk dersi veren Ali b. Nu'mân, faaliyetlere önem veren devlet adamı İbn Killis, Hâkim Biemrillâh döneminde Mısır'a yerleşen ünlü âlim İbnü'l-Heysen, kaynaklarda Ezher'de ders verdikleri bilinen isimlerin başında gelmektedirler. Benzer şekilde Makrîzî, Âmir Biahkâmillah'ın veziri el-Me'mûn'a gönderdiği üstâzü'l-cami'a Ebû Fehr Sâlih'in, hizânetü'l-kütüb'de ve Ezher'de hutbe okumak⁶¹⁰ üzere görevlendirildiğini aktarmıştır. (517/1124)⁶¹¹

⁶⁰⁸ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 66.

⁶⁰⁹ Ali, *Devru'l-Ezher*, s. 25.

⁶¹⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/106.

⁶¹¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/ 105-106; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 95

Fâtımîler döneminde, Mısır'da Sünnî ulemânın etkin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Şâfî fakih Ebû Ahmed Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh b. Nasih el-Müfessir'in Dımaşk'ta iken Mısır'a geçtiği ve burada vefat ettiği bilinmektedir. (365/975)⁶¹² Şîî-İsmâîlî veya Sünnî ulemâ, şartları değişken olmakla birlikte ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Birçoğunun ders vermek üzere Ezher'de bulunduğu ilişkin açık bir ifade bulunmamakla birlikte, Mısır'da bulunan ulemânın adlarına ve yaşantılarına ilişkin kaynaklarda dikkate değer bilgiye ulaşılmaktadır.⁶¹³

Ebû Hanife Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn et-Temîmi; Kâdî Nu'mân (363/974)

İsmâîlî fıkhi, Kur'an ilimleri, tarih ve edebiyatta derin bilgi sahibi olan Kâdî Nu'mân, Fâtımî-İsmâîlî davetinin ileri gelen isimlerindedir. Doğum tarihi, sosyal statüsü ve entelektüel yetkinliği, mizacı hakkında kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Erken yaşlarında, Sünnî-Mâlikî iken Şîîliğe ilgi duyan babasının etkisiyle, Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan önce İsmâîlîliği benimsediği tahmin edilmektedir.⁶¹⁴ İlk olarak Mehdî Billâh'ın hizmetine girmiş ve devlet görevinde bulunduğu sürece yetkisi giderek genişlemiştir. İsmâîlî daveti ve yargıyı yönetmiş, mezâlimin sorumluluğu kendisine verilmiştir. Kâdî Nu'mân Mağrib'de bulunduğu sırada Mansûr Billâh tarafından Trablus ve Mansûriyye kadı olarak atanmış, hil'at giymiştir. Çok geçmeden hazırlanan ahitnamede belirtildiği gibi, doğruyu tesis etmek, zayıf ve güçlü arasında adaleti temin etmek üzere tüm Mansûriye, Mehdîye, Kayrevan ve İfrîkiye'deki diğer şehirlerde yargıdan sorumlu kadı

⁶¹² Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, s. 402.

⁶¹³ el-Hüseynî Abdülmecîd Haşim, Ahmed Ömer Haşim, *el-Muhaddissûn fî Mısır ve'l-Ezher*, Mektebetü'l-Garîb, s. 45.

⁶¹⁴ Dachraoui, "al-Nu'mân, ss. 117-8.

olarak atanmıştır.⁶¹⁵ Muiz Lidînullâh ile birlikte Mısır'a gelen Kâdî Nu'mân, Ebû Tâhir ez-Zühli ile birlikte yargının sorumluluğunu üstlenmiştir.⁶¹⁶ Şîi-İsmâilî fikhının kurucusu olarak kabul edilen ve birçok eser telif eden Kâdî Nu'mân'ın günümüze ulaşan eserleri arasında *Deâimü'l-İslâm, İftitahu'd-Da've, Esâsü't-Te'vil, el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât, el-Urcûzetü'l-Muhtara, Kitâbü İhtilâfi Usûl-i Mezâhib, Şerhu'l-Ahbâr fî Fezâili'l-Eimmeti'l-Ethâr, Te'vilü'd-De'âim*, kısmî olarak *Kitâbü'l-İzâh ve Risâletü Zâti'l-Beyân* bulunmaktadır.⁶¹⁷ Eserlerinin bir bölümünü Fâtımî halifelerinin emri üzerine telif ettiği bilinmektedir. Örneğin o, Muiz Lidînullâh'ın emri üzerine devletler hakkında kitap ve Haşimoğulları hakkında menakıbı yazdığını söylemiştir.⁶¹⁸ Benzer şekilde *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*'ta Kâdî Nu'mân, İsmâilîlik üzerine eser yazması için Muiz Lidînullâh tarafından teşvik edildiğini ifade eder. Buna göre kendisi henüz ilmî yetkinliğini kazanmamışken, Muiz Lidînullâh ona usulü göstermiş, yazacaklarını okumuştur. Kâdî Nu'mân, Fâtımî halifesinin bu talebi karşısında kendini yetersiz hissettiğini dile getirir. Takdir ve teşvik gören telifleri ile Kâdî Nu'mân, zamanla yetkinlik kazanarak Fâtımî-İsmâilîliğini ortaya koyan isimlerin başında gelmiştir.⁶¹⁹ Yaşamının önemli bölümünü Mağrib'de geçirmiş, Muiz Lidînullâh'a eşlik ederek Mısır'a gelmiştir. (362/973)⁶²⁰

⁶¹⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 348; İmâdüddîn, *'Uyûnü'l-Ahbâr*, s.556; Hamdani, *Revolution and State*, s. 46.

⁶¹⁶ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 445; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 726.

⁶¹⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 7-8(giriş), s. 546; İdrîs, İmâdüddîn, *'Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 559; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve Hatte'l-'Asri'l-Hâzır*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhid es-Sekâfiyye, 1988, 2/703.

⁶¹⁸ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.566.

⁶¹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 545.

⁶²⁰ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.735.

Yaklaşık elli yıl devletin hizmetinde bulunan Kâdî Nu'mân Kahire'de vefat etmiştir.
(363/974)⁶²¹

Ali b. Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn el-Mağribî el-Kayrevani, el-İsmâilî (374/984)

Muiz Lidînillâh ile Mağrib'den Mısır'a gelen Ali b. Nu'mân, babası Kâdî Nu'mân'dan sonra yargıda işlerinde görev almıştır. Başlangıçta Şâfiî fakih Ebû Tâhir ile birlikte yargı işlerini yürüten Ali b. Nu'mân, el-Muiz'in emri ile kâdılkudât atanmıştır. (Safer 366/Eylül 976)⁶²² Ali b. Nu'mân, atama sicilinde tüm yargı işlerinin yetkisine verilmesi nedeniyle, Mısır'ın ilk İsmâilî kâdılkudâtı olarak kabul edilmektedir. Atama sicili kardeşi Ebû Abdullah Muhammed tarafından Ezher'de okunmuş, burada hil'at giyerek kılıç kuşanmıştır. Buna göre, yargı işlerinin yanı sıra imam ve hatiplik, altın-gümüş değerinin belirlenmesi, ölçü-tartının hesaplanması görevlerini yürütmüştür. Daha sonra Amr b. Âs Camii'ne giderek burada Cuma namazını kılmıştır.⁶²³

Ebû Tâhir'in görevinden çekilmesiyle yetkileri genişleyen Ali b. Nu'mân,⁶²⁴ kardeşi Muhammed'i ve Şâfiî fakih eh-Hasan b. Halil'i İsmâilî hukuka göre hükmetmeleri koşuluyla nâib atamıştır. Vezir İbn Killis ile arasında yaşadığı gerginliğe bağlı olarak Ali b. Nu'mân, verdiği hükümleri uygulama, yargı şahitlerini⁶²⁵ değiştirme,

⁶²¹ Hamid Haji, *Founding the Fâtımîd State-The Rise of Islam Early Islamic Empire*, an Annotated English Translation of al-Qadi Numan's *Ifitahud Da'wa*, London: I.B. Tauris, 2006, s.1.

⁶²² Muiz Lidînillâh Ali b. Nu'mân'ı Mısır kadısı olarak nitelendirmiştir. İmadüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.665.

⁶²³ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s. 174; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/61; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.665.

⁶²⁴ Kudâî, *Tarih*, s. 573; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 729.

⁶²⁵ Ceza ve hukuk davalarında bilgileri hakkında beyanda bulunan üçüncü şahıs anlamına gelen şahit (ç.şühûd), aynı zamanda mahkemelerde güvenilirliği ve aleniyeti sağlamak, belgeleri yazıya dökmek için

nâib atamasında yetkileri bir süre sınırlandırılmış, bu süreçte camideki oturumları da kesintiye uğramıştır. İbn Killis'in tutuklanmasından sonra Ali b. Nu'mân yetkilerini yeniden elde ederek, ölümüne kadar⁶²⁶ (374/984) görevinde kalmıştır.⁶²⁷

Ali b. Nu'mân'ın babası Kâdî Nu'mân'ın İsmâilî fıkhnı kaleme aldığı eserininin özeti olan *el-İktisâr'ı* Ezher'de okuması, burada kurulan ilk ders halkası olarak değerlendirilmiştir. (365 Safer/ Kasım 975) kâdılkudâtın kurduğu ders halkalarında İsmâilî hukukun temel konuları ele alınmıştır.⁶²⁸ Ayrıca şiirle ilgilendiği bilinmektedir.⁶²⁹

Ebü'l-Ferec Ya'kûb b. Yusuf b. Killis (380/991)

Yaşamının ilk yıllarını Bağdat'ta geçiren Yahudi asıllı Ebü'l-Ferec Ya'kûb b. Yusuf b. İbrahim b. Harun b. Davud b. Killis, burada kitabet ve hesap ilmi öğrenmiştir. Babası ile önce Şam'a gitmiş, daha sonra Mısır'a geçmiştir. (331/943) İhşîdiler döneminde Dîvânu'l-Has'ta görevlendirilmiş, mâlî ve idarî işleri yürütmüş, ticaretle meşgul olmuştur. Bu sırada Müslüman olan İbn Killis (Şaban 356/ Temmuz 967), Kâfur'un ölümünden sonra veziri İbnu'l-Furat'ın tutuklattığı küttab ve divan görevlileri arasında bulunmaktaydı. Mağrib'e giderek Cevher es-Sıkkilî ile tanışmış ve Muiz Lidînilhâh'ın hizmetine girmiştir. el-Muiz döneminde divan işlerine bakan İbn Killis, Azîz

hazır bulunan resmî görevliler için kullanılan bir terimdir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2019, ss. 517-8.

⁶²⁶ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s. 175.

⁶²⁷ Kudâî, *Tarih*, s.574; İbn Hacer, *Ref'û l-İsr*, s. 281; Halm, *Fatimids*, 42.

⁶²⁸ Makrîzî, *Hitat*, c.2, s. 341; Hüseyin, *Mekânetü'l-Ezher*, s. 723; Enan, *al-Azhar*, s.28; Avf, *el-Ezher*, s. 67;

⁶²⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/561.

Billâh döneminde geniş yetkileri bulunan ‘veziru’l-ecel ’ünvanını alarak (Ramazan 363/Mayıs 974), Fâtımîlerin Mısır’daki ilk veziri olmuştur.⁶³⁰

Devlet adamı olmasının yanı sıra âlim bir kişilik olan İbn Killis, Cuma geceleri Dâru’l-Vizâre olarak bilinen evinde meclisler düzenlemiştir. Kadılar, fakihler, kârîler, nahiv ve hadis âlimleri, ileri gelenler ve devlet adamlarının katıldığı meclislerde İbn Killis kendi musannefini okurdu. Daha sonra edipler neşîde okuyarak vezire övgülerde bulunurlardı. Oturumların tümünde *Kitâbü’l-Esca*’nın müellifi şair Hüseyin b. Abdürrahim b. ez-Zelâzilî (374/985),⁶³¹ vezire birçok övgüde bulunan Ebû’r-Raga’mek (399/1009) vezire yakın isimler olarak hazır bulunurlardı. İbn Killis mescidde namaz kılan, vakit geçiren imam ve kurrâyı Dâru’l-Vizâre’ye yerleştirerek istinsah faaliyetlerini desteklemiştir. Burada Kur’an-ı Kerim’i çoğaltanlar olduğu gibi hadis, fıkıh, edebiyat ve hatta tıp kitaplarını yazan bir topluluk bulunur, yazılan mushaf ve eserler kendisine sunulurdu. Meclislerine davet ettiği ilim ehli, küttab, seçkinler için her gün sofralar kurulurdu. Bunun için Dâru’l-Vizâre’de, mutfak ve gelen yabancılar için abdesthane yaptırmıştır. Her gün sabah namazından sonra insanlar selam vererek içeri girerlerdi.⁶³²

İbn Killis’in, Muiz Lidînillâh ve Azîz Billâh’tan duyduklarına binaen İsmâilî fıkıhı üzerine telif ettiği *Risâletü’l-Veziriyye*’yi Dâru’l-Vizâre’de kurduğu meclislerin yanı sıra Amr b. Âs Camii’nde de okuduğu bilinmektedir.⁶³³ (Ramazan 369/Mart 980) Benzer

⁶³⁰ Ebû’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman fî Tevarihi’l-Âyan*, thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed b. Harrat, İbrahim Zeybek, Dâru’r-Risâletül Alemiyye, 2013, 1/23; 18/6; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 7/27-29; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*. 28/102; Safedî, *el-Vâfi*, 28/87-8; İbn Haldûn, *Dîvânu’l-Mübtede*, 4/70; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu’z-Zâhire*, 4/ 138, 160.

⁶³¹ Safedî, *el-Vâfi*, 4/418, 4/418; Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn Asâkir ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tarîhu’l-Kebîr*, Dımaşk: Matbaatü Ravzati’s-Şâm, 1913, 4/306.

⁶³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 7/29; Ömerî, *el-Mesâlikü’l-Ebsâr*, 11/257-8; Safedî, *Vâfi* 28/88-89.

⁶³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 7/30; Makrîzî, *Hitat*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 4/200.

şekilde yakınında bulunan ulemâ ile Ezher’de de ilim meclislerinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Kurduğu ders halkalarının yanı sıra, Azîz Billâh’a meclislerine katılan otuz beş fakihin Ezher’de görevlendirilmesini önermesi, Ezher’de ulemânın resmî şekilde bulunmasını sağlamıştır.⁶³⁴ Ebû Ya’kûb el-Handek başkanlığındaki bu topluluk, düzenli olarak Cuma Namazı’ndan ikinci vaktine kadar Ezher’de İsmâilî hukuku mütalaa etmişlerdir.⁶³⁵ Fâtımîler Devleti’nin erken döneminden itibaren Cuma namazı ve ikinci vakti arasında mescidde bir gelenek olarak fıkıh okunduğu bilinmektedir.⁶³⁶ Burada farklı olan Azîz Billâh tarafından belirli sayıda fukahanın ilim meclisi kurmak üzere resmen görevlendirilmesidir.(378/988) Görevlendirilen ulemâyâ Ramazan Bayramı’nda hil’at giydirilmesi ve binek tahsis edilmesi Ezher’de resmî olarak görevlendirildiklerinin göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁶³⁷

İbn Killis’in, Azîz Billâh ile arasının açıldığı dönemde sarayda bir süre hapsedildiği ve (373/984) birkaç ay sonra serbest kaldığı bilinmektedir. (374/985)⁶³⁸ Müslüman olduktan sonra da ilişkilerini sürdürdüğü Yahudilerin, onun vezirliği döneminde idarî ve ticari alanda etkin oldukları ifade edilir.⁶³⁹ İbn Killis, ölümünün

⁶³⁴ Makrîzî, *Hıtat*, c.2/ 341, 273. Görevlendirilen fakihlerin sayısı bazı kaynaklarda otuz yedi olarak verilmiştir. Kalkaşendî, *Subhu l-A’sâ*, 3/41; Hanefî, *Kenzü’l-Cevher*, s. 33; 4; Ateek, *al-Azhar*, s.7; *Arabs in Three Parts*, s.6.

⁶³⁵ Kalkaşendî, *Subhu l-A’sâ*, 3/414; Şennâvî, *el-Ezher*, s.53-54; Zekî, *el-Ezher*, s.39; Münâvî, *el-Vizâra*, s.105; Seyyid, *Devletü’l-Fâtımîyye*, s. 384.

⁶³⁶ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, s. 487.

⁶³⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 2/273; Mısır’da katırların âlimlere hasredildiği, âlimlerin vakarına uygun şekilde yavaş yürüdüğü için. Eşekleri ise halk kullanıyordu. Şennâvî, *el-Ezher*, s. 54.

⁶³⁸ 8 Şevval 373/9 Mart 984’te görevden alınarak beş yüz bin dinarına el koyuldu. Ertesi yıl görevine iade edildiğinde birçok mal ve hizmetine bin beş yüz hizmetli verildi. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*. 28/99.

⁶³⁹ Arslantaş, *Mısır’da Türkler*, s. 296.

ardından (380/991) ikamet ettiği Dâru'l-Vizâre'ye defnedilmiştir. Ardında dört bin hizmetkâr ve önemli miktarda servet bıraktığı, kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.⁶⁴⁰ Telifinin bir bölümünün İbn Killis'e ait olduğu bilinen *Risâletü'l-Müzhibe* adlı eser günümüze ulaşmıştır.

Ebû Abdillah Kadî'l-Kudât Muhammed b. Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn el-Mağribî (389/999)

Mağrib'de dünyaya gelen (340/952) Muhammed b. Nu'mân, babası ile Mısır'a geldi. Kardeşi Ali b. Nu'mân'dan sonra kâdılkudâtlığa getirildi, hil'at giydi. (374/985) Yargıda yetkin, işinde dikkatli, hayırsever ve döneminde tanınan bir kişi olan Muhammed b. Nu'mân, şiir, edebiyat, sanat, ahbâr ve eyyamu'n-nas'ta bilgi sahibi idi.⁶⁴¹ İlerleyen hastalığına rağmen, yargıda geniş yetkisi ve nüfusu bulunan Kâdî Muhammed on dört yıl aşkın süre görevinde kaldı. Vefatından kısa süre önce Azîz Billâh veliahtını ona haber vermiş,⁶⁴² Hâkim Biemrillâh onu, babasının cenaze işlerini yürütmekle görevlendirmiştir. Kahire'de Dâru Râşidi'l-Azîzî olarak bilinen mülk kendisine iktâ verilmiştir. Vefat ettiğinde cenaze namazını el-Hâkim kıldırılmış, ardından Nu'mân ailesinin bulunduğu Karâfetü'l-Kübrâ'ya⁶⁴³ defnedilmiştir.⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn*, s.52, İbn Hallikân, İbn Killis'in Risâle'sini okuduğu yerin Amr b. Âs Camii olarak belirtir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 7/ 27-35; 28/86-92; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/70; Safedî, *el-Vâfî*, 28/90.

⁶⁴¹ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/71.

⁶⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/374.

⁶⁴³ Amr b. Âs'ın Hz. Ömer'in emri ile Mukattam Dağı eteklerinde inşa ettiği kabristandır. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/89.

⁶⁴⁴ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/188-189.

Ali b. Muhammed Ebü'l-Hüseyn el-Kâtib Şâbüştî (390/999)

Kâtip, edip ve faziletli kişidir. Azîz Billâh'ın hizmetinde iken hizanetü'l-kütüb'ü yönetmiş, yazılan belge ve metinleri halifeye okuyan defterhuvan olarak görevlendirilmiştir. İlim meclislerinde bulunmuştur. İlmi tartışmada mahir, iyi bir hatip olarak bilinmektedir. *Kitâbü'l-Yesr Ba'de'l-'Usr*, *Merâtibü'l-Fukahâ*, *et-Tevgî et-Tahvîf*, şiir ve hüküm içeren *Mekâtibat* ve *Müraselat'ın* aralarından bulunduğu ve ilmî eserler telif eden Şâbüştî'nin, Irak, Musul, Şam, Cezire, Mısır'daki tüm manastırlara ilişkin bilgi veren *Kitabu'd-Diyârât* adlı eseri günümüze ulaşmıştır.⁶⁴⁵

Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdül A'la es-Safedî el-Mısırî; Sâhibü'z-Zîci'l-Hâkimî (399/1009)

Fâtımîler dönemi Mısır'da yetişen en büyük astronomi âlimi olan Ali b. Yûnus, Hâkim Biemrillâh tarafından himaye görmüş ve sarayının başta gelen âlimlerinden biri olmuştur. Azîz Billâh'ın emriyle hazırladığı astronomi cetvelleri, Hâkim Biemrillâh döneminin en önemli çalışmalarından biri olmuştur. Dört ciltten oluşan ve günümüze bir bölümü ulaşan eser, *Zîcü'l-Hâkimî* olarak bilinmektedir. Aynı zamanda yargıda şühûddan olduğu, Kâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Nu'mân tarafından görevinin değiştirildiği rivayet edilir.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ Şihabüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullâh er-Rumi Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas, Dârul-Ğarbi'l-İslâmî, 1992, 6/2426; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/319, 1972; Safedî, *el-Vâfî*, 22/108-109; Levent Öztürk, “Şâbüştî”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 38 (2010): 218.

⁶⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/429; 7/ 249; Safedî, *el-Vâfî* 21/ 148; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1009; Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 8(1993):51; Muammer Dizer, “İbn Yûnus, Ebü'l-Hasan“, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 20 (1999): 450-452.

Abdulğani b. Saîd b. Ali b. Saîd, Ebû Muhammed el-Ezdî (409/1018-19)

331/942'te Kahire'de doğdu. Meşhur hadis âlimidir.⁶⁴⁷ Osman b. Muhammed es-Semerkandî, Ahmed b. Bezzâz es-Sayrafî, Ebû'l-Hasan ed-Dârekutnî, İsmâil b. Ya'kûb el-Cerrâb, Abdullah b. Ca'fer b. el-Verd, Ebû Bekr el-Miyâneçî ve birçok âlimden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında Muhammed b. Ali es-Sûrî,⁶⁴⁸ Reşâ b. Nazîf, Ebû Abdullah Kudâî, Abdurrahman b. Ahmed el-Buharî, Ebû Ali el-Ahvazî, Ebû İshak en-Nu'mânî el-Habbâl bulunmaktadır.⁶⁴⁹ *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif* en bilinen eseridir.⁶⁵⁰ Yakın olduğu ünlü âlim ve edip Ebû Üsâme Cünâde b. Muhammed el-Herevî ve Ebû'l-Hasan Süleyman en-Nahvî ile Dâru'l-Hikme'de toplanarak tartışma ve müzakerelerde bulunduğu bilinmektedir. Adı geçen iki âlim daha sonra Hâkim Biemrillâh'ın emriyle öldürülmüştür. (399/1009) el-Ezdî ise öldürülmesinden korkarak kaçmıştır.⁶⁵¹ Abdülğani el-Ezdî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında, *Müştebihu'n-Nisbe*, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*'in yanı sıra yazmalar halinde bulunan *el-Gavâmiz ve'l-Mübhemât*, *el-İzâhu'l-İşkâl*, *Keşfu'l-Evhâm*, *Kitabü'l-Mütevâtirîn*, *er-Ru'bâ'iyât*, *el-Fevâidü'l-Müntekât* telifleri bulunmaktadır.⁶⁵²

⁶⁴⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, 3/141.

⁶⁴⁸ Galib. *A'lâmu'l-İsmâiliyye*, s. 482.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, 3/167.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/554; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 5/266; 8/249.

⁶⁵¹ Ebû İshak İbrahim b. Saîd Habbâl, *Vefayâtu Kavmi Mine'l-Mısriyyîn ve Neferu Sivâhim min Sene Hamse ve Seb'in ve Selâse Mie*, thk. Mahmud b. Muhammed el-Haddâd, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1987, s. 54; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/372; Mustafa Kılıç, "Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebû Rekke İsyanı ve Abbâsî Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/4 (2008): 199-220.

⁶⁵² Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, 3/168.

Hamîdüddîn Ahmed b. Abdullah el-Kirmânî (411/1020)

Hâkim Biemrillâh döneminde Doğu bölgelerinde Fâtımîler adına görev alan ve İsmâilî dâîlerin önde gelenlerinden olan Hamîdüddîn Kirmânî, döneminin en tanınan İsmâilî teolog ve yazarıdır. Eski ve Yeni Ahit metinlerine başvurduğu ifade edilen Kirmânî, eseri olan *Rahâtü'l-Akl*'da çeşitli felsefi geleneğe başvurarak İsmâilî akidede yeni bir kozmolojik sistem geliştirmiş,⁶⁵³ Şîî-İsmâilî metafiziği hakkında kapsamlı bilgi ortaya koymuştur.⁶⁵⁴ İbranice ve Aramice'ye aşina olduğu belirtilen⁶⁵⁵ İsmâilî dâî, Mısır'a geldikten sonra (408/1017) Dürzîlerin aşırı inanışlarına reddiye olarak *er-Risâletü'l-Vaiza* olarak bilinen risâlesini kaleme almıştır.⁶⁵⁶ *el-Akvâlü'z-Zehebiyye*, *Râhatü'l-Akl*, *el-Mesâbih fî İsbâti'l-İmâme* Kirmânî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında yer almaktadır.⁶⁵⁷

Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avvam (418/1027)

349/961 yılında doğdu. Tanınmış âlimlerden olan babası ve dedesinden hadis rivayet etmiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme Kudâî, İbn Ebi'l-Avvam'dan hadis rivayet etmiştir. Hanefî ilim ehlinden olup hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Hâkim Biemrillâh döneminde Amr b. Âs Camii'nde okunan sicil ile kâdılkudâtlık görevine atanarak

⁶⁵³ Ali, *Devru'l-Ezher*, 16; Halm, *Fâtûmîds*, 59; Daftary, *İsmâilîler*, Alfa, 289.

⁶⁵⁴ Mohamad Adra, *Mount of Knowledge, Sword of Eloquence*, London: I.B. Tauris, 2011, s.3.

⁶⁵⁵ Lewis, *Origins*, s. 95.

⁶⁵⁶ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 117.

⁶⁵⁷ Walker, *Hamîd al-Dîn al-Kirmânî*, s. 29.

(405/1014) kendisine iktâ verilmiş, ikram görmüş ve hil'at giymiştir. Zâhir Lii'zâzidînillâh döneminde kâdilkudât olarak görevini sürdürmüştür.⁶⁵⁸

Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî (422/ 1031)

Kâdî Abdülvehhâb Bağdat'lı olup (362/973), tahsil ve tedrisine Bağdat'ta devam etmiştir. Malik âlim olan Kâdî Abdülvehhâb'ın, ömrünün son döneminde gittiği Mısır'da rahat bir dönem geçirdiği ifade edilse de burada ilmî faaliyetlerine ilişkin kaynaklarda bilgiye ulaşılamamaktadır. Ebû Amr b. Semmak, Ebû Hallad en-Nusaybî'den, Hasan Kassar, Ebü'l-Kâsım, İbnü'l- Cellâb, Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî, Ebû Abdullah el-Askerî, Ebû Hafs b. Şahin, Ebû Bekr el-Ebheri'den hadis, fıkıh, usul ve kelam tahsil etmiştir. İyi görüşlü, ifadesi güçlü, döneminde mezhebinin ileri gelenlerinden olduğu ifade edilmiştir. Bilinen eserleri arasında *en-Nusra li Mezhebi İmami Dâri'l-Hicre*, *el-Maûne fî Mezhebi Alemi'l-Medine*, *el-Mümehhid*, *Şerhu Müdevvene* eserler ise tamamlanmamıştır. *el-Mufaveze* adlı eserini Melikü'l-Azîz Celalüddevele Ebî Mansûr b. Ebî Tâhir Bahâüddevele b. Adudiddevele b. Büveyh (403/1012) adına yazmıştır. Kâdî Abdülvehhâb'ın günümüze ulaşan eserleri arasında *el-İşrâf alâ Nüketi Mesaili'l-Hilâf yer almaktadır. et-Telkîn*, *Şerhu 'r-Risâleti'l-Fıkhiyye li Ebî Zeyd*, *Dîvân*, *Fürûku'l-Fıkhiyye*, *Kitâbü'l-Buhalâ*, *Risale fî Ahkâmi'l-Beyâni'l-Hamse*, *Uyûnü'l-Mecâlis* bulunmaktadır.

659

⁶⁵⁸ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s. 176; Abdülkadir b. Muhammed b. Nasrullah Kureşî, *el-Cevahiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Ebû Muhammed, Muhyiddîn Hanefî, Keratşi: Meyru Muhammed Kütüb Hane, 1/107; Makrizî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/369-70.

⁶⁵⁹ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin b. Asâkir ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Tarihu Medineti Dımaşk*, Beyrut: Dârul-Fikr, 1995, 37/ 337, 340.

Ebû Bekr Hatib el-Bağdâdî, Kâdî İbnü'ş-Şammeh el-Ğafikî, Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî, Mehdî b. Yusuf el-Endelüsi, Ebû baba Ahmed b. Kays ed-Dımaşkiyanî, Ebû İshak Şirâzî⁶⁶⁰ öğrencilerindendir. Irak'ta çeşitli bölgelerde kadılık görevini yürütmüştür. Ömrünün son yıllarında Bağdat'tan ayrılarak Mağrib ve Endülüs'e gitmeye karar verdiyse de Mısır'a ulaştığında buraya yerleşmeye karar verdi. (419/1029) Mısır'a Maarratünnümân üzerinden gitti. Ebü'l-A'lâ el-Maarrî (449/1057) onun memleketlerine uğrayarak övgüde bulunduğunu belirtir.⁶⁶¹ Kadılık görevinde bulunduğu Mısır'da rahat bir hayatı olduğu ve kendisini destekleyen bir çevresi bulunduğu kaydedilmiştir. Vefat ettiğinde el-Karâfe es-Suğrâ'ya defnedildi.⁶⁶² Hatib el-Bağdâdî, güvenilir bir hadis ravisi olarak söz ettiği Kâdî Abdülvehhâb'ın aynı zamanda ifadesi güçlü, görüşü iyi, fakih, edip ve şair kişi olduğunu söyler.⁶⁶³

Ebû Ali Muhammed b. el-Hasan b. el-Hasan b. el-Heysen (432/1040)

Ünlü matematikçi, gökbilimci İbnü'l-Heysen, Hâkim Bimerillah'ın daveti üzerine Basra'dan Kahire'ye gelmiş ve burada kalmıştır. Hâkim Biemrillâh'ın iltifat ve

⁶⁶⁰ Kâdî Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr Bağdâdî. *el-Ma'üne alâ Mezhebi Âlimi Medine el- İmam Malik b. Enes*, thk. Hamiş Abdilhak, Mekke: Mektebetü't-Tecaribe, Mustafa Ahmed el-Bâz, 1/39-4.

⁶⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/219.

⁶⁶² Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali Dımaşkî, *el-Furûku'l-Fıkhîyye li'd-Dımeşkî*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfan, Trablus: Dâru'-Hikme, 2007. s. 35-6; Burhânüddîn İbrahim b. Ali b. Ferhûn, *ed-Dıbacü'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, thk. Muhammed Ahmed Ebû Nur, Kahire: Dâru't-Türâs li't-Tab' ve'n-Neşr, 1-7; 2/26-8.

⁶⁶³ Ebü'l-Fazl b. Musa Kadî 'İyaz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-Medârik ve Tagribü'l-Mesâlik*, thk. Saîd Ahmed E'râb. Rabat: Matbaatü'l-Fezale, 1981-1983, 7/221-222; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, 12/292; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/430İ İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-Zâhire* 4/276; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab* 5/11.

ikramda bulunduğu İbnu'l-Heysem kaynaklarda fazilet sahibi, zeki bir kişi olarak tarif edilir. İbnu'l-Heysem'in matematik ilimlerinde döneminin en iyisi olduğu söylenir. Tıp usulü ve ilkelerini iyi bilen İbnü'l-Heysem, yazdığı eserlerin yanı sıra Aristo'nun (m.ö.384-322) ve Galen'in (Câlînûs) (200?) birçok eserini özetlemiştir. Hâkim Biemrillâh döneminde Nil Nehri'nde taşkınları önlemek için çalışmalarda bulunmuştur. Safedî, İbnü'l-Heysem'in Ezher'de bir makamı olduğundan söz etmiştir.⁶⁶⁴ Ömerî ise onun el-Hâkim'den sonra Ezher'i yurt edindiğini ve burada Öklides'in kitabını yazdığını ifade etmiştir.⁶⁶⁵ Öklides'in ve Batlamyus'un eserlerini yazarak geçindiği bilinmektedir. Hayırda bulunmayı, zühdü sevdiği ifade edilir. Felsefe ve optikbilim ile ilgilenen İbnü'l-Heysem, aynı zamanda hat ve Arap dilinde bilgi sahibiydi.⁶⁶⁶ İbnü'l-Heysem'in *Kitâbü'l-Menâzır* adlı kapsamlı eserinin yanı sıra günümüze ulaşan risâleleri bulunmaktadır. Vefat tarihi 430/1039olarak da kaydedilmiştir.⁶⁶⁷

**Ebû Abdullah Tâhir b. Muhammed b. Selâme b. Ca'fer b. Ali Kudâî
(454/1062)**

Birçok ilimde bilgi sahibi olan Kudâî'nin başta hadis ilmi üzere, Şâfî fıkhı ve tarih alanlarına vakıf olduğu bilinir. Hadiste sikadır. Senedi Ebû Hureyre'ye dayanan

⁶⁶⁴ es-Safedî, *el-Vâfi*, 11/ 321-2; Hamâde, *el-Mektebât*, s. 176; Ali, *et-Ta'lîm*, s. 115; Cebbar, "Bilim Mirası", s.61.

⁶⁶⁵ Ömerî, *el-Mesâlikü'l-Ebsâr*, 9/ 341-3.

⁶⁶⁶ İbni Ebî Usaybia, *Uyünü'l-Enbâ*, 1/550-1.

⁶⁶⁷ Safedî, *el-Vafi*, s. 322.

hadis rivayet etmiştir.⁶⁶⁸ *Kitabu'ş-Şihâb*,⁶⁶⁹ aralarında Makrîzî'nin de bulunduğu tarihçilerin başvurduğu⁶⁷⁰ Mısır topoğrafyasına ilişkin ilk çalışmalardan olan Hitat-u Mısır, Menikübü'l-İmam-i Şâfiî, *Kitâbü'l-İnbâ'ani'l-Enbiya, Tevarihu'l-Hulefa* en bilinen eserleridir. Hatib el-Bağdâdî (463/1071), Yakut el-Hamevî (626/1229) Kudâî'den rivayette bulunmuş,⁶⁷¹ Sâlih b. Muhammed b. Müferric, İbn Mâkûlâ öğrencisi olmuştur.⁶⁷² Şâfiî mezhebinden olmasına rağmen Mısır kadısı⁶⁷³ olarak görev yapmıştır. 445'/1053'te hacca gitmek üzere seyahat etmiştir. Rum memleketine (Konstantiniye) elçi gönderilmiş, bu sırada Dımaşk'a uğramıştır.⁶⁷⁴ Kadı ve elçi olarak görevlendirilmesinin yanı sıra Müstansır dönemi vezirleri el-Cercerâî ve el-Yâzûrî tarafından divanu'l-inşâ'da kâtip olarak görevlendirilmiştir. İnşâ divanının başında bulunan (444/1052-450/1059) Müeyyed Fiddîn ile yakın olduğu tahmin edilmektedir. Aslen Himyerli olan Kudâî

⁶⁶⁸ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Manzûr, *Muhtasar Tarihi Dımaşk*, thk. Ruhiyye Nehhas, Dımaşk: Dârul-Fikr, 1984, 4, 441; 7/8; ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tarîhu'l-İslam Vefeyât Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dârul-Kütübî'l-Arabi, 1987, 30/369-70.

⁶⁶⁹ Zehabî, *Siyeru A'almi'n-Nübelâ*, 18/71, 92.

⁶⁷⁰ İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, 53/167-8; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/313; Münâvî, el-Vizâra, s. 113; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1007.

⁶⁷¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/403.

⁶⁷² Silefî, *Mu'cemu's-Sefer*, s. 120.

⁶⁷³ İbn's-Sayrafî, *el-İşâra*, s.36; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 26.

⁶⁷⁴ İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, 24/456; 53/169; Muhtasar Tarihi Dımaşk; İbn Manzûr, *Muhtasar*, 4/41; Patricia Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hasan Köni, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007, s. 324;

Mısır'da yaşamış ve burada vefat etmiştir. (436/1045)⁶⁷⁵ *Kitâbü 'ş-Şihâb, Düstûru 'l-Me'âlim, Kitâbü 'l-İnbâ, Dekâiku 'l-Ahbâr*, Kudaî'nin günümüze ulaşan eserlerinden öne çıkanlardır.

Ebü'l-Hasan Ali b. Rıdvân Ali b. Ca'fer (460/1068)⁶⁷⁶

Mısır'da doğdu, büyüdü. Müstansır dönemi tabiblerindedir. Orada öğrenim gördü. Felsefe, mantık, tıp ve yıldızbilimle ilgilendi. Ona göre tıp ve felsefe Allah'ı itaat ve O'na yakın olmak için iyi bir yoldur. İlgi duyduğu yıldızbilimine göre, kendi doğum vaktine göre tıpla ilgilenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Altı yaşında ilim tahsiline başladığını ve on yaşına geldiğinde ilim öğrenmek için büyük şehre gittiğini söyler. On dört yıl öğrenim gördükten sonra geçimlik bulamadığı için öğrenimini sürdürmekte zorlanmıştı. Öğrenim gördüğü alanlarda öğrenci topluluklarına ders vermiştir. Gelir edinmeye başladığında yaşı otuz ikide iken tanındığını söylemiştir. Para ve mülk edinmiştir. Otuz iki yaşından elli dokuz yaşına kadar her yıl yapacaklarını planladığını ifade etmiştir. Sağlığını korumak için egzersiz ve perhize önem vermiştir. Halifenin hizmetine girerek sarayda başhekimliğe kadar yükselmiştir. İbn Rıdvân'ın, Kahire'de bir süre bulunan (441-444/1049-10552) Bağdat'lı tabip İbn Butlân ile arasında tıp ve felsefe konularında tartışmaların geçtiği kaydedilmiştir. Kahire'de vefat etmiştir.⁶⁷⁷ İbn

⁶⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, 4/ 212-3; İbnü'l-İzârî, *Beyânü 'l-Muğrib*. 1/276; Zehebî, *Siyerü A'lâmi 'n-Nübelâ*, 18/93; Ömerî, *Mesâlikü 'l-Ebsâr*, 26/252; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s.26; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 78; Tahera Qutbuddin, *A Treasury of Virtues: al-Qâdi al-Kudâ'i*, New York-London: New York Universtiy Press, 2013, s.XIV.

⁶⁷⁶ Ömerî, *Mesâlikü 'l-Ebsâr*, 9/ 343.

⁶⁷⁷ Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî Kıfî, *İhbaru 'l-Ulemâ bi Ahbâri 'l-Hukema*, thk. İbrahim Şemsüddîn Naşir, Beyrut: Dârul-Kütübi-'İlmiyye, 2005/288; İbn Ebî

Rıdvân'ın, *Kitâbü'l-Kifâye fi't-Tıbb, Kitâbü'l-Hıle, Kitâbu Şerh li Batlamyus, Şerhu's-Sinâ'a li Câlinus* eserlerinin yanı sıra birçok risâlesi günümüze ulaşmıştır.

Ebû Nasr Müeyyed Fiddîn Hibetullah b. Musa b. Davud eş-Şirâzî (470/1078)

Şiî İsmâilî bir ailede yetişmiş bir aileden gelen Müeyyed Fiddîn, Şiraz'da doğmuş (390/999) ve burada yetişmiştir. Kâtiplik hizmetinde bulunduğu⁶⁷⁸ Ebû Kâlicâr Merzûbân el-Büveyhî'nin (440/1048) Fâtımî İsmâilîliğini benimsemesinde etkili olmuştur.⁶⁷⁹ Irak ve İran Bölgesi'nde İsmâilî- Fâtımî davetini yürütmüştür.⁶⁸⁰ Abbâsî Halifesi uzaklaştırılmasını emretmesi üzerine önce Ahvaz, Kûfe ve Musul'a gitmiştir.⁶⁸¹

Müeyyed Fiddîn Kahire'ye ulaştığında (439/1047) vezir Sadaka b. Yusuf el-Felâhi (440/1048), dâi'd-duât Kâsım b. AbdilAzîz ve ardından Fâtımî halifesi ile görüşmüştür. Kahire'de yakınlık ve ikram ile karşılanan İsmâilî dâi *Sîret*'inde, Yahudi asıllı vezir Ebû Sa'd et-Tüsterî'nin kendisine halife hazinelerinden para ve hediyeler verdiğini, devlet görevine getirdiğini belirtir. İlmi ve siyasi çevre ile iyi ilişkiler kuran Müeyyed Fiddîn, Kâsım b. Abdilazîz'in ve halifeye yakın İbn Abdûn adlı kişinin

Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 561-4; Joeph Schacht ve Max Meyerhof, *Medico-Philosophical Controversy between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Rıdvân of Cairo*, Cairo: Egyptian University Publication, 1937, s. 33, 60; Gökhan, *Fatımiler Devleti*, s.130-1.

⁶⁷⁸ Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü's-Selâcika*, Dâru İbni'l-Cevzî, 2006, 1/50, 81.

⁶⁷⁹ Müeyyed-Fiddîn *Sîret*, s. 43; Adra, *Mount of Knowledge*, s. 8.

⁶⁸⁰ _____, *Teracimu's-Şuara el-Mevsu'atiş Şi'riyye*, 1/795; Ali Muhammed Sallâbî, *ed-Devletüz-Zengiyye*, Dımaşk: Dâru İbni Kesir, 2012, 3/278.

⁶⁸¹ Müeyyed Fiddîn, *Sîretü'l-Müeyyed*, s.68; Sallâbî, *Devletü's-Selâcika*, 1/82.

kendisine düşmanlık beslediğini ifade etmiştir. Yine bu dönemde vezirlik görevinde bulunan (442/1051) Ebû Muhammed el-Yâzûrî ile ilişkilerinde huzursuzluk hâkimdi.⁶⁸²

Fâtımî halifesinin görevlendirmesi üzerine Müeyyed Fiddîn, Büveyhî komutanlarından Arslan el-Besâsirî ile görüşmüş ve ona tesir etmiştir.⁶⁸³ Bunun sonucunda Bağdat'ta hutbe, bir süreliğine Fâtımîler adına okunmuştur. (450/1059) Irak dönüşünde, uzun süre yürüteceği dâi'd-duâtlık görevine tayin edilmiştir. (449/1058) Aynı zamanda Dârul-İnşa'nın yöneticiliğini üstlenmiştir.

Temel düşüncelerinde ve özellikle âyetlerin bâtınî yorumunda İsmâilî âlimlerinden Kâdî Nu'mân ve Mansûrû'l-Yemen'in (İbn Havşeb) fikirlerinden yararlanan Müeyyed Fiddîn, davet faaliyetlerinin yanı sıra telif çalışmalarında bulunmuştur. Kahire'de mecâlisü'l-hikme'de okuduğu metinleri, her biri yüz oturma içeren sekiz ciltte toplamıştır. *Mecâlisü'l-Müeyyediyye* olarak bilinen bu eser, İsmâilî literatürün en önemli çalışmalarındandır. Bu eserinde ilmî çevrelerde girdiği münâzara ve tartışmaları maharetle yanıtladığı bölümler de yer almaktadır. Antakya'da bulunan allâme, edip Ebü'l-A'lâ el-Maarrî⁶⁸⁴ ile beslenme üzerine yazışmaları bulunmaktadır. Bu

⁶⁸² Müeyyed Fiddîn, (*Mukaddimetü*) *Sîretü'l-Müeyyed*, 35-40, Sallâbî, *ed-Devletü's-Selâcika*, 1/85-7; *ed-Devletüz-Zengiyye*, 3/278; Adra, *Mount of Knowledge*, s.11.

⁶⁸³ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 44.

⁶⁸⁴ Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah b. Nâsirüddîn, *Tavzîhu'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbuhum Elkâbuhum ve Künâhum*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, 8/ 214-5. Döneminin önemli edip ve entelektüel olan Ebü'l-A'lâ el-Maarrî'nin, İsmâililikten etkilendiği ifade edilmiştir. Bernard Lewis, *The Arabs in History*, New York: Oxford University Press, 2002, s.122.

yazışmalarda el-Maarrî, dâi'd-duâtın Seyyidü'l-Ecel olarak söz etmiştir.⁶⁸⁵ Eserinde yer alan bazı meclis metinlerinde, Büveyhîlerin hizmetinde iken maruz kaldığı itham ve iftiralara atıfta bulunmuş, Ebû Kalıcar'la dinî konularda yaptığı görüşmelere değinmiştir. Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, Yahudiler, Gulâtı Şîa, ehl-i tenasüh, filozoflar ve müneccimlere yönelik reddiyelerine yer vermiştir. Fâtımî imamların karşıtlarından söz etmiştir.⁶⁸⁶

Mecâlisü'l-Müeyyediyye'nin yanı sıra, İsmâilî dâi'd-duâtın *Sîret* ve *Dîvân* gibi eserlerinin aralarında bulunduğu Arapça ve Farsça teliflerinde Fâtımîler dönemine ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır.⁶⁸⁷ Eserlerinde dili ve yer verdiği tasvirler dikkat çekicidir. Örneğin Müstansır Billâh'ın yedi yaşında halife olmasını, divanında yer alan kasidesinde, çocukken mucizeler göstermeye başlayan Meryem oğlu Îsâ'ya benzetmiştir.⁶⁸⁸

Nâsır-ı Hüsrev'in seyahatnâmesinde Mısır'da geçirdiği üç yılda hâfiz-ı bâb-ı ilim olarak söz ettiği ve derslerine katıldığı kişinin Seyyidü'l-Ecel Müeyyed eş-Şirâzî olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁸⁹ Fâtımî halifelerine bağlı, İsmâilî davete önem veren Müeyyed Fiddîn, yetkin âlim kişiliğinin yanı sıra, idarî alanda başarılı olmuş bir devlet adamıdır. Fâtımî devlet adamlarından taltif gören ve sarayda üst düzeyde muamele gören dâi'd-duât

⁶⁸⁵ Müeyyed Fiddîn, *Sîretü'l-Müeyyed*, s.81-84;100; *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s.181; Yazışma örnekleri için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, 1/306, 340-354. Ebü'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed b. Adîm el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't- Taleb fi Tarih'i Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, 7/873; Ali Muhammed Sallâbî, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Cühudihî fi'l-Kazâ Alâ'd-Devleti'l-Fâtımîyye ve Tahriri Beytil Mukaddes*, Beyrut: Dârul-Marife, 2010, 1/271.

⁶⁸⁶ el-Hüseyn, (*Mukaddimetü*) *Dîvân-ı Müeyyed*, s. 60.

⁶⁸⁷ Sallâbî, *Devletü's-Selâcika*, 1/50; Ömer b. Rıza b. Muhammed Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957, 13/144. Çağdaş biyografî yazarı Ziriklî, Müeyyed Fiddîn'in İsmâilîler arasındaki konumunu, neslinin atfedildiği Selman-ı Farisi'ye benzetmiştir. Zirikli, *el-A'lâm*, 8/75.

⁶⁸⁸ Müeyyed Fiddîn, *Dîvân-ı Müeyyed*, s. 222.

⁶⁸⁹ Halm, *Fâtımîds*, s.54, 59; Ay, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 90.

vefat ettiğinde, cenaze namazını Müstansır Billâh kıldırması, ardından ders verdiği⁶⁹⁰ Dâru'l-Hikme'ye defnedilmiştir.⁶⁹¹ *Mecâlisü'l-Müeyyediyye, Dîvânü'l-Müeyyed Fiddîn, Sîretü Müeyyed Fiddîn* eserlerinin yanı sıra günümüze ulaşan risâleleri bulunmaktadır.

Ebü'l-Vefâ Mahmûdü'd-devle el-Emîr Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî (480/1087)

Emîr Mahmudü'd-Devle Ebü'l-Vefa Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî, Dımaşk asıllı, Mısır ayanından olup, tıp, mantık ilminde derinleşmiştir. İbnu'l-Heysen'den ulumu'l-hey'e ve ulumu'r-riyaziyye öğrendi. Şeyh Ebü'l-Hüseyn b. Âmidî'den ulûmu'l-hikemiyye öğrendi. Aynı zamanda mantık ve tıpla ilgilendiği için Ebü'l-Hasan Ali b. Rıdvân'ın yanında bulundu. Mantık ve eczacılık ilmine dair birçok önemli eseri vardır. Ebü'l-Hayr Selâme b. Mübarek b. Rahmûn,⁶⁹² İbn Fâtik'in yetiştirdiği çok sayıda yetiştirdiği öğrencilerinden biridir. *Kitâbü'l-Vesâyâ ve'l-Emsâl ve'l-Mu'cez mine'l-Muhkemi'l-Egvâl, Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelîm, el-Bidâye fi'l-Mantık, Kitâb fi'l-Tıb,*⁶⁹³ *Kitâbü Esrâri't-Tıb, Istılâhâtu'l-Tibbiye, et-Tembih ve Teybîn li Mesâlihi'd-*

⁶⁹⁰ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 384; Ivanow, *Nasır-ı Khusraw*, s. 11.

⁶⁹¹ Müeyyed Fiddîn, *Dîvânü Müeyyed*, s. 39; Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir es-Sa'dî, *Ravzatü'l-Behiyye fî Hitati'l-Mu'iziyyeti'l-Kahire*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitab. 1996, s. 32.

⁶⁹² Selâme b. Mübarek b. Rahmûn b. Musa, Mısırlı Yahudi tabiblerdendi. Câlînûs (Galen) (200) 'un eserleri üzerine çalıştı. Hocası İbn Fâtik'ti. Ümeyye b. Abdülazîz e-Endelüsi ile Mısır'da aralarında tartışmalar geçmiştir. Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid Kıftû, *İnbâhu'r-Ruvat Alâ Enbâhi'n-Nühat*, Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabi Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafîyye-Beyrut, 1986, 1/161; Ebü's-Salt ed-Dânî, 'Risâletü'l-Mısriyye', 1/35; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 9/345; Safedî, *el-Vâfi*, 15/205; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/540.

⁶⁹³ İbn Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-Enbâ, ss. 560-561.

Dünya, Şerhu'l-Ünvan bilinen eserleridir. 480/1087'de Mısır'da vefat etmiştir.⁶⁹⁴ İbn Fâtîk'in vaktinin çoğunu kendine ait kütüphanesinde okuyarak geçirdiği, okuma ve yazmaya oldukça düşkün olduğu aktarılır. İbn Fâtîk'in vefatından sonra devlet erbabından olan büyük eşinin, İbn Fâtîk'in kendisi ile değil kitaplarıyla ilgilenmesinden dolayı, kitaplarını evinin ortasındaki suya attığını kaydedilmiştir.⁶⁹⁵ İbn Fâtîk'in *Muhtâru'l-Hikem* eseri günümüze ulaşmıştır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât b. Hallal b. Abdilvâhid es-Saîdî en-Nahvî el-Mısırî (520/1126)

Nahiv, edebiyat ve şiirde döneminin en tanınmış isimlerinden olan Ebû Abdullah en-Nahvî, Kudaî ve İbn Bâbeşâz'dan ders almış, hadis nakletmiştir. Küçük yaşta Ebû Yusuf Ya'kûb b. Harrazad en-Neciremi ile tanıştı. Mekke'de Kerime bint Ahmed el-Merveziy'den Sahih-i Buhârî dinledi.⁶⁹⁶ Ebû'l-Hasan el-Havfî, Ebû Abdullah Kudâî, Ebû Sehl el-Herevî gibi büyük şeyhler ile tanıştı. Nahiv ve dil bilimlerinde birçok eserinin bulunmasının yanı sıra Mısır topoğrafyasına ilgi duyarak *Hitat-ı Mısır* eserini yazmıştır. Arap dil üzerinde çalışmaları olmuştur. Kur'an ilimlerinde nasih-mensuh konusunu ele aldığı "*Kitabü'l-Îcâz fi Ma'rifeti ma İfa Kur'an min Nasih ve'l-Mensuh*", en bilinen eseridir. Nahiv ilmindeki derinliği nedeniyle "Bahru'l-İlim" olarak anılmıştır. Fâtımî kumandanı Efdal için şiir okumuştur. Sika idi. el-Hatib Nasır b. el-Hasan er-Renda, Ebû

⁶⁹⁴ İsmâil b. Muhammed Emin b. Meyr Selim Bağdâdî (Bağdath İsmâil Paşa), *Hediyyetül Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asar'ul-Musannefin*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951, 2/4.

⁶⁹⁵ Muhammed İskaf Neşâşibî, "el-Mer'e ve'l-kütüb", *Mecelletü'r-Risâle*, (ed.) Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Kahire, 1937, 209/53.

⁶⁹⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, 6/6440; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân*, 3/171; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 5/231.

Tâhir es-Silefi, Ebû Tâhir İsmâil b. Ali b. Mukaşşer en-Nahvî öğrencileri arasındadırlar. Şiddetü'l-uzmâya tanıklık eden Ebû Abdullah devlet erbabının yakınlığını kazanmış, çocuklarına dersler vermiştir. Amr b. Âs Camii'nde ibadete çekilir, elindeki paranın önemli bir kısmı ile Kahire'de, saray kütüphanesinden kitap satın alır, evinin çatısında biriktirirdi. Kütübü'l-mensûbe'den ve hutûtu'l-ulemâ'dan kitapların da yer aldığı ilmin ve sanatın her dalında makbul kitapları bulunurdu. Ebû Abdullah, uyarılara rağmen, tuhaf ve bakımsız görünümü ile dönemin veziri Efdal'in huzuruna çıkmıştır. Vezir kendisine iltifatta bulunmuş, o da Efdal için şiir okumuştur.⁶⁹⁷ Ezher konulu çalışmasında Şennâvî, Muhammed b. Berekât en-Nahvî'nin Ezher'de ders halkalarının bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁹⁸

Ebü'l-Hayr es-Sabrî en-Nahvî el-Yemenî; el-Ehnûmî (الأهنومي) (590/1193)⁶⁹⁹

Nahiv ve Arap dilinde bilgi sahibiydi. Yemen'de yetişmiş, burada tahsil görmüştür. Kahire'ye yerleşti. Ezher'de ifade/belâgat ve çeşitlerini okuttuğu halkası vardı. Şiiri orta halli idi. Burada ders verdi. Sakalı zayıf, kısa ve çirkin bir kişi olarak tasvir edilir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi*, 2/178; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 5/231; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetü'l-Vüât fi Tabakâtil Luğaviyyin ve'n-Nühat*, thk. Muhammed Ebî Fazl İbrahim, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1964, 1/59-61; Bâ Mahreme, *Kul'adetü'n-Nahr*, 4/ 54; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 114.

⁶⁹⁸ Şennâvî, *el-Ezher*, 78.

⁶⁹⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/392.

⁷⁰⁰ Kîftî, *İnbahu'r-Ruvat*, 1/274.

Ebü'l-Mefâhir el-Vasîfî el-Mekarrî (594/1198)

Muhammed'dir, Abdullah b. Ebi'l-Feth b. Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Ali, Ebü'l-Mefahir, el-Vasiti, el-Mekarri, en-Nahvî'dir. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebi'l-Feth'in kardeşidir. Abdullah ve Muhammed olarak iki adı vardı. Bazen birini, bazen ikisini yazardı. Bazen sadece künyesini yazmakla yetinirdi. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Sa'd, Ebû Bekr Abdullah b. el-Bâkîllânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Makin el-Vasiti'den hadis rivayet etmiştir. Kahire'de Ezher Camii'nin imamı idi. Kurrânın önde gelenlerinden olup, nahiv bilirdi.⁷⁰¹

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Benân el-Enbâri, Ebû Tâhir b. Ebi'l-Fazl, el-Kâtib. Kâdîyyü'l-Ecel, Zürriaseteyn; el-Esîr b. Benân (596/1200)

Aslen Enbar'lı olup Mısır'da doğdu (507/1114) ve burada yetişti. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. el-Hatîyye'den kıraat öğrendi. Bağdat ve Mısır'da hadis dinledi, nakletti ve kaydetti. Babası Kâdî Ebü'l-Fazl ve Kâdî Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hibetullah b. el-Hasan b. Urs, Ebû Sâdık Mürşid b. Yahya b. el-Kâsım el-Medenî, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Hamza b. Ahmed b. el-İrakî, Ebü'l-Abbas İbni'l-Hatîyye'den ders almıştır.

Fâtımî Devleti'nde malî işlerine bakan divanü'n-nazarda ve yazışmaların yürütüldüğü divanü'l-inşâ'da üst görevlerde bulunmuştur. Mısır ileri gelenlerinden olup devlet erbabı kişi idi. Yazışma usulü ve güzel hat bilir, şair ve belîğ idi. İnşâ divanı başkanı Kâdî el-Fâzıl el-Beysânî (596/1200) onunla görüşmekten ve huzurunda bulunmaktan duyduğu gururu dile getirerek ona övgüde bulunmuştur. Eyyûbîler Mısır'da yönetimi ele aldığı anda onun için, yeterli bir geçimlik ile evinde bulunmasını önermiştir. Buna göre muamele edilmiştir.

⁷⁰¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/266.

Daha sonra Yemen'e gitmiş Seyfü'l-İslâm Tuğtekin b. Eyyub'un (577/1181-593/1197) veziri olmuştur. Bağdat'a elçi olarak gönderilmiş, (582/1187) *Kitâbü'l-Cevherî*'den ve Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Kattâ'nın *es-Sıhah*'ından aktarmıştır. Halife Nasır Lidînillâh'ın çocukları onun ders halkasına katılmışlardır. Bağdat'ta itibar gören eseri birkaç nüsha yazılarak Musul'a yayıldı. Aynı zamanda o İbn Hişam'ın *es-Sire*'sini nakletmiştir. Kahire'ye döndüğünde geçim sıkıntısı yaşamış ve borçlarından dolayı Ezher Camii'ne hapsedilmiştir.⁷⁰² Ömrünün son döneminde Kâdî Fazıl'ın kendisini küçük gördüğü aktarılmıştır.⁷⁰³ Tefsir çalışması, mensur ve manzum eserleri bulunduğu, Şif temayülüne rağmen hadis rivayetinde güvenilir olduğu kaydedilmiştir. Vefat ettiğinde el-Karâfe'ye defnedilmiştir. (596/1200)⁷⁰⁴

2.3.2 İktidar -Ulemâ İlişkisi

İsmâilî inancına göre dinî bilgi ve hakikat ancak imamın öğretmesi ile öğrenilebilir. Buna göre Fâtımî halifelerinin bilgi üzerindeki mutlak otoritesi, ulemânın konumunu belirleyen en önemli etken olmuştur.⁷⁰⁵ Benzer biçimde İsmâilî dâî Ca'fer b.

⁷⁰² Zehebî, İbn Bennân'ın dönüş yerini Mısır olarak belirtir ve hapsedildiği yeri el-Camii olarak ifade etmiştir. Makrîzî ise İbn Bennân'ın Kahire'ye döndüğünü ve Ezher Camii'ne hapsedildiğini ifade etmiştir. Zehebî, *Siyeru A'lamü'n-Nübelâ*, 21/221; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi't-Teracim*, s. 205.

⁷⁰³ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/85-6.

⁷⁰⁴ Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1973, 3/259; Safedî, *el-Vâfi*, 1/215;

⁷⁰⁵ Bu görüş aynı zamanda İsmâiliyenin daha sonra Ta'lîmiyye olarak da bilinmesinin nedenidir. Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kuveyt: Dârul-Kütübî's-Sekafiyye, s. 17. İsmâilîlerin isimlerini bölgelere göre sıralayan Şehristânî ise, İsmâilîliğin Horasan'daki isimlerinden birinin Ta'lîmiyye olduğunu belirtmiştir. *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/192; Akhtar, *Filozoflar*, s.170.

Mansûr ulemânın hakikate işaret eden, yol gösteren seçkin ve bilge kişilerden olduğunu belirtmiştir. Buna göre imamlar, nâtıklar (peygamberler), hüccetler (deliller), nakîbler (önderler), insanları hayra çağırانlar (dâî) ve ulemâ (bilenler) gökteki yıldızlar gibi farklı derecelerde, zâhirî ve bâtinî olarak kurtuluş için yol gösterenlerdir. Bunlar arasında ise imam, yıldızların arasındaki güneş gibidir.⁷⁰⁶

Fâtımîler hâkim oldukları bölgelerde ilmî ve kültürel çalışmaların gelişimini izlemişlerdir. Örneğin, entelektüel yönü güçlü bir halife olan Muiz Lidînillâh, Doğu ve Batı'dan kendisine ulaşan kitapları okumaya ve bunlar üzerine yazmaya önem verirdi.⁷⁰⁷ Henüz Mağrib'de iken, önemli günlerde sarayda, tefrişatı tam ve etrafındaki kapılardan kütüphaneye geçilebilen meclislerde, devlet erkânına ve Kutâmeli ileri gelenlere hitapta bulunduğu bilinmektedir. Hitabında ruhları korumak ve memleketi inşa etmekle ilgili sorumluluklarından söz eden halife, sözlerini dinleyicilere öğütlerde bulunarak sonlandırırđı.⁷⁰⁸

Mağrib döneminden itibaren Fâtımî halifelerinin ulemâya iyi muamelede bulunduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Cevher es-Sıkillî, Mısır'da Fâtımî hâkimiyetini tesis etmesinin ardından, Mehdîye'de bulunan Fâtımî halifesi Muiz Lidînillâh'a İhşîdî ayânından bir topluluğu ve beraberinde hediyeler göndermiştir. Muiz Lidînillâh Mısır'dan bu topluluğu Mehdîye'de hapsedtiği, içlerinde bulunan kadınlara ve ulemâya ise iyi muamelede bulunarak onları Mısır'a geri gönderdiği nakledilir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁶ Mansûru'l-Yemen, *The Master and the Disciple (Kitab al-Alim ve'l-Ghulam)*, s. 82.

⁷⁰⁷ İmadüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 254; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 2/104; Makrîzî, *Hitat*, 1/353-4.

⁷⁰⁸ Makrîzî, *Hitat*, 1/352. Kûtâme halklarının verdiği desteğin yanı sıra, Afrika içlerine uzanan ticaret yolu üzerinde kontrolün sağlanması, yeni alınan bölgelerden gelen köle kökenli askerın Fâtımî ordusuna katılması, Mısır dönemi öncesinde Fâtımî Devleti'nin malî ve askerî yapısını geliştiren etkenler olmuştur. Brett, "Ifriqiya as a market" s. 348, 354.

⁷⁰⁹ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/61.

Fâtımîlerden önce faaliyetlerin yürütüldüğü Mısır'da kurulan ilim halkaları, yapılan telif çalışmaları ulemâya önemli bir konum kazandırmıştır. Ulemâ arasında, soylarının peygambere dayandığı iddia edilen ve eşref olarak bilinen bir topluluk da bulunurdu. Fâtımîler döneminde ise ilmî çalışma ve ulemânın desteklenmesi için öncelikli koşul, İsmâîlîliğe yönelik karşıt söylemden kaçınılması ve Fâtımî yönetimine bağlılık olmuştur. Diğer yandan ulemânın İsmâîlîliğe yönelik olası eleştirilerine karşı Fâtımî yönetimi sert tutum sergilemiştir.⁷¹⁰

Fâtımî Devleti'nin ilk yıllarından itibaren, Mağrib'den gelen iyi birer İsmâîlî âlim olarak, Fâtımî halifelerinin güvenlerini ve yakınlıklarını kazanan Nu'mân ailesi, Ezher'de düzenlenen derslerin niteliğinde belirleyici olmuştur. Örneğin, Azîz Billâh döneminde Ezher'de en kalabalık toplulukların bulunduğu ilim meclislerini Ali b. Nu'mân yönetiyordu.⁷¹¹

Siyasi otoritesi imâmet esasına dayalı olan Fâtımî halifesinin dinî ve ilmî yetkinliğe sahip olduğu kabul edilmiştir. Bundan dolayı halife, mezâlimde Kur'an'dan, tecvidü'l-hat'tan, peygamber hikayelerinden ve halifelerden ihtiyacı olacağı konuyu müzakere edebileceği nitelikli, tecrübeli bir âlim ile sık sık bir araya gelirdi. Kâtibü'd-dest rütbesi verilen bu âlim kişi, halifeye siyerin özetini okur, görgü kurallarını tekrar eder ve meclislerde ona eşlik ederdi.⁷¹² Görev tanımlarının yanı sıra kâtibü'd-dest farklı

⁷¹⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*, s. 27-8; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 14.

⁷¹¹ Şennâvî, *el-Ezher*, 50.

⁷¹² İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.87; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/ 141. İdari görevde vezirden sonra gelen kâtibü'd-dest, halifeye gelen mektupları sunmak ve cevaplarının yazılması, idarî işlemlerin hazırlanması ile görevlidir. Makrîzî, *Hitat*, c.1/402- 403; Canard, "Le Cérémonial", s. 370.

görevler de üstlenebilmiştir. Örneğin, Âmir Biahkâmillah döneminde Alamut'a gönderilen heyette kâtibü'd-dest Ebû Hasan b. Ebû Üsâme de yer almıştır. (516/1123) ⁷¹³

Yargıda görevli kadılar, kâtibü'd-dest ve ilmî faaliyetlere ilgi duyan vezirlerin yanı sıra, divan-ı inşâ'da âlim nitelikli çok sayıda kâtib görevliydi. Fâtımî yöneticileri, bir bölümünün kadılık, vezirlik gibi üst görevlerde de bulunan kâtiplere önem vermişlerdir. Azîz Billâh döneminden Müstansır Billâh dönemine kadar devlet görevlerinde bulunan Kâdî Veliyyüddeve Ahmed b. Ali b. Hayrân el-Kâtib el-Mısrî (431/1040),⁷¹⁴ Ebû Saîd el-'Umeydî (433/1041), el-Ecel Ebü'l-Mekârim (476/1083), Âmir Biahkâmillah ve Hâfız Lidînillâh dönemlerinde kâtibü'd-dest Şeyhu'l-Ecel Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî el-Halebî (522/1128), Şeyhu'l-Emin Tâcu'r- Riâseti Ebü'l-Kâsım Ali b. Süleyman b. Müncib İbnü's-Sayrafî(542/1147),⁷¹⁵ Kâdî el-Mufaddal Ebü'l-Feth Mahmûd İbn Kâdûs (قادوس) (553/1158) ⁷¹⁶ , Hâfız dönemi ve el-Âdîd'ın son günlerinde Kadi el-Muvaffak b. el-Hallâl (566/1170), el-Kadi Mü'temin Kâsibeveyh(588/1193) ve Fâtımîlerin son döneminde Kadi el-Fâzıl el-Beysânî(596/1200) divan-ı inşâ'yı yöneten ünlü kâtiplerdir.

Özellikle Âdîd Lidînillâh döneminde ve Eyyübîler döneminde divan-ı inşâ başkanlığı yapan Kâdî el-Fâzıl,⁷¹⁷ Esedüddîn Şîrkûh ve Melikü'n-Nasır Selâhaddîn'in vezirliğe atama sicilleri⁷¹⁸ de dâhil olmak üzere, çok sayıda sicil yazmıştır.⁷¹⁹

⁷¹³ Safedî, *el-Vâfi*, 22/143, Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/83-84.

⁷¹⁴ Safedî, *el-Vâfi*, 7/154.

⁷¹⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/133; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 138; Şevki Dayf, *Kitâbü'l-Fen ve Mezâhibihî fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Kahire: Daru'l-Me'ârif, 1946, s.357.

⁷¹⁶ Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s.157.

⁷¹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/130.

⁷¹⁸ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/101.

⁷¹⁹ İlmî ve derinliği haiz bir kişilik olan Kâdî el-Fâzıl, Eyyübîler döneminde Kahire'de Faziliyye Medresesi'ni kurmuştur. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/495.

İlmi faaliyetlerin yanında şiir ve şaire önem veren Fâtımî idarecilerinin, birçok şairi desteklediği ve himaye ettiği anlaşılmaktadır. Halifeye, yöneticilere ve İsmâîlî propagandaya övgüde bulunan şairler, Fâtımîlerin iç ve dış siyasetini destekleyen birçok şair devlet erkânı tarafından himaye ve maddi destek görmüştür. Devletin henüz Mağrib’de mukim iken halife Muiz’e yazdığı kasidesi ile tanınan İbn Hanî Fâtımî döneminin ünlü şairlerinden olmuştur.⁷²⁰ Benzer şekilde şair Ebü’l-Kâsım Ubeydü’l-Gaffar Hâkim Biemrilah devleti şairi olarak nitelenmiştir.⁷²¹

Sünnî Müslüman halkın ilmî yaşantıda arka planda kaldığı ifade edilir. İbn Haldûn Fâtımîlerin gelişi ile Mısır’da Sünnî fıkıh ve ferâiz ilimlerinin durakladığını, fakihlerinin dağıldığını, Şî-İsmâîlî fıkımın hâkim olduğunu ifade eder. Bununla birlikte o, hicrî dördüncü yüzyıl başında Bağdat’tan Mısır’a göçen Mâlikî kadısı Abdulvehhab b. Ali’nin⁷²²(422/1031) Fâtımî halifeleri tarafından ihsan ve ikram gördüğü, taltif edildiğini ekler. İbn Haldûn Fâtımîlerin bu yaklaşımını, Abbâsîlerle arasındaki rekabete bağlı bir himaye olarak yorumlamış, Mâlikî mezhebinin Mısır’da yeniden gelişmeye başladığını dile getirmiştir.⁷²³

Müsebbihî, İhşîdî döneminin âlim kişilerinden biri olan Ebü’l-Hüseyn b. Nahrîr el-Erğali vefat ettiğinde (415/1025) halifenin, el-Erğali’nin saray ehlinde olan kızkardeşine cenaze masrafları ve geçimlik iki yüz dinar ödediğini kaydetmiştir.⁷²⁴

⁷²⁰ İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/242; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu’z-Zâhire*, 4/72; Galib. *A’lâmu’l-İsmâîlîyye*, s. 499.

⁷²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 7/27-35; 28/ 86-92.

⁷²² Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Medîneti’s-Selam*, 12/292; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-Medârik*, 7/221 -2; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Tarih*, 7/751.

⁷²³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/190.

⁷²⁴ Müsebbihî, *Ahbâr*, s.216.

Halifeden sonra ulemâ üzerinde en etkili kişi vezirdi. İlmin çeşitli halk tabakalarına en geniş şekliyle ulaşmasına önem veren vezirler, eserler yazılması, nadir eserlerin toplanması, kütüphanelerin kurulması, eğitim-öğretim için mescidlerin kullanılması ve medreselerin kurulmasına önem vermişlerdir.⁷²⁵ Fâtımî vezirinin kitabet sanatını, ahkâmı ve dinî iyi bilmesi beklenmiştir.⁷²⁶ Bu sebeple birçok Fâtımî veziri kalem ehlinde olup, divanlara başkanlık edebilecek düzeyde edip ve ilim sahibi kişilerdi. Siyasi ve toplumsal etkenlerin yanı sıra entelektüel faaliyetlere katılan, ilim ve şiiri önemseyen vezirler, âlimlerle bir araya geldikleri meclisler kurmuşlardır.

Ulemâ ile etkin iletişim kuran Fâtımî veziri İbn Killis'in evinde ehl-i cedel, fakih, şair ve ediplerin toplandığı meclisler kurulduğu ve münâzaralar yapıldığı bilinmektedir. Düzenlediği meclislere katılan ulemâ ve edipler için o, erzak temin etmiş ve bağışta bulunmuş, Ramazan'da davetler vermiştir. Şairlerin ve ediplerin vezirin ilim ve fıkıh ağırlıklı meclislerinde onu övmek için yarıştıkları söylenir.⁷²⁷

Maadde el-Beka bi Islahi fesâdi'l-Hevâ ve Tahrîz min Dureri'l-Evbâ isimli çok sayılı ciltten oluşan tıp eserini İbn Killis için sınıflandıran Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sa'id et-Temîmi,⁷²⁸ onun meclislerine katılanlardan biridir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer et-Temîmi; Kazzâz⁷²⁹ el Kayrevanî en-Nahvî yine İbn Killis'e yakın olan Mısır'ın ünlü âlimlerindendir.⁷³⁰

⁷²⁵ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 105.

⁷²⁶ İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, s. 49.

⁷²⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/341.

⁷²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2/59; Mahmut Kaya, "Temîmî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 40 (2011): 423-4.

⁷²⁹ İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn*, s.50; Kılıçlı, "Kazzâz", s.161.

⁷³⁰ Münâvî, *el-Vizâra*, 110.

İbn Killis'in ilmî faaliyetlere verdiği destekten Sünnî âlimlerin de yararlandığı bilinmektedir. Dönemin önde gelen Mâlikî lügat ve nahiv âlimi Muhammed b. Süleyman Ebû Bekr en-Ne'âl (380/991) bunlardan biridir.⁷³¹ Camide⁷³² kurulan ders halkasında etrafını saran öğrenciler on yedi sütunu kaplardı. *Mesned-i Muvatta* eseri bulunan Ebü'l-Kâsım el-Cevherî Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafîgî el-Mısırî Mâlikî (385/996) bu dönemin tanına Sünnî âlimlerindedir.⁷³³

İbn Killis'in oturumlarının sonunda, dönemin ünlü şairleri beyitler okumuşlardır. Bunlardan el-Hüseyn b. Abdurrahim b. Velid b. Osman b. Ca'fer el-Kilâbî Zelâzilî (345/957) vezirin yakın dostu olup, ona övgüde bulunmuştur.⁷³⁴ Benzer şekilde Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Cer', Ebû Hâmid el-Antâkî İbn Killis'in himayesindeki tanınmış şairlerdendir. İbn Killis'in ölümünden sonra ağıt yakan şair sayısının yüze ulaştığı kaydedilmiştir. Diğer yandan Hasan b. Bişr ed-Dımeşkî, Ebû Muhammed el-Kâsım er-Rasâ gibi İbn Killis'i hicveden şairler de vardı.⁷³⁵

Fıkıh ilimlerinde bilgi sahibi olan İbn Killis'in, ilgili olduğu konularda kitap yazmak ya da istinsah faaliyetleri için kâtip görevlendirdiği bilinmektedir.⁷³⁶ Muiz Lidînilâh ve Azîz Billâh'tan duyduklarına dayanan, İsmâilî fıkıh konuları üzerine bir eser telif etmiştir. Fıkıh konularından oluşan ve *Risâletü'l-Veziriyye* olarak bilinen bu eser, her

⁷³¹ Ebû İshak İbrahim b. Ali Şîrâzî, *Tabakâtü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'r-Raidî'l-Arabî,1970, s. 155.

⁷³² "el-Cami" olarak ifade edilen bu yerin Amr b. Âs Camii olduğu tahmin edilmektedir.

⁷³³ Muhammed b. Ömer b. Ali b. Sâlim Mahluf, *Şeceratü'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, 1/140; Münâvî, *el-Vizâra*, ss.111-112; Daftary, *İsmâilîler*, s. 279.

⁷³⁴ Safedî, *el-Vâfi*, 4/ 418; Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 10/118.

⁷³⁵ İbnül Esîr, *el-Kâmil-fi't-Tarih*,7/475; Safedî, *el-Vâfi*, 12/213.

⁷³⁶ Dodge, *al-Azhar*, s.11; Bayram, *Tarihu Ezher*, s.23; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 383; Hamdani, *Revolution and State*, s. 46.

Cuma, ikinci vaktine kadar avam ve ayanın, kadıların, fakihlerin, hadisçilerin, dilbilimcilerin ve ediplerin de katıldığı halka açık derslerde okunur, bitiminde neşîde ve methiye okunurdu. *Risâletü'l-Veziriyye* Amr b. Âs Camii'nde okutulmuş, buna göre fetva verilmiştir.⁷³⁷

Fâtımî devlet adamları ilim tahsil etmek için Ezher'e gelenlere yer temin etmek, binasını iyileştirmek, istinsah faaliyetini artırmak ve dersleri güçlendirmek için destek ve himayede bulunmuşlardır.⁷³⁸ Ezher'de eğitim faaliyetleri adına yapılan ilk düzenli katkı, Şîî fıkıh usulü üzerinde düzenli ders vermek üzere İsmâîlî ulemâdan bazısına geçimlik talep eden İbn Killis'in önerisi ile gerçekleşmiştir. (378/988) Buna ek olarak İbn Killis, Ezher'de ders verecek fakihlerin her birine kendi mal varlığından her yıl bağışlamış, erzak temin etmiş, derslerin düzenli ve nitelikli yürütülmesini sağlamıştır. Azîz Billâh Ramazan Bayramı'dan onlara şeref cübbesi hediye etmiş, fakihler katır üstünde şehirde dolaşmıştır.⁷³⁹ Fâtımî yönetiminin İsmâîlî fakihleri devletin resmî görevlisi olarak ataması, Ezher'de yapılan öğretimin bilimsel nitelik kazanması ve Müslüman coğrafyada bilinirliğini artırmasını sağlayan önemli bir adım olmuştur.⁷⁴⁰

Çağdaş araştırmacı Heinz Halm, İbn Killis ve el-Azîz Billâh'ın Ezher'deki faaliyetler ile yakından ilgilendiklerini⁷⁴¹ fakat buradaki öğretim faaliyetlerinin yükseköğretim düzeyinde olmadığını ifade eder. Halm bu faaliyetleri, halife veya vezirin mal varlığından özel bir maaş alan İsmâîlî hukukçuların İsmâîlî mezhebine göre halka

⁷³⁷ İbnu's Sayrafî, *el-Kânûn*, s. 50; Makrîzî, *Hutat*, 2/341.

⁷³⁸ Dodge, *al-Azhar*, 21.

⁷³⁹ Makrîzî, *Hutat*, 2/ 273; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 105; Avf, *el-Ezher*, ss.67-8; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s.384.

⁷⁴⁰ Behiy, *el-Ezher*, s.19; Enan, "al-Azhar", s. 28.

⁷⁴¹ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 61.

açık verdiği ve büyük olasılıkla İbn Killis ve halife Azîz dönemi süresince devam eden dersler olarak açıklamıştır. Ona göre Ezher'in yeni bir temel üzerine kurulması ve kalıcı bir öğretim merkezi olması Hâkim Biemrillâh döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Ezher'e vakıf tahsis edilmesi önemli bir gelişmedir.⁷⁴²

Belirli dönemlerde toplumun bazı kesimleri ve yönetici çevre üzerindeki kısıtlayıcı uygulamaları ile tanınan Hâkim Bimerillah'ın, Kahire'ye davet ettiği ünlü matematikçi İbnü'l-Heysen'i karşılamak üzere makamından ayrılması, ilmî faaliyetlere ve ulemâya saygısının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.⁷⁴³ Bunun yanı sıra o, kısa bir süre için Mâlikî mezhebine göre öğretim yapılmasına müsaade etmiştir.⁷⁴⁴ Diğer yandan el-Hâkim'in zorbalıkları nedeniyle birçok devlet adamının ve âlimin Mısır'dan kaçtığı bilinmektedir. Mecâlisü'l-hikme oturumlarına bir süre ara verilmesi bu uygulamaların bir sonucudur.⁷⁴⁵

Müstansır Billâh'ın Yahudi asıllı, mühtedi veziri Ebû Mansur el-Felâhi,⁷⁴⁶ Ebü'l-A'lâ el-Maarrî'yi Mısır'a gelmesi için teşvik etmiştir. Halep valisine onu Kahire'de bulunan Dârul-Hikme'ye çalışmak üzere davet eden bir sicil hazırlatmıştır. Fakat Ebü'l-A'lâ özür beyan ederek yerinde kalmıştır.⁷⁴⁷ Benzer şekilde Cercerâî ve Kâdî Ebû

⁷⁴² Halm, *Fâtımîds*, s.44.

⁷⁴³ Safedî, *el-Vâfi*, 11/321; Cebbar, "Bilim Mirası", s.61.

⁷⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/222.

⁷⁴⁵ Ahmed b. Abdullah Kirmânî, "er-Risâletü'l-Mevsû'a bi Mebâsimi'l-Bişârât", *Mecmu'atü'r-Resail li Kirmânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: el-Müessesetü'l-Cami'a, 1987, s.113; Makrîzî, *Hitat*, 2/287.

⁷⁴⁶ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâra*, s. 38.

⁷⁴⁷ Münâvî, *Vizâra*, 114.

Muhammed Hasan el-Yâzûrî⁷⁴⁸ gibi güçlü vezirlerin ulemâ ve ediplere önem vermesi, Mısır'da entelektüel faaliyetlerin, özellikle hicrî beşinci yüzyılın ilk yarısında ilerlemesini sağlamıştır. Şâfiî fakih ve tarihçi Kudâî, farklı mezhepten olmasına rağmen kadılık görevini üstlenmiş, inşâ divanında görev almıştır. İlmi kişiliğiyle öne çıkan isimlerden biri olan Kudâî, Makrîzî'nin kaynaklarından olan *Hitatu Mısır* başta olmak üzere birçok eser telif etmiştir. Fâtımîlerde edip ve ulemânın, devlet adamlarının siyasi gücünü destekleyen araç konumunda bulunmaları sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin ilmi yaşantıda, etrafında birçok edibin bulunduğu el-Yâzûrî ile dâî'd-duât Müeyyed Fiddîn arasında, bir rekabetin sürdüğünden söz edilmektedir.⁷⁴⁹ Diğer yandan devlet erbabının soğuk muamelesi, rekabet hali ve Fâtımî halifesi ile görüşmesinin güçleşmesi nedeniyle dâî el-Müeyyed'in yaşadığı hayal kırıklığı ve üzüntünün, birçoğunu dâî'd-duât olmasından önceki on iki yılda yazdığı şiirlerine yansıdığı ifade edilmiştir.⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ Örneğin, el-Yâzûrî'nin Mu'tezilenin tanınmış âlimlerinden olan Abdüsselam b. Muhammed el-Kazvini'ye (391/1000-488/1095) ilgi gösterdiği ve ikramda bulunduğu kaydedilmiştir. Ebü'l'-Me'alî Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman b. Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, 4/401-2.; İmâdüddîn Muhammed b. Safiyiddîn Muhammed b. Hâmid el-Kâtib İsfahânî, *Kitâbu Büstâni'l-Cami li Cemi'l-Tevarih Ehli'z-Zaman*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri, Beyrut: Mektebetü'l-Arabiyye li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 2002, s. 306; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkatı'a*, s. 79.

⁷⁴⁹ Şam asıllı meşhur şair Ebü'l-Fityân Muhammed b. Hayyus'un (473/1080) Mısır'a vardığında, halifenin önünde sarayda şiir okuma fırsatını verdiği için el-Yâzûrî'ye kaside okuduğu zikredilir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, 4/439-440. Müeyyed Fiddîn şairin sadece vezire şiir okumasına kızmış, şair Hattuddevle Ebû Menâkıb Abdülbaki'yi istetmiştir. Vezirin iki şaire bin dinar paylaştığı rivayet edilir. Münâvî, *el-Vizâra*, 114.

⁷⁵⁰ Tahera Qutbuddin, *al-Mu'ayyad al-Shîrâzî and Fatimid Da'wa Poetry*, Leiden: Brill, 2005, s. 287.

Müstansır Billâh döneminde sarayda inşa edilen ihtişamlı binada, musikinin icra edildiği meclislerin düzenlendiği söylenir.⁷⁵¹ Yine bu dönemde Mısır'da bulunan muhaddis âlim Ebû İshak İbrahim Saîd b. Abdullah el-Hâfız el-Habbâl en-Nu'mânî'nin (482/1090), Fâtımî yönetimi tarafından hadis rivayet etmesinin yasaklandığı, bu sebeple önünde hadis okunmadığı gibi, icazet de⁷⁵² veremediği ifade edilmektedir. Kendisine sorulduğunda, izlendiğinden endişe ederek sözü değiştirdiği kaydedilmiştir.⁷⁵³ Benzer şekilde Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-'Arabî el-Me'âfirî (543/1148), 485/1093'te geldiği Kahire'de ilmî açıdan durgun ve ulemânın sesini yükseltemediği ortamın bulunduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁴

Müstansır Billâh döneminde uzun süren karmaşadan sonra Bedr el-Cemâlî'nin (487/1094) Mısır'da istikrarı sağlaması, hayatın canlanmasını, âlim, edip ve entelektüeller için Mısır'ın yeniden cazip hale gelmesini sağlamıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât en-Nahvî el-Mısırî (520/1127) ders halkası kurmuş,⁷⁵⁵ yine İbnü'l-Kattâ' (قطاع) olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sıkkilî es-

⁷⁵¹ Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1005.

⁷⁵² Müslüman eğitim ve öğretim geleneğinde ilmî yetkinliğin beyanı, yeterliliğin göstergesi olan icazet genel ilim, fıkıh ve hadis gibi ilimlere dair ise silsilesi Allah'a kadar ulaştırılmıştır. Eğer icazet bir eser hakkında ise silsilesi müellife kadar ulaştırılmıştır. Bir ilim dalı yeni ortaya konmuş ise, icazetnamedeki âlimlerin silsilesi ilk icat edene kadar uzanır, ilim kimden başlamışsa senedi onda son bulurdu. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları ve İcazetnameler*, Ankara: Atay Yayınları, 2018, s. 147.

⁷⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/493-4; İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 5/129.

⁷⁵⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Arabî, *Kanunu't-Te'vil*, thk. Muhammed Süleymani, Cidde: Dârul-Kible li'Sekafeti'l-İslâmiyye, 1987, ss.9-19; Saîd A'rab. *Me'al-Kadî Ebî Bekr b. el-Arabî*, Beyrut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1987, ss. 121-140.

⁷⁵⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, 6/2440; Süyûtî, *Buğyetül Vu'ât*, 1/59-61.

Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî (515/1121) yönetici sınıf ve ileri gelenlerin çocuklarına dersler vermiştir.

Bedr el-Cemâlî ile birlikte vezirlerin yönetimde elde ettiği üstünlük, şairlerin Fâtîmî halifesinden önce vezirlere övgüde bulunmalarına neden olmuş ya da halifenin yanında veziri zikretmeleri kaçınılmaz olmuştur. Mısır'ın edebiyat ve sanat merkezi haline geldiği bu dönemde Alkame b. Abdurrezzak Uleymî(?),⁷⁵⁶ Ümeyye b. Ebi's-Salt (529/1134) dönemin önemli edipleri olarak bilinmektedir. Bu dönemde şiir, edebiyat, vezirlerin himayesi ile yeniden canlanmış, çok sayıda önemli eser kaleme alınmıştır. Ebü'l-Feth el-Dimyâtî, İbn Hallâl, İbnü's-Sayrafî, Kâdî el-Fâzıl gibi divan-ı inşâ'da görevli devlet adamlarının kitap ve risâleleri, edebiyat ve sanatta ileri ve yüksek kültür düzeyine ulaşıldığına örnek teşkil etmektedir.⁷⁵⁷ Edip ve ulemânın kadı, kâtip görevlerinde bulunduğu çok kez görülmüştür. Bununla birlikte Bedr el-Cemâlî, büyük oğlu ve dört emîrinin kalkışma girişimi üzerine istikrarı korumak için, oğlunu tutuklatmış, başta emîrlere olmak üzere birçoklarının boynunu vurdurmuştur. Öldürülenler arasında ulemâdan çok sayıda kişi olduğu, geriye kalan kendisine aleyhtar ulemânın da Mısır'dan ve Kahire'den uzaklaştırıldığı nakledilir.⁷⁵⁸

Fâtîmî vezirleri arasında kalem sınıfına ve divanlara başkanlık edebilecek düzeyde edip ve ilim sahibi birçok kişi bulunurdu. Örneğin, şiire ilgi duyan Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin (515/1121) bazı iyi şiirleri bulunmaktaydı.⁷⁵⁹ Ulemâ ve edipleri önemseyen

⁷⁵⁶ Bedr el-Cemâlî'nin, kendisine methiyelerde bulunan şair Uleymî'ye hil'at giydirdiği, yetmiş katı hediye ve on bin dinar verdiği kaydedilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/382. Uleymî, Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin oğluna ders vermiş, çok sayıda eser yazmıştır. Münâvî, *el-Vizâra*, 115

⁷⁵⁷ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 116.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/241-2.

⁷⁵⁹ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 104.

Efdal'in Dâru'l-Melik'te Meclisü'l-'Atâ olarak bilinen meclisi olur, burada ipekli kesede para dağıtılırdı. Onun Maarretü'n-Nu'mân'dan şair Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'i ayrı tuttuğu nakledilir.⁷⁶⁰ Bununla birlikte İbn Haldûn, vezir Efdal'in Nizarî-Müsta'lf bölünmesi sırasında İskenderiye'ye kaçan Nizar'ın yakalanması üzerine, burada birçok âlimi öldürttüğünü belirtir.⁷⁶¹ Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin kitaplar için yüksek meblağda harcama yaptığı ifade edilmiştir. Örneğin o, Yahudi tabip ve müstensih Efrâim b. Zaffân'ın on bin ciltlik koleksiyonunu alarak, kitapların Mısır dışına çıkmasını önlemiştir.⁷⁶²

Hâfız Lidînillâh döneminin iki önemli veziri olan Behrâm el-Ermeni ve Rıdvân el-Velahşî arasındaki mücadele, idarî ve ilmî yaşantıya da yansımıştır. Vezir Behrâm döneminde divanlarda görevli ve saraya yakın olan birçok Hıristiyan, Rıdvân el-Velahşî'nin vezir olmasının ardından uzaklaştırılmıştır. Fâtımîler döneminin tanınan devlet adamı ve âlimi İbnü'-s-Sayrafî Dîvan-İnşâ'nın başına bu dönemde geçmiştir. (526/1132)⁷⁶³ Vezir olmasının ardından Hâfız Lidînillâh'ın azli için mücadeleye girişen Rıdvân el-Velahşî, bunun için fuhakadan Fakih Ebû Tâhir b. Avf⁷⁶⁴ ve İmâmî İbn Ebî

⁷⁶⁰ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 117-8.

⁷⁶¹ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 149; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/ 195-6; *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/84; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/83-84; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 259.

⁷⁶² İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ*, s. 568; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009, s. 246.

⁷⁶³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetu'l-Mukleteyn*, s. 44-47.

⁷⁶⁴ Nesebi Abdurrahman b. Avf'a dayanır. İskenderiye'de Mâlikî şeyhi idi. (581/1186). Rıdvân el-Velahşî, Ebû Tâhir'i İskenderiye'de inşa ettiği medresede öğretim için atadı. (532/1138) Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.130.

Kâmil ve dâi'd-duât İbn Selâme'den⁷⁶⁵ fetva istemiştir. Rıdvân'a göre o halife ya da imam değil, kefil idi.⁷⁶⁶ Yine Hâfız Lidînillâh döneminde Kahire'ye gelen Üsâme b. Münkız'ın, Zâfir Biemrillâh döneminde yaşanan ve Fâtımî halifesinin ölümü ile sonuçlanan olayları, yanında yer aldığı vezir Abbas b. Ebi'l-Fütûh'un ağzından ya da birinci derece şahit olarak aktardığı bilinmektedir.⁷⁶⁷

Makrîzî, Âmir Biahkâmillah dönemi veziri Me'mûn el-Betâihî'nin camiler ve ilim çevreleri ile ilgisini aktardığı sırada, vezirin Ezher'de bulunuşunu betimleyen ayrıntılara yer vermiştir. Buna göre örneğin, Me'mûn el-Betâihî sabah namazını kılmak üzere Ezher'e gitmiş, Efdal döneminin kâdılkudâtı Sigatülmülk Ebü'l-Feth Müslim b. Ali er-Râsi'aynî (535/1141) sabah namazını kaldırmaya başlamıştır. Bu sırada aniden şiddetli titreme ve ürperti geçiren Ebü'l-Feth'in Fatihâ Sûresi'ni okurken dili sürçmüş, Şems Sûresi'ni okuduğunda ise sarsıntısı devam etmiş ve yanlış okumuştur. Me'mûn'un kardeşi el-Mü'temin Haydera'nın ona uyarması üzerine titremesi artan Ebü'l-Feth, yanlış okumaya devam edince, sûrenin devamını Me'mûn okumuş ve cemaat secdeye gitmiştir. İkinci rek'atta aynı durum devam etmiş ve Me'mûn Fatihâ Sûresi'ni okumuş, Ebü'l-Feth de onu tekrar etmiştir. Namaz bitince öfkesi artan Me'mûn el-Betâihî, kapı görevlisine okuyucuları göndermesini emretmiş ve kendisi de camiden çıkmıştır. Kur'an'ı ezberleyene kadar Ebü'l-Feth'in yetki kullanmaksızın evinde kalmasını emreden vezir,

⁷⁶⁵ Kâdî Mekînü'd-Devle el-Muvaffak Fiddîn Ebû Tâhir İsmâil b. Selâme el-Ensârî yargı ve daveti yönetti. (534-535/1140-1141, 543/1148) Ardından yalnız daveti yönetmeye devam etti. Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.132, 138.

⁷⁶⁶ İbn't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.51.

⁷⁶⁷ İbn Münkız, *İbretler Kitabı*, s. 21; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 67-8.

daha sonra ona maaş bağlayarak evinde kalmasını sağlamıştır. (516/1123)⁷⁶⁸ Yerine Celâlülmelik Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Eyyûb el-Mağribî'yi atamıştır.⁷⁶⁹

Âmir Biahkâmillâh, ulemâdan Ebû Fehr'i uygun bir şekilde görevlendirmek üzere Me'mûn el-Betâihî'ye göndermesi ise bir başka örnektir. Âlim kişiliği yerine, ilerleyen yaşı ile gündeme gelen Ebû Fehr, kitapları okumasının yanı sıra Ezher'de hatip olarak görevlendirilmiştir. Öğretim ve ilmî görevlendirmelerde Fâtımî halifesi ve yöneticilerin belirleyiciliğini öne çıkaran bu bilgiye bakılırsa Ebû Fehr, Âmir Biahkâmillah'ın emri ve Vezir Me'mûn'un yönlendirmesi ile Ezher'de ders vermiş ve vaaz etmiştir. (517/1124)⁷⁷⁰ Benzer şekilde Âmir Biahkâmillah'ın İsmâilî ve İmamiyye fukahasından bir topluluğu Sâhibü'l-Alamut Hasan Sabbah'a⁷⁷¹ elçi göndermeye karar verdiği kaydedilmiştir. Fukaha olarak nitelenen bu toplulukta Dâi'd-Duât Veliyyü'd-Devle Ebû Berekât b. Abdulhakik (517/1124) ve İsmâilî dâiler, Dâru'l-Hikme'nin yöneticisi Ebû Muhammed Hasan b. Âdem,⁷⁷² İsmâilî fakih Ebû Süreyya İbnu'l-Muhtar ve ona eşlik eden Ebû Fehr Sâlih, eş-Şerif İbni'l-Ukayl, şüyûhu'ş-şürefa, kâdîlkudât, Müstansır'ın oğulları, halifenin

⁷⁶⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/93; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 83.

⁷⁶⁹ Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 92.

⁷⁷⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/ 105-106; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s.95.

⁷⁷¹ Bernard Lewis, Türk komutanların Fâtımî yönetiminde etkin oluşuna kadar Nizarîlerin Kahire ile ilişkilerinin sürdüğünü ifade etmiştir. Buna göre ilişkilerin kopmasından sonra Nizarîlik, herhangi devletten bağımsız, aşırı düşünce ve politikalarını ortaya koymuştur. Bu süreçte ise Selçuklular siyasi ve askeri önlemlerin yanı sıra ilmî önlem olarak medreselerin kurulmasına önem vermişlerdir. *Islam in History*, Chicago: Open Court, 2001, s. 201.

⁷⁷² Dâi'd-duât Veliyyü'd-Devle Ebû Berekât b. Abdulhakik'in yerine göreve geldi. İleri yaşı nedeniyle Kâdî olarak anıldı. İlmi yetkinliği ile tanındı. Bir yıl sonra Ebü'l-Fehr Sâlih'te karar kılındı. Hizânetü'l-Kütüb ile Ezher Camii'nde hutbe görevi ona verildi. Makrîzî, *İttiaz*, 3/105-106; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 95.

amcaoğullarından bir topluluk, kâtibü'd-dest Ebû Hasan b. Ebî Üsâme ve emîrler bulunuyordu.⁷⁷³

İbnü't-Tuveyr bir söylentiye göre, Âdid Lidînillâh'ın kızdığı bir emîrini tutuklattığını, bu sırada yanında belirli bir yerde bulunan kurrâdan birinin kendisini Kur'an ayeti okuyarak⁷⁷⁴ sakinleştirmesi üzerine, emîri serbest bıraktığını kaydetmiştir. Benzer şekilde kurrânın, halifenin tasarrufuna övgüde bulunduğu ve icabet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Müstansır Billâh'ın Bedr el-Cemâlî'yi vezir tayin etmesi üzerine, "Allah size Bedr'de yardım etmiştir." (3/123) ayetini okuyan kurrâ, Hâfız Lidinllah Rıdvân'ı vezir edindiğinde ise "Rableri onlara kendi katından rahmet olarak hoşnutluğunu/rızasını...müjdelemiştir." (9/21) ayetini okumuştur.⁷⁷⁵

Güçlü vezir geleneğinin son temsilcisi olan Sâlih b. Ruzzîk, şiire önem vermiş ve çevresinde birçok şair bulundurmıştır. Haçlı saldırıları sırasında Fâtımîleri methetmeleri, Şîî propagandayı desteklemek için edipler görevlendirdiği bilinmektedir. İbn Ruzzîk koyu Şîî olmasına rağmen Sünnî âlimlerin ilim ve edebiyat meclislerine katılmış ve onları dinlemiştir. Farklı ülkelerden Mısır'a gelen âlimlere hoşgörülü bir tutum sergilemiştir. Örneğin, İbn Ruzzîk döneminde Kahire'ye gelen Kadi el-Fâzıl Abdurrahim el-Beysâni, Şâfiî mezhebinden olup vezir Şâver döneminde divan-ı inşâ başkanlığı yapan önemli edip ve şairlerdendir.⁷⁷⁶

⁷⁷³ Âmir Biahkâmillah'ın gönderdiği heyetin iletmiş olduğu mesaj kısaca şu şekildedir: "Nizar imam olmamıştır. Kim buna inanırsa yoldan çıkmış olur ve katli gerekir. Ebû'l-Kâsım Ahmed müminlerin veliahdıdır. Her mümin müslüman; her müslüman mümin değildir." Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/83-84; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 99.

⁷⁷⁴ Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma! Araf Süresi 7/ 199.

⁷⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 119.

⁷⁷⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 18/121; Münâvi, *el-Vizâra*, s 124; Ramazan Şeşen, "Kâdî el-Fâzıl", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 24 (2001): 114-5.

Fâtımîlerin Mısır'da hâkimiyetlerinin ilk döneminde etkinliğini yitiren Sünnî fıkıh ekolleri, devletin dağılma döneminde Şâfiî ve Mâlikî âlimlerin faaliyetleri ile yeniden canlanmıştır. Kahire'nin dışındaki Mısır şehirlerinde, başta İskenderiye olmak üzere merkezden uzak, Kuzey Afrika hac yolu üzerinde bulunan yerlerde Sünnî öğretimin yapıldığı medreseler kurulmuştur. Endülüs'ten çıkarak İslâm coğrafyasını dolaşan Mâlikî fakih ve hadisçi Ebû Bekr Muhammed et-Turtûşî'nin (520/1126), yerleştiği İskenderiye'de⁷⁷⁷ ders halkaları kurarak Kahire ve İskenderiye ulemâsına Mâlikî fıkıhını öğretmesi, Sünnî eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğüne ilişkin önemli bir örnektir. Mâlikîlik dışındaki mezhepler hakkında da bilgi sahibi olan Turtûşî'nin, ilmî canlılığın azaldığı gerekçesi ile Endülüs'e dönmek yerine Mısır'a yerleştiği ifade edilir.⁷⁷⁸ Halkın iltifat gösterdiği Turtûşî, halkla münasebetinin kesildiği Efdal döneminin ardından göreve gelen İmamî Şîî⁷⁷⁹ Me'mûn el-Betâihî⁷⁸⁰ ile Mısır'ın ilmî ve toplumsal yaşantısında etkin bir isim olmuş, vezire nasihatlerde bulunmuştur. Turtûşî'nin eseri *Sirâcu'l-Mülûk* ile İskenderiye'den yanına geldiğinde, vezir Cemâlü'l-Melik Musa b. Me'mûn el-Betâihî ona ikramda bulunmuş ve Turtûşî'nin faaliyetlerine devam ettiği İskenderiye'de bir mescid yapılmasını emretmiştir. (495/1001)⁷⁸¹ İbn Haldûn, Mâlikî mezhebinde Endülüs usûlü ile Mısır usulünün böylece birleştiğini ifade etmiştir.⁷⁸²

⁷⁷⁷ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkûvâl, *Kitabu's-Sile fî Tarihi'l-Eimmeti'l-Endülüs*, neşr ve tsh. İzzet Attar el-Hüseynî, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955, s. 545; Fatiha Bozbaş, *Mısır'da Fıkıh Tarihi*, İstanbul: Kitap Arası, 2019, s. 213.

⁷⁷⁸ Özdemir, *Endülüs Medeniyeti*, s.181.

⁷⁷⁹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/259.

⁷⁸⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.7; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/452.

⁷⁸¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/83-84; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/452.

⁷⁸² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/195-6.

Ebû Tâhir es-Silefi'nin, yaşadığı döneme yakın âlimlerin biyografilerine yer verdiği eseri *Mu'cemü's-Sefer*'de söz ettiği sûfi şeyhlerinden Ebû Abbas'ın, Mısır'da bulunduğu sırada sahabeyi rahmet ve hoşnutluk ile anması nedeniyle Şîîlerin husumetine maruz kaldığını, bu yüzden birçok yere sürgün olduğunu belirtir. Şîîlerin husumetine rağmen esasen sultanın bu konuda serbestlik tanıdığını da sözlerine eklemiştir.⁷⁸³ Silefi'nin kaydettiği bu bilgiye benzer olarak, modern çalışmalarda Fâtımî yönetiminin, ulemânın güçlü bir sınıf haline gelmesi hususunda temkinli olduğu, bu sebeple bazı âlimleri sürgün ettiği ifade edilmektedir.⁷⁸⁴ Diğer yandan Silefi'nin yaşadığı dönem dikkate alındığında, Fâtımî Devleti tarihinin ikinci yarısını karşılayan süreçte, çoğunluğu Sünnî olduğu anlaşılan çok sayıda muhaddis-âlimin, Filistin, Irak, Şam, Hicaz, Horasan⁷⁸⁵ gibi Müslüman coğrafyanın merkezlerine yaptıkları ilim yolculuğu sırasında Mısır'da da buldukları,⁷⁸⁶ buradaki ilim çevrelerine karıştıkları, eserinde dikkat çeken bir başka konu olmuştur.

2.4. Ezher ve Dâru'l-Hikme (Dâru'l-İlim)

Halife Hâkim Biemrillâh'ın Kahire'de kutlamalarla açtığı (10 Cemaziyelevvel 395/22 Şubat 1005) Dâru'l-Hikme, ileri düzey bilimsel çalışmaların yapıldığı ve İsmâilî öğretinin geliştirildiği bir merkez olarak faaliyet göstermiştir.⁷⁸⁷ Kâtip, fukaha ve din adamlarının Fâtımî sarayı ve İbn Killis'in evinde toplanarak, felsefe ve İsmâilî öğretinin

⁷⁸³ Silefi, *Mu'cemu's-Sefer*, s. 18.

⁷⁸⁴ Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge University Press, 1996, s. 202.

⁷⁸⁵ Silefi, *Mu'cemu's-Sefer*, s. 76.

⁷⁸⁶ Haşim, *el-Muhaddissûn*, s. 45.

⁷⁸⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/413; Şennâvî, *el-Ezher*, 69.

bâtını yorumunu okudukları hikmet meclisleri Dâru'l-Hikme'de yapılan faaliyetlerin ilk örneğidir. Şehrin kuzeyinde deniz tarafındaki küçük Batı sarayı yakınlarında, Akmer Camii'nin karşısında bulunan Dâru'l-Hikme, mecâlisü'l-hikme'nin geliştirilmesi, İsmâîliyye mezhebi üzerine ileri öğrenmelerin yapılması amacıyla kurulmuştur.⁷⁸⁸

Dâru'l-Hikme'nin İsmâîlîliğin bâtınî ve felsefî yorumuyla ilgilenenlerin ve ulemânın toplanma yeri olduğu tahmin edilmektedir. Aynı zamanda burada, Kur'an ilimleri, hukuk, hadis, astronomi, dilbilim, fizik, mantık, tıp ve matematik alanlarında dersler yapılmıştır. Bazı bölümleri kadınlara tahsis edilmiştir. Fâtımî halifeleri, metafizik ve astronomi başta olmak üzere özel ilgi gösterdikleri çeşitli çalışma alanlarında yürütülen faaliyetlere gelirlerinden destek sağlamışlardır. Kurulduğu dönemde Dâru'l-Hikme'de, ulemâ, kadı ve diğer görevlilerden resmî izinle atanana hazineden maaş verilmiş, bekçi ve hizmetliler görevlendirilmiştir. Mürekkep, yazı malzemesi, kalem, hokka gibi malzeme ihtiyaçları karşılanmıştır.⁷⁸⁹

Dâru'l-Hikme'nin inşası tamamlanıp, döşeme ve süslemelerinin yapılmasının ardından Hâkim Biemrillâh, hat ve tezhib ile tezyin edilmiş eserlerin de aralarında bulunduğu ve konularda çok sayıda önemli kitabın saraylardaki kütüphanelerden Dâru'l-Hikme'ye taşınmasını emretmiştir. Bu kütüphane, Hâkim Biemrillâh'ın getirttiği el yazması kitapların bulunması, daha önce başka bir hükümdarın bir araya getiremediği sayıda kitap temin edilmesi ve önemli kaynakların çoğaltılmasından dolayı oldukça değerliydi. Sanat değeri yüksek olan yüz bin nâdide eserin de bulunduğu kitap sayısının bir milyon altı yüz bine ulaştığı kaydedilmiştir. Ziyarete açık olan Dâru'l-Hikme'de

⁷⁸⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 2/362; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, s. 107, 113, 121-122.

⁷⁸⁹ Dominique Sourdel, "Dâr-al-Hikma", *EP*, ed. Bernard Lewis ve diğerleri, Leiden: Brill (1991), 2/127; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, s. 229; Seûd, *el-Ezher ve 'ş-Şüyûh*, s. 15; Marsot, *Mısır Tarihi*, 15.

isteyenlerin ilgili oldukları malzemeyi okuması, istinsah yapması, derslere katılması serbestti.⁷⁹⁰

Dâru'l-Hikme, hilâfet sarayından sonra İsmâîlîyye mezhebinin geliştiği en önemli yer haline gelmiştir. Dâi'd-duât burada Ehl-i beyt ilimleri okumuş, İsmâîlîliğe girenlerden biat almıştır.⁷⁹¹ Mısır'da ve Fâtımî hâkimiyetindeki bölgelerde nâibleri ile birlikte İsmâîlîliğin tanıtılması, yaygınlaştırılması ve denetlenmesinden sorumlu dâi'd-duâtın⁷⁹² Fâtımîlerin hâkim olduğu bölgelerde bulunan on iki nâkibi (temsilci) Kahire'ye ulaştıklarında Dâru'l-Hikme'ye gelirler, burada kendilerine çokça erzak verilirdi.⁷⁹³ Dâi'd-duâtlığın devletin erken döneminde zaman zaman kâdılkudâtlık ile birlikte yürütüldüğü bilinmektedir.⁷⁹⁴ Buna göre, Kâdî Abdülazîz b. Muhammed b. Nu'mân Dâru'l-Hikme'de yönetici olarak kurumda İsmâîlîliği tesis eden ilk isim olmuştur. (398/1007-1008) Ardından görevini Malik b. Saîd el-Fârûkî üstlenmiştir. Dâru'l-Hikme'de bulunmadığında, İsmâîlî fukahadan işlerine bakan temsilcileri bulunmuştur.⁷⁹⁵ Ardından kâdılkudât atanan İbn Ebî Avvam, Ehl-i beyt hukukuna göre görüş bildirmeleri için, fukahadan bir topluluğun Dâru'l-Hikme'de kurulan meclislerde bulunmasını

⁷⁹⁰ Makrîzî, *Httat*, 1/ 458-459; 2/286, 342; İbn Tağrîberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/ 223; Avf, *el-Ezher*, s.58; Dodge, *al-Azhar*, 28; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 108; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 384; Halm, *Fâtımîds*, s.48,71-4; Nihad M. Çetin, "Aklâm-ı Sitte", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları(1989), 2/277.

⁷⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/558.

⁷⁹² Makrîzî, *Httat*, 1/391; Avf, *Elf Âm*, s. 69; Halm, *Fâtımîds* s. 48, 56; Dodge, *al-Azhar*, s. 17.

⁷⁹³ İbn Tuveyr, *Nüzhetül Mukleteyn*, s. 110; Makrîzî, *Httat*, 1/1391; Nasurüddîn Muhammed b. Abdürrahim b. Ali b. Furât, *Tarîhu İbni'l-Furât*, thr. ve nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ', Basra: Matbaatü Haddâd, 1967, 4:1/139; Halm, *Fatimids*, ss.56-57.

⁷⁹⁴ Halm, *Fatimids*, s.41.

⁷⁹⁵ 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, ss. 119-122.

zorunlu tutmuştur.⁷⁹⁶ Burada bulunan fukaha, ittifak ettikleri meseleleri yazarlar ve dâî'd-
duâtın huzuruna çıkarlardı.⁷⁹⁷ Burada eğitimlerinin en azından bir bölümünü alan birçok
dâînin ileri bilgi sahibi olması beklenirken, farklı alanlarda müstakil çalışmalar yapmak
için gelen ulemânın bulunduğu ilmî kurum olması amaçlanmıştır.⁷⁹⁸

Hâkim Biemrillah'ın Dâru'l-Hikme'yi kurarak bilimlerin gelişmesini,
takipçilerinin kültür seviyesini yükseltmeyi amaçladığı ifade edilir. Benzer şekilde,
Dâru'l-Hikme'nin kuruluşunda Bağdat'ta bulunan Beytü'l-Hikme'nin örnek alındığı
görüşünden⁷⁹⁹ farklı olarak, Fâtımîlerin, Bağdat'ın güneyinde Büveyhîlerin kurduğu
(383/993) Dâru'l-İlim'den haberdar oldukları ileri sürmüştür.⁸⁰⁰ Irak'ta görev yapan
İsmâîlî dâîler aracılığı ile bilinen ve İranlı Vezir Ebû Sâbur b. Erdeşîr'in kurduğu bu
merkezin on binden fazla kitabın bulunduğu kütüphanesi bulunmaktaydı.⁸⁰¹

Dâru'l-Hikme hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte,
İsmâîlîliğin bâtinî yorumunun yapıldığı meclislerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bununla
birlikte dönemin çağdaşı Müsebbihî'nin aktardığına göre el-Hâkim Biemrillâh, Sünnî
halk ile ilişkileri dengede tutmak amacıyla Dâru'l-Hikme'ye Mâlikî iki şeyh olan Ebû
Bekr el-Antakî ve Ebû Üsame Cenâde b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Esedî el-Herevî'yi

⁷⁹⁶ Makrîzî, *Mukaffa 'l-Kebîr*, 1/369.

⁷⁹⁷ İbn Tuveyr, *Nüzhetü 'l-Mukleteyn*, s. 110; Makrîzî, *Hitat*, 1/391.

⁷⁹⁸ Yazılıtaş, *Türkler*, 2009, s. 106; Daftary, *İsmâîlîler*, 286.

⁷⁹⁹ 'Îş, *Dûru 'l-Kütübi 'l- 'Arabiyye*, s. 104.

⁸⁰⁰ Sâsânîler döneminde kurulan, başta tıp ve felsefe olmak üzere çeşitli bilimlerin okutulduğu Cundişâpûr
bilim akademisi ve Abbâsî halifesi el-Me'mûn'un (198-218/813-33) Bağdat'taki sarayın bir bölümünde
kurduğu Beytü'l-Hikme'den Dâru'l-Hikme'nin benzeri erken örnekler olarak söz edilmektedir. Sourdel,
Dominique. "Dâr al-'İlm", *EP*, ed. Bernard Lewis ve diğerleri, Leiden: Brill 2 (1991), s127, 'Îş, *Dûru 'l-
Kütübi 'l- 'Arabiyye*, 114; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi? Ne Değildi?* s. 68.

⁸⁰¹ Seyyid, *ed-Devletü 'l-Fâtîmîyye*, s. 384; Halm, *Fâtîmîds*, 72-75.

⁸⁰² yerleştirmiş, Sünnî fukaha ve hadisçileri burada toplamıştır. (409/1009) Ünlü hadis âlimi Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'nin de bulunduğu meclislere zaman zaman Hâkim Biemrillâh'ın katıldığı ifade edilmiştir.⁸⁰³ Bu sebeple olacak ki, Dâru'l-Hikme'de bir dönem Mâlikî mezhebine eğilim olduğu kaydedilmiştir.⁸⁰⁴ el-Hâkim'in Sünnîlere yönelik sert tavır alması sonucunda birçok Sünnî âlimin öldürölmüş ya da kaçmıştır. Dâru'l-Hikme, İsmâîlîliğin yayılması amacına hizmet eden bir kurum olarak ön plana çıkmıştır. İsmâîlî fukahanın önde gelenleri pazartesi ve perşembe günleri toplanarak hikmet meclislerinde okunan metinlerin düzenlemesini ve istişaresini yapmışlar, öğrencilerine düşüncelerini telkin etmişlerdir.⁸⁰⁵

Dâru'l-Hikme'nin faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütmesine önem veren Hâkim Biemrillâh, burada bulunan âlimlerle iyi ilişkiler geliştirmiş, tanınmış âlimleri Kahire'ye davet etmiştir. Dâru'l-Hikme'de matematik, mantık, hadis, hukuk ve tıp alanlarında çalışmalarda bulunan âlimler ilmî tartışmada bulunmak üzere ayrı ayrı el-Hâkim'in huzuruna çıkmışlardır. Ardından halife âlimleri taltif ederek onlara hediyeler vermiştir. (403/1012-1013) Benzer şekilde el-Hâkim, Halep emîrlerine gönderdiği mektupla ünlü filozof ve şair âmâ Ebü'l- A'lâ el-Maarî'yi (449/1057) davet etmiştir. el-Maarî'nin bu davete icabet etmediği bilinmektedir. el-Hâkim'in daveti üzerine Kahire'ye gelen İbnü'l- Heysem, Dâru'l-Hikme'de bulunan dönemin önemli âlimlerinden olmuştur.⁸⁰⁶ Dâru'l-Hikme'de müderris tayin edilen dil, nahiv ve hadis âlimi Ebû Fazl Ca'fer ed-Darîr'in,

⁸⁰² İbn Tağrıberdî, *Nücumu'z-Zâhire*, 4/222; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi Arabiye*, s. 110, 115.

⁸⁰³ 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 111, 127.

⁸⁰⁴ İbn Tağrıberdî, *Nücumu'z-Zâhire*, 4/224; Mahmut Kaya "Dâru'l-Hikme", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları (1998), 8/ 537-8.

⁸⁰⁵ 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 106, 111, 121, 127.

⁸⁰⁶ Halm, *Fâtımîds*, s.74, 76.

Hâkim Biemrilâh'ın huzurunda taltif edilerek âlimlerin âlimi (âlimü'l-ulemâ) olarak lakaplandırılması, el-Hâkim'in Dâru'l-Hikme'ye ve âlimlere verdiği önemin göstergesidir.⁸⁰⁷

Dâru'l-Hikme'nin kurulmasının ardından Ezher'de öğretim faaliyetleri devam etmiştir. Halka açık dersler ve dâî eğitimlerinin bir bölümü burada düzenlenmiştir. Öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bu iki kurum arasındaki ilişki, zaman zaman rekabet olarak nitelense de amaçsal farklılıkları bulunmaktaydı. Ezher'de dindar ve din adamı yetişirken, Dâru'l-Hikme'de İsmâilî öğretinin ilkeleri bâtinî yoruma başvurularak öğretilmiş, davetin hızlı ve etkili yayılmasına hizmet edecek, bilgisi derin dâîler yetiştirilmiştir.⁸⁰⁸ Bir başka deyişle Ezher'de İsmâilî dâî başlangıç düzeyinde düzenli yapılan derslere katılırken, Dâru'l-Hikme'de İsmâilîliğe ilişkin ileri öğrenmelerini gerçekleştirmiştir. İsmâilî dâî Dâru'l-Hikme'de öğrencileriyle oturur, İsmâilîlik üzerine konuşurdu.⁸⁰⁹ Dâru'l-Hikme kurulduğu sırada Ezher, Kahire halkı ve dışarıdan gelenlerin sıklıkla bulunduğu toplanma yeri olmuştur. Bu nedenle Mısır'ın bölgesel ve kültürel etkisinden uzak, İsmâilîliğin yalnız kendi esaslarına göre öğretilmesi için Dâr'u'l-Hikme önemli bir konum olmuştur.

Hâkim Biemrillâh'ın ardından, Dâru'l-Hikme'de faaliyetler zaman zaman durdurulmuştur. İnişli çıkışlı bu süreçte Dâru'l-Hikme önemini giderek yitirirken Ezher Fâtımîler dönemi boyunca ibadetin, öğretim faaliyetlerinin ve törenlerin yapıldığı yer

⁸⁰⁷ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/369; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 72; 'Îş, *Devru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, ss.118-119.

⁸⁰⁸ Enan, "al-Azhar", s. 28; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 122.

⁸⁰⁹ Kalkeşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 2/362; Makrîzî, *Hitat*, 1/ 458-60, Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim (Basılmamış Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi, 2021, s.147; Kaya, *Ezher*, s. 34.

olarak önemini korumuştur.⁸¹⁰ Tıp, felsefe, mantık, riyaziyat ve okutulan diğer bilimlerin öğretiminin Ezher’de devam ettiği ifade edilmiştir.⁸¹¹ Dâru’l-Hikme ve Ezher arasındaki ilişki belirgin sınırlarla ifade edilememekle birlikte, Ezher’de faaliyetlerin Dâru’l-Hikme’ye göre daha esnek yürütüldüğü, İsmâilî olmayan âlimlerin her zaman bulunabildiği söylenmektedir. el-Hâkim döneminde İsmâilî olmayan âlimlerin tüm imkânlarından yararlanabildiği Dâru’l-Hikme zamanla Fâtımî İsmâilîliği dışındaki görüşlerin destek bulduğu gerekçesi ile kapatılmıştır.⁸¹²

Hâkim Biemrillâh’ın, Fustat’ta eski bir darphâne, yün ürünlerinin satıldığı bir pazar ve çarşıdaki bir binadan oluşan taşınmaz varlıkların vakıf olarak bağışlaması ile Ezher ve Dâru’l-Hikme en önemli gelir kaynağını edinmiştir. Günümüze ulaşmayan vakıf senedini Makrîzî aktarmıştır. Buna göre Dâru’l-Hikme’nin yıllık vakıf geliri iki yüz elli yedi dinardı. Heinz Halm, vakıf gelirlerinin kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi veren Makrîzî’nin aktardıklarında Ezher’deki öğrenme faaliyetlerine ilişkin bilgi bulunmamasından yola çıkarak, tüm derslerin olmasa da birçok dersin Dâru’l-Hikme’de yoğunlaştığına ihtimal vermiştir. Ezher’deki vakıf düzenine benzer olarak düzenlenen Dâru’l-Hikme’nin vakıf gelirlerinin yanı sıra el-Hâkim, Dâru’l-Hikme’de görev yapan ulemâ ve hizmetlilerin ihtiyaçları için geçimlik sağlamıştır.⁸¹³

⁸¹⁰ ‘Îş, *Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabiyye*, s. 123.

⁸¹¹ Avf, *el-Ezher*, s. 25; Behiy, *el-Ezher*, s. 210.

⁸¹² Dodge, *al-Azhar*, 28.

⁸¹³ Dâru’l-Hikme’de yapılan harcama ve ödemelere ilişkin bilgiye ulaşılabilmektedir. Buna göre eşya ve döşeme on dinar, kâtibin kullandığı kağıt için doksan dinar, kütüphaneci için kırk sekiz dinar, su için on iki dinar, hizmetliler/ferraşlar için on beş, kağıt, mürekkep ve hokka için on iki dinar, perdelerin onarımı için bir dinar, kitapların ciltlenmesi ve onarımı için on iki dinar, kışlık battaniye için beş dinar ve kışlık halı için dört dinar ödenmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/296; Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*: 2/362; Makrîzî,

Hâkim Biemrillâh döneminde Kahire’de gözlemevi bulunmadığı için astronomi çalışmalarının Dâru’l-Hikme’de yürütüldüğü tahmin edilmektedir.⁸¹⁴ Dâru’l-Hikme’nin bu alanda en önemli bilimsel başarılarından biri, el-Hâkim’in görevlendirmesi üzerine ünlü astronomi âlimi Ebü’l-Hasan İbn Yûnus es-Sadefî’nin (399/1009) hazırladığı, ez-Zîcû’l-Hâkimiyyü’l-Kebîr olarak bilinen astronomi cetveli olmuştur.⁸¹⁵ el-Hâkim’in cetveli olarak olarak anılan bu çalışma, 830/1427 yılı dolaylarında Bağdat ve Dımaşk’taki gözlemevlerinde Abbâsî halifesi Me’mûn’un astronomları tarafından hazırlanan ez-Zîcû’l-Mümtehan’ın yerini almıştır. Bilimsel çalışmalarını yapıldığı Dâru’l-Hikme’nin el-Hâkim dönemindeki önemli katkılarından biri de İbnu’l-Heysen’in fizik, astronomi, matematik ve felsefe alanındaki çalışmalarına ev sahipliği yapmasıdır. Optik ilminde yaptığı çalışmaları ortaçağ Avrupalı düşünürler üzerinde geniş çaplı etki bırakmış, “Alhazen” olarak bilinmesini sağlamıştır. Çalışmaları astrolojik ve meteorolojik araştırmalarda önemli rol oynamıştır.⁸¹⁶

Hâkim Biemrillâh’ın ardından gelen iki halife Zâhir (412-427/1021-36) ve Müstansır (427-487/1036-94) dönemlerinde siyasi ve sosyal karmaşaya bağlı olarak Dâru’l-Hikme’nin durağanlaştığı anlaşılmaktadır. Müstansır Billâh döneminde ekonomik bozulma ile başlayan iç karışıklıklar sırasında, orduda ayaklanan grupların kütüphanesini

Hıtat, 1/ 459; ‘Îş, *Dûru’l-Kütübi’l-Arabîyye*, s. 115-116, 127; Halm, *Fâtımîds*, s.76, 87; İhsanoğlu, *Medreseler*, s. 75.

⁸¹⁴ İlerleyen dönemde Fâtımîlerin gözlemevi (rasathâne) inşa ettiğinden söz edilmiştir. Makrîzî, Me’mûn el-Betâihî’nin Cebelü’l-Mutlî’de bulunan bir rasathâneyi Bâbü’n-Nasr üzerindeki Raşide’ye taşıdığını nakleder. (517/1124). Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 3/105-106; *el-Müntekâ li’bn Müyesser*, s. 96.

⁸¹⁵ Habbâl, *Vefeyât*, s. 48; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/295; Safedî, *el-Vâfi*, 21/148; Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhadara*, s. 539.

⁸¹⁶ Dizer, “İbn Yûnus, Ebü’l-Hasan”, s. 450; Cebbar, *İslâm Bilim Tarihi*, s.140; Hüseyin Gazi Topdemir, “İbnü’l-Heysen”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 21 (2000): 85.

dağıttığı Dâru'l-Hikme büyük zarar görmüştür. (461/1068) Satılan kitaplar İskenderiye, Mağrib ve farklı ülkelerin büyük şehirlerine dağılmış, bir bölümü ise yolda iken yağlamalanmış ya da Sünnî inanca karşıt olduğu düşüncesi ile yakılarak, ciltleri ayakkabı yapımında kullanıldığı ifade edilmiştir.⁸¹⁷

Dâru'l-Hikme ilk kez Efdal tarafından kapatılana kadar uzun süre İsmâilî davet faaliyetlerinde ve Fâtımîlerin entelektüel yaşamında etkinliğini sürdürmüştür. Dîvânında Dâru'l-Hikme'ye dair önemli bilgi veren dâî'd-*duât* Müeyyed Fiddîn Hibetulah eş-Şîrâzî (470/1077), aynı zamanda Dâru'l-Hikme'nin ve davet faaliyetlerinin idaresi ile görevlendirilmiştir. (452/1060?)⁸¹⁸ Kendinden önceki dâîler gibi Müeyyed Fiddîn'in, saray erbabı ve önde gelenlere yönelik İsmâiliyye akaidinin temel ilkelerini ve felsefe okuduğu derslerine, zaman zaman halifenin de katıldığı bilinmektedir. Yemen dâîsi Kâdî Lemek b. Mâlik'in Müeyyed Fiddîn'in yanında beş yıl öğrenim görmesinin ardından Yemen İsmâililiğini tesis etmesi, Dâru'l-Hikme'in İsmâilî davet işlevine dair önemli bir örnektir.⁸¹⁹ Benzer şekilde Dâru'l-Hikme'de mezhebin ileri gelenleri ile bir araya gelerek derslere katılan ünlü İsmâilî âlim-seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in, *Dîvân*'ında Hâfız-ı Bâb-ı İlim olarak nitelediği kişinin, İsmâilî görüşleri ve felsefî yorumlarından etkilendiği Müeyyed Fiddîn olduğu tahmin edilmektedir.⁸²⁰ Fâtımî-İsmâilî davetin yayılmasında önemli katkısı olan Müeyyed-Fiddîn, vefat ettiğinde Dâru'l-Hikme'ye defnedilmiştir.

⁸¹⁷ Makrîzî, *Hitat*, 1/408; Sourdel, "Dâr al-Hikma", s. 127.

⁸¹⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/413; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 120; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtumîyye*, s. 384; Qutbuddin, *al-Mu'ayyad al-Shîrâzî*, s. 84; Daftary, *İsmâilîler*, 286.

⁸¹⁹ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 144; İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 249; Galib, *A'lâmu'l-İsmâilîyye*, s.439, 605; Öz, Mustafa, "Müeyyed-Fiddîn", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 31 (2020): 482.

⁸²⁰ Wladimir Ivanow, *Nasır-ı Khusraw and Ismailism*, Bombay: Thacker, Brill, 1948, s. 11; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 15.

Dâru'l-Hikme'de bulunan önemli isimlerden biri de Hasan Sabbah'tır. Müeyyed Fiddîn'in ölümünden kısa süre sonra, birçok memleketleri dolaşan ve İsmâîlîliğe dair bilgisini derinleştirmek üzere Kahire'ye gelen (471/1078) Hasan Sabbah (518/1124), Dâru'l-Hikme'de öğrenim göyerek Horasan'a hüccet olarak görevlendirilmiştir. Dâru'l-Hikme'nin tanınmış ziyaretçilerinden olan Hasan Sabbah⁸²¹ hakkında kaynaklarda cesur, ileri görüşlü, tecrübeli,⁸²² nazik bir kişi olarak söz edilmiştir. Ömerî, onun hendese, hesap ve sihir ilminde bilgi sahibi olduğunu ifade etmiştir.⁸²³ Hasan Sabbah'ın Kahire'de bulunduğu sırada Fâtîmî halifesi Müstansır Billâh ile görüştüğü rivayet edilir. Halife ile olan muhtemel görüşmesinden sonra onun, İsmâîlî literatürde hakikatin ancak masum imamın öğretimi ile mümkün olduğunu ifade eden ta'lîm argümanını ortaya atan ilk kişi olduğu söylenir.⁸²⁴

Dâru'l-Hikme'nin faaliyetleri iki kez durdurulmuştur. İlk olarak Müsta'îfî imâmetin temsilcisi halife Âmir Biahkâmilâh (1101-1130) döneminde, Nizarî İsmâîlîliğinin kurumda desteğini artırması, İbn Me'mûn'un ifade ettiğine göre ise ulûhiyet iddiası ile ortaya çıkan(513/1119) Humeyd b. el-Mekki'nin Dâru'l-Hikme'de taraftar toplaması nedeniyle Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî tarafından kapatılmıştır.(514-5/1121) Bir başka görüşe göre ise Sünnî akaidinin yaygın görüşlerinden biri olan Eş'arîliğin temel öğretilerinin Dâru'l-Hikme'de yayılması, kapatılmasının öne çıkan nedenlerinden biri olmuştur. Efdal'in ölümünün (515/1121) ardından din adamı-dâînin

⁸²¹ Müeyyed Fiddîn, *Dîvânü'l-Müeyyed*, s. 49; Galib, *A'lâmu'l-İsmâîlîyye*, s. 222; Halm, *Fâtûmîds*, s.78.

⁸²² İbnül Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/696

⁸²³ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/s.291.

⁸²⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/87-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/384; Hasan Sabbah'ın Müstansır Billâh ile görüşmesine ilişkin tartışmalar için bkz. Paul E. Walker, "Al-Ghazâlî as a Key Historical Witness to the Ismaili Doctrine of Ta'lîm", *Journal of the American Oriental Society* 142/1 (2022), ss.35-6.

yönetici olması şartı ile yeniden açılan Dâru'l-Hikme'de Kur'an ilimleri okutulmuştur. Bu dönemde Humeyd el-Mekkî⁸²⁵ öncülüğündeki Bâdiyye hareketinin yeniden etkinliğini artırması üzerine, vezir Me'mûn el-Betâihî tarafından kısa süre kapalı kalmıştır. (Zilhicce 516/Ocak 1123)⁸²⁶

Halife Âmir Biahkâmillah'ın emri ile yeniden açılan Dâru'l-Hikme, (Safer 517/Nisan 1123) küçük sarayın kuzeyinde işlek bir yerde bulunan eski binasının öğretim faaliyetlerini olumsuz etkileyeceği düşünülerek, doğu sarayının güneyinde geniş bir binaya taşındı. Vezir el-Betâihî muhalif faaliyetlerin desteğini yeniden artırmasından endişe etse gerek, kurumun dâi'd-duâtın danışmanlığında dindar bir yönetici tarafından idare edilmesi şartını koymuştur. Şöhreti ve ilerleyen yaşı nedeniyle kadı olarak anılan Ebû Muhammed Hasan b. Adem (819/1117) yönetici olarak atanmış⁸²⁷ ve kurrâdan birkaç kişi yanında görevlendirilmiştir. Dâru'l İlim'de yapılan öğretim faaliyetlerinin sorumluluğunun zaman zaman kadının üstlendiği bilinmektedir.⁸²⁸ İbnü'l-Ezrak olarak bilinen ve kâdilkudâtlığa getirilen (534/1140) Kâdî Hibetullah Abdullah b. Hüseyin kurumun öğretim işlerini yürütmüştür.⁸²⁹ Yeniden açılmasının ardından Dâru'l-Hikme'nin, el-Hâkim döneminde olduğu gibi bilimsel alanda önemli bir yükseliş gösteremediği kaynaklarda yer alan yaygın kanaattir. 567/1171'de son Fâtımî halifesi el-

⁸²⁵ Humeyd el-Mekkî, başlarda Eş'arî keliminde iyi idi. Rubûbiyet iddiasında bulunması nedeniyle Me'mûn el-Betâihî onu ve taraftarlarından birçok kişiyi öldürttü. Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 95.

⁸²⁶ Makrîzî, *Httat*, 1/458-9; Dodge, *al-Azhar*, 28, 30; Seyyid, ed-*Devletü'l-Fâtımîyye*, s.384; Sourdel, "Dâr al-Hikma", s.127; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 123,125.

⁸²⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/ 105-106.

⁸²⁸ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 101; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/ 83-84,105-6.

⁸²⁹ Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.132; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, s. 126; Seyyid, ed-*Devletü'l-Fâtımîyye*, s.272.

Âdid'in görevden alınması ile Dâru'l-Hikme'nin faaliyetleri kesin bir şekilde son bulmuştur.⁸³⁰

Dâru'l-Hikme'nin zamanla değişen faaliyet alanına ilişkin 'Îş, dikkat çeken bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre, ilk aşama olan Hâkim Biemrillâh döneminde (395-410/1004-1020) bilimsel ilerleme önemsenmiştir. Tagallübât dönemi olarak nitelediği bu süreçte, başta Ehl-i Sünnet olmak üzere farklı din ve mezhep görüşlerinden olan ulemânın kurumda çalışmaları desteklenmiştir. Birçok alanda çalışmanın yapıldığı bu dönemde, Dâru'l-Hikme'nin tamamen dinî bir kurum olmadığı anlaşılmaktadır. Önemli bilimsel başarıların kaydedildiği dönemin ardından (410/1020 -513/1119), el-Hâkim'in iç siyasette kısıtlayıcı uygulamalara başvurması ve baskıcı tutumu Dâru'l-Hikme'yi olumsuz etkimiştir. Ulemâdan bazıları öldürülmüş veya korkuya kapılarak Mısır'dan uzaklaşmıştır.⁸³¹ Ehl-i Sünnet karşıtlığının öne çıktığı bu dönem, kurumun bir süre kapatılmasına kadar sürmüştür. Hâkim Biemrillâh döneminin ardından faaliyetlerini sürdüren Dâru'l-Hikme, Müstansır dönemi iç karışıklıkları sırasında kütüphanesinin yağmalanması (460/1068) ve birkaç kez kapatılması nedeniyle zarar görmüştür. Uzun zaman önce İsmâilî davetin devamını ve ihtiyaçlarının karşılanmasının öncelikli amaç haline geldiği Dâru'l-Hikme son döneminde yeni binasında Dâru İlm-i Cedîde adıyla faaliyetlerine tekrar başlamış (517/1123'te) mezhepsel ağırlığı hafifletilerek Kur'an ilimleri öğretimine ağırlık verilmiş, vakıf ve bağışlarla desteklenmiştir.⁸³²

⁸³⁰ İbn Tuveyr, *Nüzhətü'l-Mukleteyn*, s. 110; Sourdel, "Dâr al-Hikma", s. 127; Halm, *Fâtımîds*, ss.83-84.

⁸³¹ İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/76.

⁸³² Münâvî, *el-Vizâra*, s. 107; 'Îş, *Dûru'l-Kütübi'l-Arabiyye*, s. 105-106, 113, 117; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 384; Daftary, *İsmâililer*, s. 286.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EZHER'İN DİNÎ MİSYONU

3.1. Ezher'in İsmâîlî-Fâtımî Din Politikaları ile İlişkisi

İsmâîliyye'nin, kabile liderlerinin desteği ile yayıldığı bölgelerde kalıcı olması, bölgelerin şartlarına ve halkların durumuna bağlıydı.⁸³³ Fâtımîlerin devlet kurdukları İfrîkiye'de halkın çoğunluğunun Mâlikî-Sünnî ve Haricî olması, İsmâîliyye'nin bölgenin genelinde yayılmasını zorlaştıran bir etkendi. Mısır döneminde ise dinî ve toplumsal dinamikler daha karmaşıktı.⁸³⁴ Fâtımîler, İfrîkiye'de edindikleri tecrübelerin de etkisiyle, Mısır toplumuna yönelik daha uzlaşmacı bir tutum benimsemişlerdir. Örneğin araştırmalarda Ezher'in, İsmâîlî öğretisi ve uygulamalarına yakından şahit olması durumunda Mısır halkının göstereceği muhtemel tepki nedeniyle inşa edildiği ifade edilmiştir.⁸³⁵ Diğer yandan Fâtımîler, İsmâîlî inanç esaslarına ilişkin herhangi karşıt söylemin gelişmesi söz konusu olduğunda ödün vermemişlerdir. Örneğin Makrîzî, Şam ehlinde bir adamın Ali b. Ebî Talib'i tanımamasından dolayı önce hapsedildiğini, ardından üzerine boynunun vurulduğunu (391/1001) aktarmıştır.⁸³⁶

İsmâîlî-Fâtımîlerin Sünnî hilâfetin temsilcisi Abbâsîlerle olan rekabetinin dinî ve kültürel alanda güçlü yansımaları olmuştur. Fâtımîler ilk olarak İsmâîlîliği sınırları dışında yaymak ve destekçi kazanmak üzere, dâî düzenini temin etmeye ve dâîlerin ilmî

⁸³³ Lev, *State and Society*, s.3

⁸³⁴ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 260.

⁸³⁵ Behiy, *el-Ezher*, s. 14.

⁸³⁶ Makrîzî, *Hitat*, 2/241; *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/351.

yetkinliğine öncelik vermişlerdir.⁸³⁷ İsmâilî literatürde doğruya çağıran, Allah'ın sünnetine dayanan, kurtuluşa eren imamların yolundan giden, yalnızca doğruyu konuşan ve salih amelde bulunan kişiler⁸³⁸ olarak açıklanan dâîlerin bir bölümü, İsmâilî âlimler olarak tanınmışlardır.⁸³⁹ İlmî yetkinliğin yanı sıra, hikmetin bir kısmı olan amel ile ilişkilendirilen dâîlik düzeni İsmâilî-Fâtımî siyasetinin önemli bir ögesi olmuştur.⁸⁴⁰ İsmâilî dâîler, göze çarpmayan mesleklerin altında Müslüman coğrafyada seyahat etmişlerdir. Örneğin, Irak'ın ilk dâîsi el-Ahvazî, terzilik ve hurma hasadında bekçilik yaparak geçimini kazanmıştır. Suriye dağlarında gezinen bir dâînin pamuk harmancısı olarak çalıştığı, Yemen'e gönderilen ilk dâî İbn Havşeb Mansûr el-Yemenî'nin pamuk ticareti yaptığı Aden Limanı'nda bir dükkân kiraladığı aktarılmıştır.⁸⁴¹ İbn Havşeb, burada başarılı olmuş ve birçok Yemenli kabilenin İsmâilî davete katılmasını sağlamıştır.⁸⁴²

İsmâilî dâîlerin faaliyetlerine ilişkin kayıtlarının az olmasından ötürü kesin ifadelere yer verilememekle birlikte, Kahire'ye ulaştıklarında Fâtımî sarayına en yakın toplanma alanı olan Ezher'de bulunmaları makul bir önermedir. İsmâilîliğe adanmışlığına bir temsili bir eylemi olarak Kahire'ye gelen dâîlerin faaliyetleri

⁸³⁷ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 103.

⁸³⁸ Nîşâburî, *A code of Conduct*, s. 37, 41.

⁸³⁹ Ali Humayun Akhtar, *Filozoflar, Mutasavvıflar ve Halifeler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022, s.114.

⁸⁴⁰ İsmâilî dâî-yazar es-Sicistânî, ilmin yanı sıra amelden hikmetin tamamlayıcısı olarak söz eder. Buna göre amel de çeşitlidir. Maddi kazanç için bir çaba olabileceği gibi, erdemli kazanımlar için de çabalamaktır. *İsbâtü'n-Nübüvve*, s. 122.

⁸⁴¹ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, c.4, s. 40; İmâdüddîn, İdris, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 37, 570; Halm, *Fatimids*, s. 18.

⁸⁴² Ahmed el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara: Otto Yayınları, 2020, s.317.

Ezher'de bulunuşları hakkında fikir vericidir. Bu doğrultuda İsmâîlîliğe giriş için biat almak, mezhebin zahirî ve bâtinî ilkelerini öğrenmek, İsmâîlî davet için içsel hazırbulunuşluğu sağlamak, gözlem, ifade, münazara ve telkin kabiliyeti kazanmak, dâînin Ezher'de bulunduğu süre içindeki faaliyet alanları olmuştur.⁸⁴³

Fâtımîlerin geniş bir coğrafyada etkin olmalarının en önemli nedenlerinden biri aşamalı dâî düzenini geliştirmesi olmuştur. İsmâîlî imamdanda sonra dâî'd-duâtın yönetimindeki dâîler, Müslüman coğrafyanın hemen her yerinde bulunmuşlardır.⁸⁴⁴

Fâtımîler İsmâîlî davet faaliyetini, iktidarları boyunca dinî ve siyasi otoritelerini genişletmek ve kalıcı olabilmek amacıyla sürdürmüşlerdir. Evrensel nitelik yükledikleri İsmâîlî öğretiyi yaymak⁸⁴⁵ ve İsmâîlî imam için dârul-hicre aramakla⁸⁴⁶ görevli dâîler, geniş coğrafyada faaliyet göstermişlerdir. Fâtımî halifeleri ile güçlü iletişimi bulunan dâîler, halifenin huzuruna çıkarak veya buldukları bölgelerden mektup göndererek gittikleri memleketlerin durumları, yürüttükleri faaliyetleri, yöneticilerinin halifeye ikramları ve bağlılıkları hakkında bilgi vermişlerdir. Gelen haberlere göre, dâîlerin başarılarından meclislerde övgü ile söz edilmiştir. Kâdî Nu'mân'ın aktardığına göre, henüz Mağrib döneminde iken dâîler Fâtımî halifesi ile görüşürlerdi.⁸⁴⁷ Örneğin, dâîlerin eğitilmesini ve düzeylerinin yükselmesini önemseyen Muiz Lidînillâh, huzuruna gelen

⁸⁴³ Nişâburî, *A code of Conduct*, s.45-47.

⁸⁴⁴ Lewis, *The Assassins*, s.60; Watt, *İslâm Düşüncesi*, s. 331.

⁸⁴⁵ _____, *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed, Gustave E, von Grunebaum, Chicago: Universtiy of Chicago Press, 1955, 148; Avf, *el-Ezher*, s. 68; Tan, *Haşşâşîlik*, s. 59.

⁸⁴⁶ Ca'fer b. Mansûru'l-Yemen, 'Esrâru'n-Nütekâ', *İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fâtımîds*, çev. Wladimir Ivanow, Kalkûta: Oxford University Press, 1942, ss. 275-305.

⁸⁴⁷ Muiz Lidînillâh huzuruna gelen dâîler önce durumlarını ve biatlarını ifade ederlerdi. Ardından yolda ve memleketlerde gördüklerini anlatan dâîler, Doğu memleketlerinin emirlerinden Fâtımî halifesine hürmetlerini, iyilik ve hediyelerini iletirlerdi. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 371, 405.

dâîlerden biat almış, onlara hikmetli sözlerden okumuş, Kâdî Nu'mân'ı, dikte ettirdiği metne göre dâîleri eğitmekle görevlendirmiştir.⁸⁴⁸

İsmâîlîliğin temel esaslarını halka öğreten dâînin, öncelikle kendisinde var olan eksiklikleri gidermesi ve doğruyu içsel olarak telkin etmesi beklenmiştir.⁸⁴⁹ Kâdî Nu'mân dâînin görevini, Allah'ın yarattıkları üzerine emanetçi olarak nitelediği inananlara Allah'a itaat etmeyi ve sâlih ameli, emredilene uymayı, yasak olandan uzak durmayı (emri bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker) öğütlemek olarak açıklamıştır.⁸⁵⁰ İleri öğrenmenin gerçekleşmesi için dâînin insanlarda merak uyandıran soruları sorması, içinde bulunduğu toplumun psikolojik durumunu, dinî ve geleneksel kabullerini anlaması gerekmektedir.⁸⁵¹ Aynı zamanda yüksek dereceli dâîlerin⁸⁵² diğer dâîlere yol göstermek, diğer mezheplerin savunucuları ile tartışabilmek, İsmâîlîliği benimseyenlere öğretilerinin bânî bilgisini öğretmek, bağlılık yeminlerini yönetmek gibi sorumlulukları vardı. Bu sebeple İsmâîlî öğretisi, Şîa⁸⁵³ ve diğer dinler üzerinde uzmanlaşması gerekmektedir. On

⁸⁴⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 547.

⁸⁴⁹ İsmâîlî dâîlerin telif ettiği eserlerde dâînin yeterlilikleri ve tutumuna ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Kâdî Nu'mân, *Kitâbü'l-Himme*, s. 201; Wladimir Ivanow, "The Organization of the Fâtîmîd Propaganda." *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* (1939):15/s.15; Halm, *Fâtîmîds*, ss.60- 61.

⁸⁵⁰ Kâdî Nu'mân, *Kitâbü'l-Himme*, s. 100.

⁸⁵¹ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, s.37.

⁸⁵² Kirmânî, başlangıcını mükâsir ile ifade ettiği aşamalı dâî düzenini, me'zûnu'l-mahdûd, me'zûnu'l-mutlak, dâî'l-mahdûd, dâî'l-mutlak, dâî'l-belâğ, hüccet, bâb, imam, esas, nâtik olmak üzere on aşamada ortaya koymuştur. Aynı zamanda o, gök cisimlerini on aşamada sıralandırarak benzetmeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi bkz. Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, s. 256; Tan, *Haşşâşilik*, s. 43; Makrîzî, İsmâîlî davet faaliyetlerinin Meymun döneminden itibaren belirten dokuz aşamalı bir düzen içinde yürütüldüğünü açıklamıştır. Makrîzî, 1/395-396.

⁸⁵³ İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 110.

mertebeden oluşan dâîlik düzeninde, her mertebenin niteliği ve misyonu bulunmaktadır.⁸⁵⁴

İsmâîlî dâînin ahlaklı, entelektüel ve teşkilatçı olması beklenirdi.⁸⁵⁵ Esasen bâtinî bilgiye vakıf olması beklenen dâî, zâhiri bilgiyi iyi bilmekle yükümlü olup, ihmali durumunda cezalandırılması mümkündü. Örneğin Kâdî Nu'mân, Mehdî Billâh'ın zâhiri bilgiye vakıf olmayan, sorulduğunda ise küçümseyen ve kabalaşan, yalnız bâtin ile ilgilenen dâîleri hapsedtiğini, bir kısmını ise öldürttüğünü aktarmıştır.⁸⁵⁶ Bir başka örnekte ise, dâînin davet işlerini aksatacak ölçüde dünyalık işlerle uğraşması eleştirilmiştir.⁸⁵⁷

Dâînin çoğu zaman bulunduğu bölgenin halkı ve kültürü ile etkileşime girmek için İsmâîlî öğretiyi, entelektüel açıdan ön planda olan felsefi yaklaşımlar ile ifade etmesi rastlanan bir durumdur. Örneğin, Fâtımîlerin erken döneminde İran bölgesinde faaliyet yürüten İsmâîlî dâîler, idarî seçkinler ve toplumdaki eğitimli sınıfların düşünce dünyalarına ulaşabilmek için, çeşitli teolojik ve metafizik konularda uzun süren münâzaralarda bulunmuşlar, özünden taviz vermeden İsmâîlî öğretiyi Yeni Eflâtuncu

⁸⁵⁴ Dâî düzeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İmâdüddin, *Zehru 'l-Me'ânî*, s. 282-3.

⁸⁵⁵ Hamdani, *Revolution and State*, s. 122; Simonetta Calderini, "The Portrayal of the Isma'ili Dâ'i and of His Roles According to Some Isma'ili and Early Fatimid Authors", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V (Proceedings of the 16th, 17th and 18th International Colloquium)*, ed. U. Vermeulen, K. D' Hulster, Leuven: Peeters Publishers, 2007, 37-62; 53.

⁸⁵⁶ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü 'l-Müsâyerât*, s.500.

⁸⁵⁷ Umman'da dâî İsmâîl b. İbrahim'in İsmâîlî daveti başlayıp, ticaretle meşgul olduğu ve ölümünden sonra halkın dağıldığı, davetin zayıfladığı kaydedilmiştir. *Sicillâtü 'l-Müstansırıyye*, s. 168.

düşünce ile bağdaştırdıkları eserler yazmışlardır.⁸⁵⁸ Görevli oldukları yerde özerk statüde bulunan dâînin, aynı zamanda İsmâîlîlerin hakimi olarak din bilimleri, dil, kültür, hukuk ve hadis⁸⁵⁹ alanında yetkin olması beklenmiştir. Dolayısı ile İsmâîlî dâînin eğitilmesi görevi gereği bir zorunluluktur. Bundan dolayı Fâtımîler, dâîlerin eğitimi için olanak ve mekân sağlamaya önem vermişlerdir.⁸⁶⁰ İsmâîlî dâî, hikmeti aramak ve kendisinden daha iyi bilenleri bulmak amacıyla birçok yerleşimi dolaşır, ardından memleketine dönerek insanlar arasında bildiklerini öğretirdi.⁸⁶¹

Kâdî Nu'mân, İsmâîlî dâî düzenine yeni katılanların eğitilmesi amacıyla, halifenin aktardığı ilim ve bâtinî bilgiyi onlara okumakla görevlendirildiğini ifade eder. Buna göre o, başlangıç aşamasında olan İsmâîlî dâîlerin, uzak yakın birçok memleketten gelerek Mısır'da birbirine bağlı, Fâtımî halifesini yücelten ve ondan gelen bilgiye rağbet eden bir topluluk haline geldiğini ifade etmiştir. Bu topluluk ilim ve hikmeti aralarında yaymıştır. Kâdî Nu'mân'ın bu ifadeleri Mısır'a geçişinden önce ya da sonra kaydettiğine ilişkin bilgi bulunmamakla birlikte, öncesi dönemde kaydedildiği tahmin edilmektedir. Çünkü Kahire'ye geldikten kısa süre sonra (362/973) Kâdî Nu'mân'ın vefat ettiği (363/974) bilinmektedir. Demek oluyor ki Fâtımîler Mısır'a girmeden önce, İsmâîlî dâîler bölgede

⁸⁵⁸ Doğu İran ve Mâverâünnehir Bölgelerinin da'vetçisi Ebû Ya'kub Sicistânî (393/1003) ve Irak dâîsi Hamîdüddîn Kirmanî'nin, İsmâîlîliği sistemli biçimde açıkladıkları ve kendi görüşlerini ortaya koydukları telif çalışmaları, İsmâîlî felsefe ve teoloji literatürünün ilk örnekleri olarak kabul edilir. Muhsin Mehdî, "İslâm'da Aklî Gelenek, *Entelektüel Gelenekler*, s.68; Tan, *Haşşâşilik*, s.43.

⁸⁵⁹ Ma'sûmların sözleri, fiilleri ve sözsüz tasvirleri olan sünnet, zâhiri ve bâtinî delillerden biridir ve itaati şarttır. Kâdî Nu'mân, *Deâimu'l-İslâm*, s. 19; Hayreddin Karaman, "Şîa'da Fıkıh Usulü ve Fer'î Deliller", *İstanbul: Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, İstanbul: İSAV Yayınları, 1993, ss.319-355.

⁸⁶⁰ Daftary, "İsmâîlîler", *Entelektüel Gelenekler*, ss.114-117.

⁸⁶¹ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 99.

bulunmaktaydılar. Mısır'ın alınmasının (358/969) ardından Kahire, aşamalı davet düzeninin merkezi olmuştur. ⁸⁶²

Ezher İsmâilî mezhep faaliyetlerini yürüten dâîlerin düzenli eğitim aldıkları yerlerin başında gelmiştir.⁸⁶³ Bu doğrultuda, açılışından itibaren Ezher'de İsmâilî davet halkalarının kurulduğu, çok sayıda dâînin bulunduğu tahmin edilmektedir. İsmâilî öğretiyeye uygun dinî ilim ve usûlün öğretilmesi teşvik edilmiş, öğretimin devamlılığını sağlamak için ders veren ulemâ ve öğrenim görenler Fâtımî yönetimi tarafından desteklenmiştir. Müslüman coğrafyada faaliyetlerini sürdüren dâîler, alışılmış bir uygulama olarak, bir süre için Kahire'ye gelerek başta Ezher olmak üzere İsmâilî ders halkalarında bulunmuşlardır. Bu durum Ezher'in öğretim kurumu olarak uzun süre işlevini korumasını ve İslâm dünyasında bilinirliği artırmıştır.⁸⁶⁴ Bununla birlikte dâî yetiştirmenin gizli yürütülmesi ve kontrollü olmasına bağlı olarak, iyi eğitilmiş İsmâilîlere yönelik bu derslerin mahiyetine, katılanların adlarına ilişkin kısıtlı bilgi bulunmaktadır.⁸⁶⁵ Diğer yandan İsmâilî dâîlerin görevli oldukları bölgelerin ilmî faaliyetlerinden haberdar olmaları, Kahire başta olmak üzere Fâtımî coğrafyasına bilginin aktarımını kolaylaştıran bir etken olmuştur.

Fâtımî Devleti'nde dâînin ulaşabileceği en üst makam olan dâî'd-duâtın ve kâdıkudâtın faaliyetleri ile İsmâilîlik topluluklara ulaşabilmiştir.⁸⁶⁶ Ezher'de düzenlenen İsmâilî nitelikli ritüeller, halka açık dersler, tören ve kutlamalar Fâtımîler dönemi

⁸⁶² Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 546-7; Daftary, *İsmâilîler*, 221.

⁸⁶³ Makrîzî, *Hitat*, 1/ 391-395; Dodge, *al-Azhar*, 15.

⁸⁶⁴ Ali, *et-Ta'lim*, s.110; Avf, *el-Ezher*, s.68; Öz, Mustafa, "İsmâilîye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu*, s.606.

⁸⁶⁵ Tan, *Haşşâşilik*, s. 104.

⁸⁶⁶ Lev, *State and Society*, 197.

boyunca geleneksel kalıpları ile özenle uygulanmıştır. Fâtımî halifelerinin din politikasında farklı uygulamalara başvurması zaman zaman Ezher'deki faaliyetlere de yansımıştır. Hâkim Biemrillâh döneminin dinî ve toplumsal hayatta kısıtlayıcı ve dayatmacı uygulamaları⁸⁶⁷ önemli bir örnektir.⁸⁶⁸ Mecâlisü'l-hikme okumalarına bir süre ara verilmesi (400-403/1010-1012),⁸⁶⁹ teravîh namazının yasaklanması, bir dönem sahabeye hakaret⁸⁷⁰ içeren levhaların cami ve diğer önemli yapılara astırılması Ezher'in temsîlî yönü ve işlevini değiştiren etkenler olmuştur.⁸⁷¹

Hâkim Biemrillâh döneminde kısıtlamaların devam ettiği sırada, Ezher'in mekânsal önemi sıra dışı bir olayla ön plana çıkmıştır. Fâtımî halifesi, Vezir Hamza b. Ali ez-Zevzenî el-Lebbad (411/1021) ve dâî Anuş Tegin ed-Derezi'nin (411/1020) desteği ile uluhiyet iddiasında bulunmuştur. Esasen el-Hâkim'in uluhiyet iddiası birden

⁸⁶⁷ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 100; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/76; Makrîzî, *Hıtât*, 2/285,287; Hâkim Biemrillâh döneminde Müslüman ve gayrimüslim halk, birtakım yasaklara uymak durumunda kalmıştır. İçki yasaklanmış, halkın haliçte bineğe binmesi ve kadınların dışarı çıkması iptal edilmiştir. Zımmî halk ise Müslüman olmaya zorlanmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/661.

⁸⁶⁸ Çağdaş araştırmacılarından Daftary, zımmîlere yönelik uygulamaları Hâkim Biemrillâh'ın Müslümanlar arasında popülerliğini güçlendirme isteğinin sonucu olarak açıklar. el-Hâkim, tebaası tarafından genellikle sevilen, dinî grupları memnun etmeye çalışan biriydi. Buna göre Daftary, el-Hâkim'in baskıcı ve tutarsız olduğuna ilişkin söylemlerin, Hıristiyan tarihçi Antâkî'nin (458/1066) ve Sünnî tarihçilerin çarpıtması olduğunu ifade eder. Daftary, *İsmâîlîler*, s. 285

⁸⁶⁹ Makrîzî, *Hıtât*, 2/103, 342.

⁸⁷⁰ el-Hâkim'in sahabeye hakaret edilmesini emretmesine ilişkin geç dönem tarihçilerinden Mirhând, onun Hz.Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in mezarlarının Ravza-i Mutahhara'dan çıkartmak üzere Mısır'dan bir topluluğu Medine'ye gönderdiğini, fakat bu girişimin başarısız olduğunu ifade etmiştir. *Ravzatü's-Safâ*, s. 95.

⁸⁷¹ Silefî, *Mu'cemu's-Sefer*, s.78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*,7/660; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/76. Aziz Billâh döneminde bir kez daha kaldırılan Teravîh Namazı'nın, Efdal b. Bedr el-Cemâli döneminde Amr b. Âs Camii'nde kılındığı kaydedilmiştir. İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 260.

ortaya çıkmamıştı. Ezher’de bu iddiayı ilân eden (408/1017) Fars/Türk kökenli Muhammed b. İsmâil ed-Derezî’nin el-Hâkim üzerinde etki kurduğu bilinmektedir. Derezî’nin iddiasında en önemli destekçisi Hamza b. Ali, aynı zamanda el-Hâkim’i geleneksel din kurumlarının kapatılması için ikna eden ve ortaya atılan yeni öğreti hakkında açıkça konuşan ilk kişidir. Bu durumun insanlar arasında kargaşayı körüklemesi üzerine ed-Derezî, Mısır’ı terketmek zorunda kalmıştır.⁸⁷² Hâkim Biemrilah, kısıtlayıcı uygulamalarına son vererek halkın talep ve ihtiyaçlarına ılımlı tavır aldığı dönemde birçok cami ve mescid inşa ettirmiş, var olanları ise yenilemiştir. Bu dönemde İsmâilî daveti ve dâîlerin eğitimini önemseyen el-Hâkim, Ezher ve diğer camilere vakıf tahsis ederek gelir edinmelerine olanak sağlamıştır.⁸⁷³

Fâtımîlerin din ve mezhep politikalarının Ezher’deki uygulamaları, Selâhaddîn Eyyûbî’nin Mısır’da vezir olmasının ardından son bulmuştur. Fâtımî din politikalarını bertaraf etmeyi amaçlayan değişiklikler ve iptaller sonucunda Ezher, İsmâilî inancın merkezî olma niteliğini hızlı bir şekilde kaybetmiştir. Ezher ve diğer mescidlerde İsmâilî geleneğe göre okunan ezanın Sünnî üslûpta okunması ile Fâtımî hâkimiyeti son bulmuş ve Abbâsî hilâfetinin kabulü ilân edilmiştir. Ezanda yapılan değişikliğin yanı sıra Cuma hutbesinin Ezher’de okunmasına son verilmesi, mecâlisü’l-hikme olmak başta olmak üzere(567/1171) Ezher’de kurulan ders halkalarının kaldırılması, Fâtımîlerin dinî faaliyetlerini ve planlamalarını Mısır’da önemli ölçüde sonlandırmıştır.⁸⁷⁴ Nitekim yakın geçmişte Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır’da çoğunlukta olan Sünnî geleneğe dayalı medreseleri

⁸⁷² Hâkim’in para yardımıyla bulunarak Mısır’ın dışına kaçmasını sağladığı ed-Derezî, inancını Lübnan Dağları’nda yaymıştır. İbn Tağrıberdî, *Nücûmu ’z-Zâhire*, 4/186; Dodge, *al-Azhar*, 27; Marsot, *Mısır Tarihi*, 16; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/996.

⁸⁷³ Sâvî, *el-Ezheru ’ş-Şerif*, s. 44.

⁸⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/149; Dodge, *al-Azhar*, 32.

inşa etmeye başlamıştı.⁸⁷⁵ Kurulan bu medreseler ile Mısır'daki dinî ve etnik çeşitliliğe rağmen, Müslüman halkın düzenli bir biçimde bir arada bulunması amaçlanmıştır. Çünkü Fâtımî devlet düzeninde Mısır'da İsmâîlîler ve gayrimüslimler siyasi ve toplumsal etkinliğe sahip olabiliyorken, çoğunluğu Sünnî olan halkın hareket alanı kısıtlı ya da denetimli idi.⁸⁷⁶

3.2. İsmâîlî Hukukun Öğretimi

Fâtımî Devleti'nin kurulmasından önce İsmâîlîler, mukim oldukları bölgelerin hukukunu uygulamışlardır. İfrîkiye'de Fâtımî yönetiminin kurulması üzerine, imam-mehdînin hukukun bâtinî bilgisine sahip olduğunu iddia eden⁸⁷⁷ İsmâîlîler, hukuklarını düzenleme, kanunlaştırma ve usullerini pratiğe dökmekle ilgilenmişlerdir.⁸⁷⁸ Diğer yandan, toplumun İsmâîlî-Fâtımî yönetimi ile uyumlanması amacıyla, Sünnî nüfusun yoğun olduğu bölgelere Mâlikî kadıları atamışlardır.⁸⁷⁹ Halife Muiz Lidîmillâh, Mısır'ı alana kadar Fâtımî İsmâîliliğine özgü yasal düzeni geliştirmek üzere hukukçuların yetişmesine önem vermiş, daha sonra Kuzey Afrika'dan çok sayıda İsmâîlî hukukçuyu

⁸⁷⁵ Amr b. Âs Camii'ne yakın Medresetü'l-Gamhiyye olarak bilinen Mâlikî Medresesi (566/1170), yine aynı yıl Selâhaddîn'in kardeşi Takıyüddîn Ömer b. Şehinşah Fustat'ta büyük, ihtişamlı evler satın alarak, Takaviye Medresesi olarak bilinen Şâfîî medresesi inşa edilmiştir. Fâtımî Sarayı'nın kuzeyinde yer alan Daru's-Saïdu's-Süeda dönüştürülerek Mısır'daki ilk sufi hankâhı olmuştur. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 238; Alwi Alatas, "Education and Socio-political Change in the 11th and 12th Centuries Abbâsîd Realm", *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 11/1 (2021):93.

⁸⁷⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 20; Berkey, *Ortaçağ Kahiresinde*, s. 154.

⁸⁷⁷ Ahktar, *Filozoflar*, s. 119.

⁸⁷⁸ Abdullah Galadari, "İjtihad Holds Supremacy in Islamic Law: Muslim Communities and the Evolution of Law", *Religions* 13/ 4 (2022): s. 8-9.

⁸⁷⁹ Hamdani, *Revolution and State*, s.60.

Kahire'ye göndermiştir. Fâtımîler halkının önemli bölümünün Sünnî olduğu Mısır'a girdiklerinde ilk olarak, İsmâîlîliğin tanınması ve benimsenmesini amaç edinmişlerdir. Geliştirdikleri yargı düzeni, Fâtımîlerin Mısır'da nüfuzunu artıran önemli araçlardan biri olmuştur. Yargı düzenini oluşturmak üzere Mağrib'de başlatılan çalışmalar Mısır döneminde hız kazanmış, İsmâîlî-Fâtımî hukuku aşamalı bir şekilde yasalaştırılmıştır.⁸⁸⁰

İslâm'da fıkıh ekollerinin çeşitliliği, mescidlerde kurulan ders halkalarının kurulmasında önemli bir etken olmuştur. Ders halkalarının kurulduğu mescidler zamanla genişlemiş ve sayıları artmıştır.⁸⁸¹ Eğitim faaliyetlerinin gelişerek medrese adı altında ilerleme kaydettiği dönemde, Şîî-İsmâîlî hilâfet iddiası ile ortaya çıkan Fâtımîler Kahire'de İsmâîlî hukukun öğretilmesi amacıyla ders halkaları kurmuşlardır. Ezher, İsmâîlî hukuku öğretmek üzere ders halkalarının kurulduğu, yargı işlerinin yürütüldüğü önemli mekânlardan biri olmuştur.⁸⁸²

Ezher'de İsmâîlî hukuk öğretiminin başlatılmasından önce, Kâdî Nu'mân'ın İsmâîlî hukuka olan katkısına⁸⁸³ yer verilmesi, anlam bütünlüğünü sağlamak için yararlı olacaktır. Fâtımîlerin hizmetinde ilk resmî görevine 313/925'te getirilen Kâdî Nu'mân,⁸⁸⁴ devletin kuruluş sürecinde yargıdan sorumlu olmuş ve Fâtımî halifesinin sözüne ve

⁸⁸⁰ Daftary, *İsmâîlîler*, s.220.

⁸⁸¹ Müslüman eğitim tarihi üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan George Makdisi, İslâm'da yönetim şeklinin hukuk sistemine dayalı olduğunu, başka bir deyişle meşruiyetin hukuka dayandığını, bundan dolayı mescidlerde kurulan ders halkalarında hukuk öğretimine öncelik verildiğini savunur. *The Rise of Colleges*, s. 8.

⁸⁸² Ateek, *al-Azhar*, s.7.

⁸⁸³ Kâdî Nu'mân hadis ve fıkhı katkıda bulunan en eski Şîîlerden olup, ömrünün büyük bölümünde, hukuk, tarih, tevil ve hakaik konularında eserler hazırlamıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 27/95; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 268; Halm, *Fâtımîds*, 41.

⁸⁸⁴ Dachraoui, "el-Nu'mân", s. 117.

telkinine göre hüküm vermiştir.⁸⁸⁵ Trablus'ta kadı iken, Ebû Yezid b. Mahled⁸⁸⁶ isyanından sonra Mansûr Billâh tarafından başkent Mansûriye'ye davet edilmiş ve yüksek makamda kadı olarak atanmıştır. (336/948) Kendi eseri *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât 'ta*⁸⁸⁷ aktardığı üzere, bir Cuma günü halife tarafından kendisine resmî yetki verilmiş, hil'at giydirilmiştir. Mansûriye'de henüz Cuma namazının kılınacağı ve hutbenin okunacağı bir mescid olmaması nedeniyle, beraberinde kılıç kuşanan resmî muhafız tahsis edilmiş halde Kayrevan'a gönderilmiştir. Birkaç gün sonra, halife yazılı sicil (tevkî) göndererek,⁸⁸⁸ onu Mansûriye, Kayrevan, Mehdîye ve diğer İfrîkiye vilayetlerinde, yüksek mahkemede kadı olarak atamıştır.⁸⁸⁹ Birbiri ardına yapılan bu atamalar ile daha iyi bir devlet mezhebi tasarlamak üzere İsmâîlî öğretisinin yapılanması ve Kayrevan Mâlikîliği ile uzlaşılması amaçlanmıştır. Mansûr Billâh döneminin son yıllarında belirgin hale gelen bu yönelim, Muiz Lidînillâh döneminde giderek güçlenmiştir. Muiz Lidînillâh ile Kahire'ye geçen Kâdî Nu'mân yargıdan sorumlu kâdilkudât olarak görevine devam etmiştir.⁸⁹⁰ Fâtımî Halifesi hâkim olduğu bölgelerden gelen hukukî meseleleri, cevaplaması için kendisine tevdi etmiştir. Kâdî Nu'mân'ın ifadesi ile o, görevlendirildiği mesele üzerine çalışmış ve hazırladığı yazıyı halifenin onayına sunmuştur. Halife gereken yerleri düzelttikten sonra, kadıya övgüde ve iyi dileklerde bulunmuş, yazdığı cevabı uygulamasını emretmiştir.⁸⁹¹

⁸⁸⁵ İmâdüddîn, *Uyûnü 'l-Ahbâr*, s. 39.

⁸⁸⁶ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü 'l-Müsâyerât*, s. 72-3; İmâdüddîn, *Uyûnü 'l-Ahbâr*, s. 249.

⁸⁸⁷ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü 'l-Müsâyerât*, s. 348.

⁸⁸⁸ Kâdî Nu'mân'ın atama sicilinin, henüz kâtip olduğu sırada Cevher es-Sıkkî tarafından hazırlandığı kaydedilmiştir. *Mecâlisü 'l-Müsâyerât*, s. 546.

⁸⁸⁹ İmâdüddîn, *Uyûnü 'l-Ahbâr*, s. 501.

⁸⁹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 27/95; İbn Hacer, *Ref'u 'l-İsr*, s. 281; İbn Haldûn, *Divânü 'l-Mübtede*, 4/71; Dachraoui, "el-Nu'mân", s. 118.

⁸⁹¹ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü 'l-Müsâyerât*, s.357.

Yargıdaki görevinin yanı sıra Kâdî Nu'mân, henüz İfrîkiye'de iken ölçülü ve kolay öğrenilebilen kişiliği ile öne çıkmış, geniş kitleye hitap eden telif çalışmaları ile tanınmış İsmâîlî âlim ve yazardı. Onun, imam-halifeye danışarak yazdığı eserler, İsmâîlî-Fâtımî hukuk literatürünün önemli bölümünü oluşturmuştur. Bölgesel yöneticilerin, İsmâîlî kadıların ve tebaanın başvurabileceği bu eserler, Fâtımîlerin yayılcı politikasına uygun olarak, İsmâîlî yargı düzenini sistemleştirmek üzere kâdılkudât ve halifenin iş birliğini sağlamıştır. Öncelikle İsmâîlî hukuk üzerine (ilk olarak kaleme aldığı yarı resmî nitelikteki *Kitâbü'l-İzâh* eserinden-ki günümüze az bir parçası kalmıştır) Ehl-i beyt'e ait hadisleri düzenli biçimde topladığı, birkaç risâle yazmış, ardından Fâtımî Devleti'nin resmî kanun derlemesi olarak kabul edilen *Deâimü'l-İslâm* eserini ortaya koymuştur.⁸⁹²

Kâdî Nu'mân'ın, telif çalışmalarını hikmet dersleri adıyla halka açık ortamlarda açıklaması, eserlerini yazma nedeni olan İsmâîlîliği tanıtmaya ve öğretmeye hizmet eden ilk uygulamalardan biriydi. İkinci namazından sonra kurulan meclislerde dersler yapılır, tartışılırdı.⁸⁹³

Kâdî en-Nu'mân başkanlığında Cuma namazı sonrası düzenlenen genel meclisler, yeni gelişmekte olan hukuk düzeninin öğretilmesi amacına yönelik ilk uygulamalardan biridir. Bu uygulama Kâdî Ali b. Nu'mân ile devam etmiş, fukahanın halkalar kurduğu Ezher, Mısır'da İsmâîlî hukukunun geliştiği ilk yer olmuştur.⁸⁹⁴ Kâdî Ali'nin ardından

⁸⁹² Kâdî Nu'mân, *De'aimü'l-İslâm*; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/429.

⁸⁹³ Dachraoui, "el-Nu'mân", s.117.

⁸⁹⁴ Bayram, *Tarîhu Ezher*, ss. 23-24.

(374/985)⁸⁹⁵ kardeşi Kâdî Muhammed, İsmâilî hukuk faaliyetlerini yürütmüş ve Mecâlisü'l-hikme'yi yönetmiştir. Daha önce babası ve kardeşi tarafından yürütülen, Ehl-i beyt ilimlerinin okutulduğu bu meclisler, belirli günlerde saray ve Ezher'de kurulmuştur.⁸⁹⁶

Azîz Billâh'ın halifeliği döneminde uzun süre vezirlik görevinde bulunan Ya'kub b. Killis İsmâilî hukuk düzeninin ileri aşama kaydetmesinde önemli katkıları olmuştur.⁸⁹⁷ Az sayıdaki İsmâilî kadıdan destek alarak ictihad ilmi üzerine yazdığı *Risâletü'l-Veziriyye* adlı eser, Muiz Lidînillâh ve Azîz Billâh'ın söylediklerini esas almıştır. İbn Killis, 369/980 yılı Ramazan ayında ileri gelenlerin ve avamın katıldığı mecliste bu eserini okumuştur. Ayrıca Amr b. Âs Camii'nde fukahanın bu kitaba göre fetva verdiği kaydedilmiştir.⁸⁹⁸ Modern araştırmalarda, İbn Killis'in İsmâilî kadılar için el kitabı niteliğinde olmasını amaçladığı bu eseri, Kâdî en-Nu'mân'ın *Deâimü'l-İslâm* eserine alternatif olarak kaleme aldığı ifade edilmektedir. Buna göre günümüze ulaşmayan ve içeriği tam olarak bilinemeyen *Risâletü'l-Veziriyye'nin*, Sünnî ve İsmâilî hukuk arasındaki uzlaşmanın bir temsili olmasına ihtimal verilmektedir. Yahudi iken ihtida eden biri için önemli bir başarı olan *Risâletü'l-Veziriyye*, Fâtımî kadıları tarafından kabul görmediği ve Halife el-Azîz'in dolaşımdan geri çektiği, böylece Kâdî Nu'mân'ın *Deâimü'l-İslâm* eserinin, İsmâilî yargı düzeninin tartışmasız el kitabı haline geldiği ifade edilmiştir. İbn Killis'in İsmâilî hukukunun gelişmesine yönelik en önemli katkısı,

⁸⁹⁵ Mısırlı tarihçi İbn Zûlâk Ali b. Nu'mân'dan, fethinden 372 yılına kadar Mısır'da göreve gelen altmış bir kadının sonuncusu olarak söz eder. Sıralamada ilk bulunan ise Kays b. Ebi'l-As'tı. Kâdîlar, yirmi beş yıl süre ile görevde bulunabiliyorken, üç gün görevde kalanlar da olmuştur. İbn Zûlâk, *Fezâilu Mısır*, s.26-7.

⁸⁹⁶ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*. 28/103; Ateek, *al-Azhar*, s.7; Lev, *State and Society*, 137.

⁸⁹⁷ İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn*, s. 49; Dodge, *al-Azhar*, 10-11.

⁸⁹⁸ Safedî, *el-Vâfi*, 28/89.

Ezher'deki öğretim faaliyetlerini kapsamlı ve hale getirmesi olmuştur. Ezher, 377/988'den itibaren vezir İbn Killis tarafından hukuk öğretiminin merkezi olma özelliğini kazanmıştır.⁸⁹⁹ İsmâilî hukukunun tesisinde, Kâdî Nu'mân ve ailesinin yönlendirici olmasının yanı sıra, İbn Killis'in yapıcı girişimleri sonucunda Ezher, yükseköğretim düzeyinde İsmâilî hukukun okutulduğu en önemli yer olmuştur.⁹⁰⁰

3.3. Yargı Faaliyetleri

Mısır'da Fâtımî hâkimiyetini tesis eden Cevher es-Sıkkîlî yargı alanında ilk olarak, Fustat'ta uzun süre Abbâsî halifesine bağlı olan Mâlikî Kâdî Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed ez-Zuhlî'yi (366/977)⁹⁰¹ görevinde bırakmıştır. Bunun yanı sıra yargıda görevli olan her Mısırlı şahidin yanında Mağribli bir şahit görevlendirmiştir.⁹⁰² Sünnî çevrelerle çatışmadan uzak yapılan bu görevlendirmeler (348/959), İsmâilî hukuk düzeninin Mısır'da uygulanmasını kolaylaştıran önemli bir adımdır. Cevher es-Sıkkîlî'nin, Ebû Tâhir ez-Zuhlî'nin konumunu korumakla birlikte miras ve boşanma durumunda İsmâilî hukuka başvurması, yeni yargı düzenine yönelik ilk uygulamalar olmuştur.⁹⁰³ Resmî hukuk görüşü Fâtımî-İsmâilîliğine göre inşa edilirken, Fustat'ta Mâlikî, Hanbelî, Mu'tezile ve Kerramiyye mezhebi mensupları bulunmaktaydı.⁹⁰⁴

⁸⁹⁹ Halm, *Fâtımîds*, s. 43; Daftary, *İsmâilîler*, 279.

⁹⁰⁰ Çelik, *Fâtımîler*, s.227.

⁹⁰¹ Kâfur döneminde Kâdî olarak atanan (347/960) Ebû Tâhir ez-Zuhlî 366/977 yılına kadar yargıdaki yetkinliğini korumuştur. Kindî, *Ahbâru Kudât-ı Mısır*, s. 174-175; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 28.

⁹⁰² İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 687.

⁹⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/429; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s.268; Bozbaş, *Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 243.

⁹⁰⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 202.

Hâkimiyetlerinin ilk dönemlerinde Fâtımîler, Mağrib kökenli olmaları ve halk nezdindeki tanınırlıklarına bağlı olarak, yargı işlerinde Nu'mân ailesinden olan kadıları görevlendirmişlerdir. Kâdî Nu'mân'ın, hükümde bulunurken işinin zorlaştırılması ya da engellenmesi durumunda halife tarafından korunması, yargı işlerinin zorluğuna ve ciddiyetine bağlanmıştır.⁹⁰⁵ Ubeydullah el-Mehdî döneminde devlet hizmetine giren kadı, Muiz Lidînillâh Kahire'ye törenle girdiği sırada yanında bulunmuştur.

Kâdilkudâtlık, İbnü't-Tuveyr'in erbab-ı 'amaim (sarıklı) ve erbab-ı aklâm'ın en üst mevki olarak söz ettiği, Fâtımîlerde en yüksek devlet kademelerinden biridir. Kâdilkudât, şer'i hükümleri uygular, Dâru'd Darb-'ı yönetir ve ölçüyü kontrol ederdi. Halifenin ahırından yalnız kendisine tahsis edilen boz bir katıra binerdi. Devlet erbabı dışında bu renk ona tahsisti. Hazineden gümüş işlemleri alır eyer çıkarılır, altın işlemeli hil'at giyerdi. Kâdilkudât halifenin izni olmadan şahitlik yapmaz ve cenazeye gitmezdi. Pazartesi ve perşembe günü sarayda halifenin huzuruna çıkan kâdilkudât, cumartesi ve salı günü Amr b. Âs Camii'nde bir düzen içinde bulunurdu: Oturduğu ipek minderi, örtüsü ve divitlerini koyduğu kürsüsü olurdu. Mecliste oturduğunda sağ ve soluna şühûd kademine göre otururdu; gençler öne, şeyhler arkaya otururdu. İki huzurunda, ikisi maksûre kapısında biri de karşı tarafında hâcimler olurdu. İki huzurunda, ikisi karşısında olmak imza (tevkî') için üzere dört kişi bulunurdu.⁹⁰⁶ Halife biat aldığında, minberde sicilini okurdu.⁹⁰⁷

Yargı alanında uzun süre etkili olan Nu'mân ailesinden ilk kâdilkudâtın belirlenmesine ilişkin kaynaklarda farklı ifadeler bulunmaktadır. İsmâilî hukuku

⁹⁰⁵ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 307.

⁹⁰⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 107; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/557-8.

⁹⁰⁷ İbnü't-Tuveyr, Hâfız Lidînillâh halife olduğunda saray eyvanında sicilini okuyan kâdilkudâtın, yeni halifenin imâmetini ilân ettiğini kaydetmiştir. *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.27.

düzenlediği, önerilerde bulunduğu, halife-imamların tarih kayıtlarını tuttuğu dikkate alındığında Kâdî Nu'mân Kahire'nin ilk kâdılkudâtı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte o, Ebû Tâhir'le yargı işlerini birlikte yürütmüştür. Her ikisinin de mahkemesine eşlik eden şahitleri bulunurdu. Diğer yandan Kâdî Nu'mân'a bağlı olarak Abdullah b. Muhammed b. Ebî Sevbân, Mağriblilerin hukukî işlerine bakmakla görevlendirilmiştir. Kâdî Nu'mân'ın oğulları da babaları gibi devletin seçkin kadıları olarak yargıda görev almışlardır.⁹⁰⁸

Kâdî en-Nu'mân'dan sonra oğulları Ali (374/985) ve Ebû Abdullah Muhammed (389/999), Hasan, iki torunu Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali (389-394/999-1004)⁹⁰⁹ ve Abdülazîz b. Muhammed (394-398/1004-1008)⁹¹⁰ olmak üzere altı vâris ile Nu'mân ailesi altmış yıldan fazla süre Fâtımî hukuk düzeninde etkili olmuştur. "kâdılkudât" ünvanı ilk kez, Kâdî Hüseyin b. Ali'nin atama sicilinde yer almıştır.⁹¹¹

Kâdî Nu'mân'ın ölümünden kısa süre önce oğlu Ali b. Nu'mân, Kâdî Ebû Tâhir'e yardımcı olarak atanarak Amr b. Âs Camii'nde görevlendirilmişti. Muiz Lidînillâh'ın

⁹⁰⁸ Kudâî, *Tarih*, s. 568; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 28; İbn Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s. 199; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.729.

⁹⁰⁹ Kütübî, *Fevatü'l-Vefeyât*, 1/292-4.

⁹¹⁰ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s.175-176. Kâdî Abdülazîz Cevher es-Sıkillî'nin kızı, vezir Bercevân'ın yerine görevlendirilen (389/999) Hüseyin b. Cevher'in kardeşi ile evliydi. Amcasının oğlu Hüseyin b. Ali'den sonra kadı tayin edildi. Hâkim Biemrillâh'tan kaçan Hüseyin b. Cevher'in Kâdî Abdülazîz'e sığınması nedeniyle Fâtımî halifesi ikisini de öldürtmüştür. (391,401/1009,1011) Müsebbihî, *Ahbâr*, s.213; İbn Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir*, s.233; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, s. 43; Safedî, *el-Vâfi*, 18/329; İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/75-76; Bâ Mahreme, *Kilâdetü'n-Nahr*, 3/304, 343; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 71.

⁹¹¹ İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/71; Makrîzî, *Hitat*, 2/341; *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/352-3; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 268.

ölümünden sonra, dâru'd-darb ve el-Camii'den⁹¹² sorumlu olan Kâdî Ali, Ebû Tâhir'in hastalanması üzerine, adına düzenlenen atama sicili ve AzîzBillah'a olan yakınlığı sayesinde bir kâdı kudât (kâdiyyü'l-ecel)⁹¹³ gibi davranmıştır. (Safer 366/ Eylül 976) Ali b. Nu'mân ile birlikte, kadı atama sicilinin düzenlenerek Ezher, Amr b. Âs Camii ve İbn Tolun Camii gibi büyük mescidlerde okunması gelenek haline gelmiştir.⁹¹⁴

Ali b. Nu'mân, yargıda en üst yetki ile görevlendirildiği gün, şeref cübbesini/hil'atini giymiş ve kılıcını kuşanmış halde büyük bir topluluk ile Ezher Camii'ne gitmiştir. Atama sicili ilk olarak burada, ayakta durur vaziyette iken okunmuştur. Burada kendisine Muiz Lidinllah ya da ailesinden birinin adı geçtiğinde secde etmesi işaret edilmiştir. Ardından Amr b. Âs Camii'ne yönelmiştir. Burada onu hatip Abdüssemi bekliyordu. Vakit çıkmak üzereydi. Cuma namazını kıldı ve kardeşi Muhammed atama sicilini okudu. Ardından Mısır'da yargı işlerini üstlendi. Yüksek yetkili kadı olarak hutbe, imamlık ve altın-gümüş değeri, ölçü ve tartının hesaplanması ile yetkilendirildi. Amr b. Âs Camii'nden ayrıldıktan sonra evine çekilen Kâdî Ali, şühûd, ileri gelenler, tüccar ve fukahanın toplandığı mecliste oturdu.⁹¹⁵

Ali b. Nu'mân'ın atama sicilin okunmasından üç gün sonra elinde kırmızı bir sandık ile Amr b. Âs Camii'ne gittiği kaydedilmiştir. Buna göre beraberinde yargı üyeleri, kadı, tüccar ve ileri gelenlerin bulunduğu kalabalık içinde mescide giderek yargı makamına oturmuştur. Bu sırada Asr Sûresi okunmuştur.⁹¹⁶ Yargıdaki yetkisine ek olarak

⁹¹² Kaynaklarda el-Cami olarak belirtilen yerin Amr b. Âs Camii olduğu tahmin edilmektedir. İbnü'l-Hacer Mısır Camii olarak söz etmiştir. *Ref'ü'l-İsr*, s. 281.

⁹¹³ İbn Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s.445; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 729.

⁹¹⁴ İbn Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s.81; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/108-109.

⁹¹⁵ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 282; Dachraoui, , "el-Nu'mân", s. 117; Lev, *State and Society*, 134.

⁹¹⁶ İbn Hacer, *Refu'l-İsr*, s. 283.

Ali b. Nu'mân'ın atama sicilinde söz edilen başka sorumlulukları vardı. Miras işleri, altın, gümüş gibi değerli eşyalar, ağırlık ve ölçülerde danışmanlık yapmak, dinarın ayarını denetlemek, tutukluların gözetimi,⁹¹⁷ mezâlime başkanlık etmek,⁹¹⁸ pazar(hisbe) denetimi ve mescidlere yapılan bağışların danışmanlığı kadının yetkisinde idi. İbn Haldûn, Hâkim Biemrillâh döneminden itibaren mezâlim ve davetin sık sık kâdılkudâtın uhdesine verildiğini belirtir.⁹¹⁹ Diğer yandan vilayetlerden sorumlu kadı, yetkisini vekâlet yoluyla kullanarak başkentte kalabiliyordu. Vilayetlere atanan vekil kadılar da benzer şekilde, yargı, namaz ve vaazı yürütmek, mezâlime başkanlık etmekten sorumlu idi. Fâtımî hukuk düzeninin Fustat-Kahire dışına yayıldığı ve başkentteki konumunun güçlenmesi olarak yorumlanan bu atamanın ardından, Kâdî Ali'nin kardeşi Muhammed b. Nu'mân Akdeniz yerleşimleri Ferama, Tinnis ve Dimyat kadısı ve kâdılkudâtın vekili olarak atanmıştır. Kâdî Muhammed yetkisi altındaki yerleşimlere vekiller atayarak, görevini başkentte yürütmeye devam etmiştir. Kâdî Ali sefere çıktığında yerine onu vekil bırakmıştır.⁹²⁰ Ali b. Nu'mân'ın diğer vekili ise Fâtımî hukukunu uygulayan Şâfî bir Kâdî Hasan b. Halil olmuş, bu iki kadıya İsmâilî hukuka göre hükmetme şartı koymuştur.

921

⁹¹⁷ Halm, *Fâtımîds*, s. 42; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 12 (1995): 234; Lev, *State and Society*, 134.

⁹¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*. 4/ 426.

⁹¹⁹ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s. 176; İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/71.

⁹²⁰ Karmatîlerle mücadele sırasında Azîz Billâh'a eşlik eden Kâdî Ali'nin, kardeşi Kâdî Muhammed'i vekâleten yerine bırakması, kendisinin Fâtımî halifesi tarafından azledildiği yönünde yaygaraya neden olmuştur. (368/979) Bu olay üzerine Sâhibü'ş-Şurta Hasan b. el-Kâsım görevlendirilmiş, Kâdî Muhammed'den destek alınmıştır. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 283.

⁹²¹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 282; Lev, *State and Society*, s.133-137.

Fâtımîler döneminde vezirlerin yargıya sıkça müdahale ettikleri bilinmektedir. Örneğin, İbn Killis ve Kâdî Ali b. Nu'mân arasında uyuşmazlık yaşandığı bilinmektedir. Fâtımî halifesine yakın isimlerden olan, sofrasında bulunan, bineğinde iken eşlik eden, birlikte sefere çıktığı Kâdî Ali b. Nu'mân, yargıdaki yüksek yetkisine rağmen vezirin muhalafetiyle karşılaşılabiliyordu. Onun yargı işlerinde vezire danıştığı ya da vezirin, muhalif olduğu bazı yargı uygulamalarını kaldırdığı bilinmektedir. Eyvanda oturarak mahkemeyi izleyebilen⁹²² vezirin, Kâdî Ali'yi görmezden gelerek hükmü uygulamadığı, şühûdda değişiklik yaptırmadığı, kendisiyle görüşülmeden kadı nâibi atanmasına izin vermediği, bu yaklaşımı karşısında ise Kâdî Ali'nin camideki oturumlarını kaldırdığı kaydedilmiştir. İbn Killis'in tutuklandığı süreçte ise Kâdî Ali yetkisini sürdürmüştür. Diğer yandan İbn Killis'in İsmâilî hukukçuların atanmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin o, Tunus'tan Kâdî Ebû Ali Ahmed b. Kâsım'ı çağırarak yargı ve denetleme kurumu olan mezâlimin⁹²³ başkanlığına getirmiştir. Benzer şekilde o, Kâdî Muhammed b. Hasan'ı Mağrib-Trablus'tan çağırarak Dimyat, Tinnis, Farama ve diğer bazı şehirlerin yargı yetkisini, Muhammed b. Nu'mân yerine ona vermiştir.

Ebû Tâhir'in görevinden çekilmesi⁹²⁴ ile yetki alanı genişleyen Ali b. Nu'mân Receb 374/985'te vefat etmiştir. Yargıdaki görevi, inşa kâtibi Ebû Mansûr b. Sûrîn en-Nasrânî tarafından hazırlanan atama sicilinin Amr b. Âs Camii'nde okunması ile kardeşi

⁹²² İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 472.

⁹²³ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 70. Fâtımîlerde Abbâsî ve İran geleneğine benzer yapıya sahip mezâlim, idarî-adli yargı ve denetlemenin en yüksek kurumudur. Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 29 (2004): 517.

⁹²⁴ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, ss. 282-283; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 45.

Ebû Abdullah Muhammed b. Nu'mân'a⁹²⁵ devredilmiştir.⁹²⁶ Kâdî Muhammed'in bu sırada gut hastalığından⁹²⁷ dolayı evinde olduğu, ailesi ve şühûdun camide bulunduğu aktarılmıştır. Sicile göre Kahire ve çevresi, İskenderiye, Hameyn, Şam ve Mısır'da yargının sorumluluğunu üstlenmiş, cemaate namaz kıldırma, altın, gümüş, ağırlık ve ölçünün sorumluluğunu üstlenmiştir. Ali b. Nu'mân'ın halifelerle olan yazışmaları kendisine ulaştırılmış, evlilik akdi ve diğer tüm belgeler, Kâdî Muhammed'in onayından geçmiştir. Ezher'de şühûdu eşliğinde hüküm vermek için bulunmuş, daha sonra Amr b. Âs Camii'nde Cuma namazı kılmak için gitmiştir. Hastalığı nedeniyle kardeşinin oğlu Hüseyin b. Ali'yi Amr b. Âs Camii'nde insanlar arasında hükümde bulunması için görevlendirmiştir. Kâdî Muhammed'in oğlu Abdülazîz ise aynı yıl Azîz tarafından hil'at giydirilerek İskenderiye kadısı atanmış, daha sonra Dımaşk kadısı olmuştur.^{377/988}'de ise Kâdî Muhammed, onu yargıdaki halefi olarak göstermiştir.⁹²⁸

Kâdî Muhammed'in şühûdu, kendinden sonra yargı meclisine geldiği için otuz şahidi değiştirdiğini hatırlatarak uyarması, yargının düzenli işlemesi için önlem aldığına işaret etmektedir. Kâdî Muhammed'in, dinî ve toplumsal meseleler üzerine hüküm verirken katı tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Örneğin o, dinden dönen bir adamın boynunun vurulması hükmünü vermiş, kocasının hapsedilmesine sevinen bir kadın için

⁹²⁵ Kindî, *Ahbâru Kudât*, s. 175; Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 546; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*; 28/103; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/5; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/71.

⁹²⁶ İbn Haldûn Muiz Lidîmillâh'ın, Kâdî Muhammed'in yargıya getirileceğini henüz Mağrib'de iken dile getirdiğini belirtir. Benzer şekilde Makrîzî, Fâtımî dönemi tarihçilerinden el-Atekî'den aktardığı rivayete göre, Muiz Lidîmillâh'ın emri üzerine Kâdî Nu'mân'ın oğlu Muhammed ile birlikte gümüş bir usturlap yaptığını ve halifeye sunduğunu, el-Muiz'in ise bu sırada oğlu Muhammed'i Mısır kadısı olarak müjdelediğini aktarmıştır. İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/71; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/188.

⁹²⁷ Makrîzî, *Mukaffal'-Kebîr*, 7/190.

⁹²⁸ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/189.

hapis cezası vermiştir. Yine Kâdî Muhammed'in fukahadan çokça hata yapanları fetva vermekten men ettiği, aralarında el-Hâfız Abdülganî b. Saîd, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Yûnus, Mısır kadılığı yapacak olan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Avvam el-Hanefi'yi değiştirdiği bilinmektedir. Buna göre, yargıda İsmâilî fakihlerin etkin olmasını amaçladığı anlaşılmaktadır.⁹²⁹

Zamanla yargıda nüfusu artan Kâdî Muhammed'in hastalığının ilerlediği dönemde oğlu Abdülazîz'in yardımı ile yargı işlerini yürütmüştür. Kendisine yalnızca 'seyyidina' dedirtmiş, yazışmalarda 'kâdılkudât' ünvanını kullanmıştır. Hâkim Biemrillâh döneminin veziri Bercevân'ın (390/1000) her perşembe Kâdî Muhammed'i evinde ziyaret ettiği bilinmektedir. Buna karşılık devlet erbabı her gün Bercevân'ın evine ya da saraya gittiğinde ona eşlik ederken, Hüseyin b. Cevher ve Kâdî Muhammed onunla sarayda görüşmüşlerdir.⁹³⁰

Makrîzî, Kâdî Muhammed'den sonra birbiri ardına yargının başına geçen Kâdî Hüseyin b. Ali ve Kâdî Abdülazîz b. Nu'mân arasında rekabetin bulunduğu söz etmiştir. Hâkim Biemrillâh Kâdî Abdülazîz'i mezâlime bakmak üzere görevlendirdiğinde (390/1000),⁹³¹ yanındaki şühûddan bir kısmı ayrılarak kâdılkudât Hüseyin b. Ali'nin yanında bulunmak istemiştir. Bu durum ayrılığa neden olmuş, kadılardan birine husumet

⁹²⁹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/189; *Halm, Fâtımîds*, 45.

⁹³⁰ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/189-190. Hâkim Biemrillâh döneminin etkin devlet adamı Bercevân, yargıdaki etkisin yanı sıra ordu düzeninde önemli değişikliklerin yaşanmasında rol oynamıştır. Vezir olduğu dönemde orduda mevali olarak anılan etnik unsurlar çeşitlenmiş, Kutâmelilerin baskın konumunu sarsılmıştır. İbnü's-Sayrafi, *el-İşâra*, s. 27; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.60; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, c.4, s.75; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu Fâtîmîyyîn fi'ş-Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Biladi-Şam, Dâru'n-Nefâis*, Beyrut, 2007, s. 261.

⁹³¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/267.

duyan diğerini desteklemiştir. Abdülazîz el-Cami'de⁹³² bulunurken yanında şühûdu yer alır, Hüseyin b. Ali'nin yanında yer alan şühûddan kimse bulunmazdı. İki kadı arasında ortaya çıkan rekabet Kâdî Hüseyin'in, camide ikindi namazını kılariken Mağribli bir kişi tarafından alnına demirle vurularak üç yerinden yaralanmasına neden olmuştur. Cemaatin galeyena gelerek adamı öldürmesi ile sonuçlanan (391/1001) bu olayın ardından Kâdî Hüseyin saraya giderek hil'at giymiş, taltif görmüştür. Yargıda ortaya çıkan bu ayrılıktan dolayı halk arasında ortaya çıkan söylentiler, Hâkim Bimerillah'a kadar ulaşmıştır. Bunun üzerine Fâtımî halifesi Kâdî Hüseyin'e hitaben, kendi elinden yazdığı güven mektubunda onun yargıdaki yetkisini onamış ve yazışmalarında 'kâdılkudât' ünvanını kullanmasını salık vermiştir. Kâdî Hüseyin Amr b. Âs Camii'ne geldiğinde, arkasında muhafızlar kendisini örtecek şekilde saf olurlar fakat o namazını bitirinceye kadar namaz kılmazlardı. Oturduğunda ise sağında ve solunda dururlardı. O mescidde bu düzende bulunan ilk kadı idi. Evinde ve camide iken şühûdun yanında bulunmasını zorunlu tutmuştur. Kâdî Hüseyin'in güvenilir görünmeyen Şiî bir grubun yargıda şahitliğine izin vermesi eleştirilmiştir. Bu grup, sahabeye lanet okur olmuşlar, karşı çıkanların, duyuranların aleyhinde şahitlik ederek Kâdî Hüseyin'in mahkemesine göndermişlerdir. Kâdî Hüseyin, tutarsız din politikası yürüten Hâkim Biemrillâh tarafından ilk kez öldürüldükten sonra yakılan kadı olmuştur. (395/1005) ⁹³³

Fâtımîlerde yargı işleri ve mahkemelerin belirli günlerde büyük mescidlerde yürütülmesi Ali b. Nu'mân ile birlikte gelenek haline gelmiştir. Kâdılkudât pazartesi ve perşembe Fustat'ta Amr b. Âs Camii'nde, Salı günleri saltanat mescidi Ezher Camii'nde

⁹³² Makrîzî, el-Camii'nin adını burada açıkça zikretmemiştir. Bununla birlikte saraya yakın olduğu anlaşılan caminin Ezher olması muhtemeldir. Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/351.

⁹³³ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/71-4. Hâkim Biemrillâh'ın Kâdî Hüseyin b. Ali'ye hitaben yazdığı mektubun metni için bkz. Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/351-2.

ve cumartesi günleri saray eşrafı için Fâtımî sarayında segife⁹³⁴ denilen bölümde bulunmuştur. Kendi ikametinde muhafaza ettiği kayıt ve belgeler arasında, görülen davalar için gerekli olan belgeler ve el kitapları, kırmızı sandık ile mahkeme oturumlarına taşınırdı. Hâkim Biemrillâh döneminde, kadı kayıtları Amr b. Âs Camii'nin yanındaki eski basımevi binasındaki özel büroya taşınmıştır.⁹³⁵ Cumartesi ve Salı günleri ekseriyetle Mısır'da Amr b. Âs Camii'nde bulunurdu. Kâdî Ahmed b. Abdurrahman b. Ebî Ukayl (533/1139)⁹³⁶ yargıya getirildiğinde (531/1136) kendine tahsis edilen makamını ve yastığını yükselttiği, tarrahatu's-sâman olarak bilinen ipek minderde üzerinde oturduğu aktarılır. Kendisinden sonra bu uygulama devam etmiştir. Mahkemenin seyrine ve hâkimin verdiği hükme şahitlik etmek üzere görevlendirilen şahitler (şühûd), kadının sağında ve solunda başvurdukları tarihe göre mahkemede bulunurdu.⁹³⁷

Fâtımî Devleti'nde devlet adamlarının saray ve Ezher'de yapılan tören, ibadet ve kutlamalar sırasında uyduğu usul ve kurallar, kurumların önemi ve yetki alanlarına ilişkin fikir vermektedir. Buna göre, devlet adamlarının halifenin huzuruna çıkması bir usul ile gerçekleşirdi. Fâtımî veziri ancak halifenin elini öptükten sonra otururken, kâdılkudât sağ elini kaldırıp işaret parmağını göğe doğrularak 'es-Selamu aleyküm ya emîru'l-müminîn

⁹³⁴ Kahire'de halice yakın evinden çıkar, Nil üstünde halici geçerek saraya giderdi. Şühûd Hamra'daki evinee geçene kadar ona eşlik ederdi. Makrîzî, *Hitat*, 1/405.

⁹³⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/108-9; Halm, *Fâtımids*, s. 42.

⁹³⁶ Şâfiî fakih olan Kâdî'l-E'az Ahmed b. Abdurrahman b. (Muhammed b. Abdullah b.) Ebî Ukayl, Senâü'l-Melik Muhammed b. Hibetullah Müyesser'in ardından yargıyı üstlenmiştir. (531/1137) Vefatından (533/1139) sonra yargı makamı üç ay boş kalmıştır. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 59; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/216.

⁹³⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 107; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/163; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/138; Avf, *el-Ezher*, ss.71-2; Canard, "Le cérémonial", s.382.

ve rahmetullahi ve berakatühü' sözleriyle halifeyi selamlayan ve hürmeten halifenin elini öpen tek istisna olmuştur. Benzer şekilde halifenin Ezher'e girişi veya çıkışı sırasında, sağında vezir, solunda kâdılkudât ona eşlik eder, tabiiyeti dolayısıyla dâî'd-duât arkasından gelirdi.⁹³⁸

Nu'mân ailesinin yargıda uzun süren üstünlüğünden sonra, Hâkim Biemrillâh döneminin tanınan kadılarında Malik b. Saîd el-Fârûkî (405/1015) kâdılkudât atanmıştır. (398/1008)⁹³⁹ Amr b. Âs Camii'nde yargıdan sorumlu olduğuna dair atama sicili okunmuş, hil'at giymiştir. Saray erbabı ve Hâkim Biemrillâh'a yakın olduğu bilinen kâdılkudâtın devlet işlerinde etkili olduğu kaydedilmiştir. İlk yıllarında yargı divanı kâdılkudât Malik b. Saîd'in evinde kurulmuştur.⁹⁴⁰

Fâtımî hukuk düzeninde İsmâîlî kadıların yanı sıra, Sünnî hukukçular da yargıda görev almışlardır. Örneğin, Kâdî Muhammed b. Nu'mân'ın yanında şühûd arasında olan (389/999), ardından Kâdî Hüseyin b. Ali b. en-Nu'mân döneminde ferâiz ve nazar uygulamalarında yer alan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Avvam es-Sa'dî (418/1028) hanefî idi.⁹⁴¹ Mısır'ın yerel durumuna hâkim olması dikkate alınarak İbn Ebi'l-Avvam atanmıştır. (405/1014)⁹⁴² İbnü'l-Avvam'ın atama siciline göre Kahire, Mısır ve vilayetlerde yargı İbnü'l-Avvam'a bağlandı. Buna göre cami ve mescidler vakıflarının gözetimi, askerın erzakı, yargıya vekâlet, Dâru'd-Darb, ölçü-tartı ve mirastan sorumlu oldu. Kâdılkudâtlık alameti olarak tahsis edilen altın zırh, dizgin, yular ve eyer bir kutuda taşındı. Onun döneminde yargı divanı Malik b. Saîd'in evinden Amr b. Âs Camii'ndeki

⁹³⁸ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/71; Makrîzî, *Hıtat*, 1/402- 403; Avf, *el-Ezher*, ss.71-2.

⁹³⁹ Müsebbihî, *Ahbâr*, ss.21-22; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/289.

⁹⁴⁰ İbnü'l-Hacer, *Ref'ül-İsr*, s. 316; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/108-9.

⁹⁴¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/368; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 73.

⁹⁴² Müsebbihî, *Ahbâr*, 201-3; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/289; *Mesâlik'ü'l-Ebsâr*, 6/114-5.

beytül mâle taşındı. Divanlar bu dönemde camide kuruldu.⁹⁴³ İbn Ebî Avvam'ın yargıda inisiyatif alabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin o, Amr b. Âs Camii'nde bulunduğu sırada sayıları bin beşyüzü bulan şühûdun dört yüzünü bir günde görevden almıştır. (409/1019) Görevden almaların devam etmesi üzerine Hâkim Biemrillâh'a şikâyet edilmiş, Fâtımî halifesi ise kadının uygulamasını isabetli bulmuştur.⁹⁴⁴

İbnü Ebû Avvam Hâkim Biemrillâh'ın emri üzerine, yanına farklı mezheplerden dört kadı bulundurmuştur. Kâdılkudât, Cuma günü halife ile dolaşır, cumartesi saray ehli, emîrlere, şühûd ile oturum yapar, pazar ve perşembe günleri Amr b. Âs Camii'nde, salı günü Ezher'de hüküm verirdi. Çarşamba günü, Karâfe'de satın aldığı evinde dinlenme ve ibadetle vakit geçirirdi. Yanında şühûddan ve yakın çevresinden istediği kalırdı. Perşembe günü yine Amr b. Âs Camii'nde yargı divanında otururdu. Öğleye kadar davalara bakar, namazdan sonra yargı işleri ile meşgul olurdu.⁹⁴⁵ Ramazan'da el-Camii'de yapılan törenlerde minbere çıkma, gölgeğini (mizalle) düzeltme, halifenin arkasında tekbir getirme onun sorumluluğunda idi.⁹⁴⁶

Halife Müstansır dönemine kadar Mısır'da kapsamlı bir şekilde uygulanan İsmâîlî hukuk düzeni, iç karışıklıkların ardından halifenin otoritesinin zayıflamasına bağlı olarak zamanla üstün konumunu kaybetmiştir. Bu dönemde vezir ve kadı azilleri artmıştır.

⁹⁴³ Ömerî, *Mesâlik*, 6/114-5; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/108-9; *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/369; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s.73- 74.

⁹⁴⁴ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/369-70; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*; s. 75.

⁹⁴⁵ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 6/114-5; Kureşî, *el-Cevahiru'l-Mudiyye*, 1/107; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/108-9.

⁹⁴⁶ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*; s. 73; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 1/270.

Nu'mân ailesinin son kadısı (418/1028) Kâsım b. Abdülazîz'in(441/1049-50)⁹⁴⁷ ardından, Sünnî Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Abdurrahman el-Yâzûrî kâdılkudâtlık ve vezirlik görevlerini birlikte yürütmüştür.(442/1050) Bu sebeple Cumartesi ve Salı günleri hüküm vermek ve yargı işleri için Amr b. Âs Camii'nde bulunur, ikindi namazının ardından Kahire'ye⁹⁴⁸ giderdi.⁹⁴⁹ Yargının ve idarî otoritenin el-Yâzûrî'nin elinde birleşmesine benzer olarak, devletin dağılma döneminde vezirlik makamı ve kâdılkudâtlık çok kez birleşmiştir.⁹⁵⁰ el-Yâzûrî'den sonra kâdılkudâtlığa Ahmed b. Abdilhakim b. Saîd el-Fârûkî atanmış ve çeşitli aralıklarda dört kez göreve gelmiştir. (450-454/ 1059-1063)⁹⁵¹ Görevinden⁹⁵² azledilmesinden sonra Ebü'l-Kâsım Abdülhâkim b. Vüheyb b. Abdurrahman çeşitli aralıklarda sekiz kez kadı olarak atanmış, yargı ve

⁹⁴⁷ İbn Ebî Avvam'ın ölümünden kırk üç gün sonra göreve gelen Kâsım b. Abdülazîz kâdılkudât, dâi'd-duât, sigatüddeve, emînü'l-eimme, şerefü'l-ahkam, celalü'l-İslâm gibi lakaplarla anılmıştır. Bir yıl, iki ay, yirmi üç gün görevde kaldı, sonra azledildi. Kindî, *Vülât-ı Mısır*, s.177; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müeyesser*, s.9.

⁹⁴⁸ Müeyyed Fiddîn, *Sîretü'l-Müeyyed*, s. 86; İbnü's-Sayrafi, *el-İşâra*, s. 41; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/210-2; *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/216.

⁹⁴⁹ Hanefî mezhebinden olan Hasan b. Abdullah el-Yâzûrî Mısır'a gelmeden önce Remle'de kadı olarak görev yapmıştır. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/246.

⁹⁵⁰ Makrîzî, *Hitat*, 1/356; 2/ 342; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtümîyye*, s. 272; Lev, *State and Society*, s. 137-8.

⁹⁵¹ İbnü'd-Devdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/375; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/251; *el-Müntekâ li'bn Müeyesser*, s.57.

⁹⁵² Kâdılkudât atandığında Kahire ve Mısır'da atama sicili okunan Abdilhâkim b. Saîd el-Fârûkî, adeten hil'at giymiştir. Kısa sürelerle bulunduğu göreve dört kez atanmıştır. Bununla birlikte aynı yıl sonra eren göreve 453/1061'de ikinci kez getirilmiştir. 454/1062'de vezirlik ve dâilîğe ek olarak, iki kez daha kâdılkudât atanan Kâdî Ahmed b. Abdilhâkim, fahru'l-vüzerâ, kâdılkudât, veziru'l-ecel, dâi'd-duât, ilmu'd-din, sigatu'l-müslimîn, halîlu emiri'l- müminîn lakapları ile anılmıştır. 455/1063'te sonra kez görevlerinden çekilen Kâdî Ahmed, 556/1064'te Şam'da vefat etmiştir. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 58.

daveti uhdesinde toplayan Bedr el-Cemâlî'nin nâibi olmuştur. (450-464) Yargıda bulunduğu sürelerde mezâlimden sorumlu olmuş, namaz ve hutbeyi üstlenmiştir. (453/1062) Pazar günü öğleden önce saraya gittiği, öğleden ikindiye kadar ise Ezher Camii'nde bulunduğu, halkın arasında davalara baktığı kaydedilmiştir. (455/1063)⁹⁵³ Kâdî Abdülhâkim'den sonra yerine Abdülkerim el-Fârûki atanmıştır.⁹⁵⁴

Tenfiz vezirliğine gelmesinin ardından Bedr el-Cemâlî, hem kazâ hem davet kurumlarına bakmakla görevlendirilmiş (470/1077), kâdılkudât ve dâi'd-duât onun iki nâibi konumunda kalmıştır. Yine bu dönemde halife, kadı atamalarında belirleyiciliğini kaybetmiş, diğer ekollerle ayrıştığı meselelerde Fâtımî-İsmâîlî hukukun uygulanmasına son verilmiştir.⁹⁵⁵ Bedr el-Cemâlî'nin "sâhibü's-seyf" sıfatını alması üzerine kadılkudât ifadesi kullanılmamıştır.⁹⁵⁶ Miras işlerinde ölen kişinin bağlı olduğu mezhebe göre muamele yapılmasını emretmesi, yargı uygulamalarındaki ilk değişikliklerden biri olmuştur. Ebû Ali Ahmed b. Efdal el-Küteyfât, Şâfiî, Mâlikî, İmami, İsmâîlî-Fâtımî hukukundan olan ve her birine kendi hukukuna göre miras işlerini yürütme hakkı verdiği dört kâdılkudât atayarak, kadıların İsmâîlîye mezhebinden seçilmesi şartına aykırı⁹⁵⁷ bir uygulamaya başvurmuştur. (525/1131)⁹⁵⁸ Ermeni vezir Behrâm (529-1135/531-1137)

⁹⁵³ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, ss. 209-210.

⁹⁵⁴ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 95.

⁹⁵⁵ Lev, *State and Society*, s. 197.

⁹⁵⁶ Seyyid, "Fâtımîler", s. 233.

⁹⁵⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/92; Makrîzî, *Hutat*, 2/342.

⁹⁵⁸ Buna göre İsmâîlî Kâdî Ebü'l-Fazl Hibetullah b. Hüseyin b. el-Ezrak, İmamiyye'den Kâdî Hibetullah b. Abdullah b. Kâmil, Mâlikî Kâdî Muhammed b. Abdülmevlâ ve Şâfiî Kâdî Ebü'l-Feth Sultan b. İbrahim; İbn Reşâ atanmıştır. (525/1131) İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 162; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s. 114.

döneminde⁹⁵⁹ minbere çıkma görevi kadiya verilmiş, yargıda ise bu niyabetten söz edilmemiştir.⁹⁶⁰

Âmir Biahkâmillah ve döneminde kâdılkudâtlık görevinde bulunan (522/1128) Ebû Abdullah b. Müyesser el-Kayserânî'nin döneminde, ancak otuz olan şahit sayısının yüz yirmiyi bulduğu belirtilmiştir. Görevinde kararlı ve sabırlı olan İbn Müyesser'in Mısır ve Kahire'de adaleti tesis ettiği ifade edilir. Fâtımî halifesi ile görüşerek tutuklu bulunan bir topluluğu serbest bıraktırması, halifenin tüccar için beyanname hazırlatarak minberlerde okutması, önerisi üzerine uzun süre tedavülde kalacak büyük dinarın basılması, onun yargıdaki etkin rolünün ve halifeye yakın oluşunun bir sonucu olarak kaydedilmiştir. Vekâlet yolu ile Nil suyunun ölçümünü yapması, mezâlîme bakması, Halife Âmir'in oğlu için akika adadığında kurbanı hazır etmesi, tören sırasında bebeği taşıması, Hâfız Lidînillâh'ın biat akdini okuması kâdılkudât olarak üstlendiği görevlerden bazılarıdır.⁹⁶¹

Genel itibariyle İsmâilî kadıların görevde bulunduğu kâdılkudâtlığa, Fâtımî Devleti'nin kuruluş döneminde ve halife otoritesinin zayıfladığı çöküş döneminde Ehl-i Sünnet arasından seçilen kadıların da getirildiği anlaşılmaktadır.⁹⁶² Vergi sisteminin

⁹⁵⁹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 43; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.123.

⁹⁶⁰ Münâvî, *el-Vizâra*, s. 163.

⁹⁶¹ Kadiyyü'l-Emin Sigatü'd-Devle Senâü'l-Melik Şerefül-Ahkâm, Umde Emiri'l-Müminîn ünvanları ile anılan kâdılkudât Ebû Abdullah İbn Ebi'l-Ferec Muhammed b. Hibetullah b. Müyesser el-Kayserânî'dir. Bedr el-Cemâlî günlerinde, küçük yaşta iken babasıyla Keysâriyye'den geldi. Babası Amr b. Âs Camii'nde hutbe görevini üstlendi. Erbabu Yesar'dandı. Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Eyyûb el-Mağribî vefat edince el-Âmir, Ebû Abdullah'ı Mısır'a ve diğer bölgelere kâdılkudât atadı. Yerine İbn Ebi Ukayl getirildi. (531/1137) Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/215, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s. 107.

⁹⁶² Kazıcı, *İslâm Müesseseleri*, s. 120; Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 24 (2001): 77-82.

yürütülmesinde kâdılkudât, dâi'd-duâta göre yetki önceliğine sahipti.⁹⁶³ Dâi'd-duât giyim-kuşamda kâdılkudâtı izlerdi.⁹⁶⁴ Kadılar nâib atayabilir, atadığı kişiler de kadı olarak nitelenirdi.⁹⁶⁵ Kalem ehlerinden ve din adamlarından rütbece önce gelen kâdılkudâtlığın ve dâi'd-duâtlığın görevleri zaman zaman birleştirilmiştir. Halifenin otoritesi zayıfladığı dönemde, idare ve yargıda söz sahibi olan ordu komutanının kâdılkudâtlık görevini de üstlendiği bilinmektedir. Emîru'l-Cüyûş Bedr el-Cemâlî'nin yargı ve İsmâilî davet yetkilerini üstlendiği dönemde kâdılkudât ve dâi'd-duât, onun iki nâibi olarak kalmıştır. (470/1077)⁹⁶⁶ İbnü't-Tuveyr'in kaydettiği bilgiye göre kâdılkudât ve dâi'd-duâtın maaşı dördünce derece; yüz⁹⁶⁷ dinardı.⁹⁶⁸

İsmâilî kadıların azledilmesi ile Ezher'de belirli günlerde yargı işlerinin görüşülmesi son bulmuştur. (566/1170) Yapılan aşamalı değişiklikler, İsmâilîliğin

⁹⁶³ Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 276-7.

⁹⁶⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/558.

⁹⁶⁵ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 71.

⁹⁶⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 107; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/81; Makrîzî, *Hitat*, 1/402- 403; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 276-7; Avf, *el-Ezher*, ss.71-2.

⁹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 84.

⁹⁶⁸ Cevher es-Sıkkîlî Mısır'a girdiğinde Muiz Lidinillah adına kestirdiği altın para olan dinarın değeri 15.5 dirhemdi. Bir başka ifade ile altın, 15.5 gümüş para idi. Her on dirhem in ağırlığı altı miskaldir. Miskal ise genellikle bir arpa tanesine izafeten açıklanmıştır. Buna göre bir miskal yetmiş iki arpa tanesine denktir. (4.25 gram) Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî (Fasl Fi'n-Nükûd: Nükûdü Mısır)*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1998, s.169; S.D. Goitein, "The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times: A Preliminary Study of The Relevant Geniza Material", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1965, 8/1, 1-46; 26; Adam Abdullah, "The Islamic Monetary Standard: The Dinar and Dirham", *International Journal of Islamic Economies and Finance Studies*, 2020/1, ss.1-29: 14.

Ezher'deki varlığını ve Mısır'daki etkisini hızla kaybetmesine neden olmuştur.⁹⁶⁹ Vezir Ebû Ali el-Küteyfât'ın ardından İsmâîlî hukuk düzeninin giderek zayıfladığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan İsmâîlîliğin etkisinin iç kesimlere göre daha az olduğu İskenderiye'de yargı ve öğretim alanında giderek güçlenen Sünnî gelenek, devletin son döneminde İsmâîlî hukukun üstün konumunu sarsmıştır.⁹⁷⁰ Mısır'ı Akdeniz'e bağlaması ve ticaretin önemli merkezi olmasının yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs Müslümanlarına yakın olması bu durumun öncelikli nedenleridir. Fâtımîlerin son döneminden itibaren Mâlikî kadılar etkili olmuş, Sünnî medreselerin bölgedeki etkisi artmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî'nin vezirliğe gelmesi ile Mısır'da Mâlikî ve Şâfiî fıkıh medreseleri açılmış, Şiî kadılar azledilmiştir. Sadreddîn Abdulmalik b. Dirbâs el-Mârânî/Hedebânî eş-Şâfiî kâdîlkudât olarak atanmış, vilayetlere Şâfiî kadı nâibleri tayin⁹⁷¹ edilmiştir. (566//1171)⁹⁷² Bu atamadan sonra Ezher'de Cuma hutbesinin okunması ve İsmâîlî mezhep faaliyetleri sonlandırılmıştır. Diğer yandan Kâdî el-Fâzıl'ın (596/1200) divan-ı inşâ başkanlığında bırakılması, Eyyûbîlerin hukukî meşruiyet ve resmî yazışmalarda hâkimiyetini sağlamasında önemli bir etken olmuştur. Sonuç itibariyle Nûreddîn Zengî'nin Dımaşk'tan gelmesinden sonra bir süre daha etkili olan İsmâîlî hukuku hicrî

⁹⁶⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/319-320.

⁹⁷⁰ Lev, *State and Society*, s. 139-140.

⁹⁷¹ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*. 28/24; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 7/47.

⁹⁷² Tuleytula'dan gelen (479/1086-7) Mâlikî Benû Hadîd, hicri altıncı yüzyılın başında İskenderiye'de yargı makamında etkili olmuş, Ebû Bekr et-Turtuşî, vezir Rıdvân b. Velahşî, Âdil b. Sellâr gibi Sünnî medreselerin kurulmasında rol oynamışlardır. Makrîzî, *Hitat*, 2/ 342-3, İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/362; Velî, *el-Mesâcid*, s.85; Lev, *State and Society*, s.197; Kaya, *Ezher*, s. 19.

altıncı yüzyılda giderek zayıflamış, Selâhaddîn Eyyûbî'nin yönetime gelmesi ile tamamen kaldırılmıştır.⁹⁷³

⁹⁷³ Makrîzî, *Hıtat*, 2/278; İttî'âzu'l-Hunefâ, 3/ 319-320; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 24; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 238.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EZHER'DE DİNÎ ve İDARÎ UYGULAMALAR

4.1 Dinî Uygulamalar

4.1.1. İbadet Uygulamaları

Fâtımî hilâfetinin önemli bir sembollerinden biri olan Ezher, Mısır'da halifelerin önemli günlerde namaz kıldıkları ilk saltanat camisidir. Cuma günü, Ramazan ayı ibadetleri ve bayram günleri için Fâtımî halifeleri, namaz ve hutbe için Ezher'de bulunmuşlardır. Bu günlerde halk, Fâtımî halifesini görmeyi ve dinlemeyi faziletli bir eylem olarak görmüş ve mescid ve çevresinde temaşa ile bulunmaya rağbet etmiştir.⁹⁷⁴ Diğer yandan dört halife döneminden itibaren, biat alan halifenin ulu camiide namaz kıldırması, hutbe okuması bir gelenektir. Benzer şekilde Muiz Lidînillâh Kahire'ye girdikten sonra, ilk Cuma günü Ezher'de namaz kılmış hutbe okumuştur. (362/973)⁹⁷⁵

Namaz ve hutbenin yanı sıra Ezher, dinî uygulamaların Sünnî gelenekten ayrılarak, İsmâîliyye'ye göre düzenlendiği yer olmuştur. Mısır'ın alınmasının ardından ibadatlara yönelik yapılan ilk değişiklikler, Cevher es-Sıkkîlî yönetiminde olduğu sırada yapılmıştır. İlk olarak ezanda yer alan 'hayyâ ale's-salah hayyâ ale'l-felah' ifadesi yerine Şîî-İsmâîlî geleneğin gereği olarak "hayyâ alâ hayri'l-amel" ifadesinin okunması ile⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s.121; Enan, *al-Azhar*, s. 28.

⁹⁷⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/428; Pedersen, "Mescid", s.42.

⁹⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 238; İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/221; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 23; Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/109. Sünnî halkın tepkisini önlemek amacıyla ezanın okunuşunun Mısır'a girdikten bir süre sonra değiştirildiği yönünde yorum yapılmıştır. Velî, *el-Mesâcid*, s. 473.

İsmâilî usule⁹⁷⁷ uygun ezan uygulaması başlatılmıştır. Ezher'in inşası tamamlanmadığı için başlangıçta Cuma namazları Amr b. Âs Camii ve İbn Tolun Camii'nde kılınmıştır. İlk olarak Amr b. Âs Camii'nde Muiz Lidînillâh adına daveti tesis etmek üzere, Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin eş-Şimşâtî/Sümeysâtî hutbe okumuştur. (Şevval 358/Ağustos 969) Ardından İbn Tolun Camii'nde ⁹⁷⁸ kıldığı Cuma namazında (Cemaziyelevvel 359/Mart 970) Cevher es-Sıkillî, ilk kez ezanın İsmâilî usule göre okunmasını emretmiştir. ⁹⁷⁹ Ehli-i Beyt'ten ve faziletlerinden söz edilen hutbeyi Abdüssemi' b. Ömer el-Abbâsî el-Hatîb⁹⁸⁰ okumuş, sonunda Cevher için dua etmiştir. Ardından Cevher es-Sıkillî yüksek sesle besmele ile başlamış, ilk rekâta Cum'a Sûresi'ni, ikinci rekâta Münafikûn Sûresi ve Kunut Duaları'nı okumuştur.⁹⁸¹ Kadîasker Ali b. Velid, secdeye gittiğinde rükûyu unuttuğunu hatırlattığında, komutan namazı iptal ederek dört re'kat namaz kılınmıştır.(18 Rebûlâhîr 359/28 Şubat 970)İbadetlere ilişkin

⁹⁷⁷ Ayrıca Makdisî, Fâtımîler döneminde, gecenin üçüncü son bölümünde feryada benzer sesle okunan bir ezandan söz etmiştir. *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 205.

⁹⁷⁸ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 84; Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Verdî, *Tarîhu İbni'l-Verdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, 1/284; İbnü'd-Devâdârî, Cevher es-Sıkillî'nin İbn Tolun Camii'ne geldiği sırada yanında Kâdî Nu'mân'ın da bulunduğunu ifade eder. *Kenzü'd-Dürrer*, 6/125.

⁹⁷⁹ Ezanda yapılan bu değişiklik esasen Mağrib'de uygulanmaktaydı. Çünkü Fâtımî ikinci halifesi el-Kâim döneminde ezanda 'hayyâ alâ hayri'l-amel' ifadesinin eklenmesi, ibadet ve muâmelâta ilişkin yapılan birtakım değişiklikler arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Himyerî, *Ravzu'l-Mi'târ*, s. 307.

⁹⁸⁰ Kudâî, *Tarih*, s. 565; Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdidsemi' b. Amr b. el-Hasan b. Abdilazîz b. Abdullah b. Ubeydullah b. el-Abbas b. Abdilmuttalib b. Abdimenaf (427/1036) babasından sonra Amr b. Âs Camii'nde hutbeyi üstlendi. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Abdil Vehhab b. Berd el-Beyhaki ed-Dimyâtî'den ders aldı. Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah b. el-Fazl b. Bağdâdî, Muhammed b. Ahmed b. Abdullah'tan hadis rivayet etti. Makrîzî, *Mukaffâ'l-Kebîr*, 6/139.

⁹⁸¹ Amr b. Âs Camii'nde Mâlikî Muhammed b. Hasan b. Hanif yüksek sesle besmele okumuştur. İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s.694.

yapılan ilk değişikliklerden biri olarak, çok geçmeden Amr b. Âs Camii'nde ve (22 Cemaziye'l-Evvel/2 Nisan 970) Mısır'daki diğer camilerde ezan bu şekliyle okuduğunda, Cevher es-Sıkillî haberini Muiz Lidînillâh'a müjdelemiştir.⁹⁸² Besmelenin sesli okunması, Cuma Namazı'nın ikinci rekâtında Kunut Duası'nın okunması, 'Sebbihi'sme Rabbik" ayetinin⁹⁸³ yasaklanması, Cuma Namazı'ndan sonra tekbirin bırakılması, hutbenin sonunda, "*Allahumme Salli Alâ nebiyyi'l-Mustafa ve alâ aliyyi'l- Murteza ve alâ Fâtümeti l-Betul ve alâ Hasan vel Hüseyin sıbtı'r-Rasul, ellezine üzhibet anhum ricse ve tahhertum tethîrâ, Allumme salli alâ eimmetir-raşidîn abâi emüru'l-müminîn, el-Hâdîni'l-Mehdiyyin*" ifadelerinin okunması, bu dönemde ibadetlerde yapılan diğer değişikliklerdir.⁹⁸⁴ Diğer yandan Komutan Cevher döneminden itibaren Ramazan ayı dâima otuz gün olmuştur. Cevher es-Sıkillî yanındakilerle birlikte, hilali görmeden oruç tutmuş,⁹⁸⁵ (358/979)⁹⁸⁶ Musalla'l-Kahire'de bayram namazını kılmış, Kâdîasker Ali b. Velid el-İşbilî hutbeyi okumuştur.⁹⁸⁷

⁹⁸² İbn Haldûn Cevher es-Sıkillî'nin şehre girdiğinde (358/969) ilk olarak Amr b. Âs Camii'nde, (359/970)'da İbn Tolun Camii'nde hutbe okuttuğunu ifade eder. İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtede*, 4/61; Makrîzî, *Hıtat*, 2/270; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 687; İbnü'l'İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*. 4/ 426.

⁹⁸³ Alâ Sûresi 87/1.

⁹⁸⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 238; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 26/164; Makrîzî, *Hıtat*,2/244; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*. 4/ 42| Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 79; Şennâvî, *el-Ezher*, ss. 35-36.

⁹⁸⁵ Ahmed Hamîdüddîn Kirmânî, *Mecmu'atu Resaili'l-Kirmânî*, thk. Mustafa Galib. Beyrut: Müessesetü'l-Cami'ati'd-Dirâsâti ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1987, ss. 65-66.

⁹⁸⁶ Fâtîmî dâi'd-duât Müeyyed Fiddîn, peygamberin oruç için hilalin görünmesini beklediği görüşünün yanlış olduğunu ifade etmiştir. Çünkü hilalin görünmesi mekânlara göre değişir ve bu yüzden hilalin beklenemeyeceğini açıklamıştır. Ona göre peygamber ya da imam olmadığında hilalin görünmesi gereklidir. *Mecâlisü'l-Müeyyediyeye*, 1/195, *Sîret-ü Müeyyed*, s. 6.

⁹⁸⁷ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 691, 699.

Ramazan ayının ilk Cuma günü Ezher ibadete açılmıştır. (361/972) Fâtımîlerin Mısır'da hüküm sürdüğü ilk yıllarda ibadetlerin İsmâil usule göre yoğun düzenlenmesi, çoğunluğu Sünnî olan Müslüman tebaanın tepkisine neden olmuştur. Bununla birlikte yerleşimlerin Kahire ve Fustat olmak üzere ayrımlı olması, çatışmaların önüne geçen önemli bir etken olmuştur.⁹⁸⁸

Fâtımîler döneminde ezanın okunuşunda zaman zaman farklılıklar olmuştur. Hâkim Biemrillâh döneminde 'hayyâ alâ hayri'l-amel 'ifadesinin okunması, tüm saray ve cami müezzinlerine yasaklanmıştır. Yine bu dönemde sabah ezanında es-salatu hayru'n-mine'n-nevm (tesvib)'in okunması, ezanda es-selamu alâ emîru'l-müminîn ve rahmetullahi ifadesi ile halifeye atıf yapılması emredilmiştir. (19 Şevval 400/ Haziran 1010) Alınan bu kararlardan kısa süre sonra vazgeçilerek (12 Rebûlâhîr 403/31 Ekim 1012) 'Hayyâ alâ hayri'l-amel 'ifadesi ezana yeniden eklenmiş (401/1011), tesvib ifadesi kaldırılmış, hikmet meclisleri yeniden kurulmuştur.⁹⁸⁹ Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin ezanda "hayru'n-mine'n-nevm" bir kez daha okutulmuştur.⁹⁹⁰ Ezher ve saray müezzininin ezandan sonra "es-selamu alâ emîri'müminîn" ifadesi yerine "rahimekellâh" demeleri emredilmiştir.(405/1015) Bedr el-Cemâlî'nin ezanı Şîî adetlere göre, 'hayyâ alâ hayri'l-amel ile okuttuğu kaynaklarda yer almaktadır.⁹⁹¹ İmamiyye mezhebinden olan Vezir Ebû Ali Ahmed b. Küteyfât Fâtımî yönetimde etkin bir şekilde yer aldığında (524-6/1130-1), "hayyâ alâ hayri'l-amel " ve 'Muhammed ve Ali hayri'l-

⁹⁸⁸ Walker, *Islamic Empire*, s. 38.

⁹⁸⁹ "es-Salâtü Rahimekellâh" ve "Muhammed ve Ali hayru'l-beşer" ezana eklenen diğer ifadeler olmuştur. Makrîzî, *Hıtat*, 2/103,270, 342.

⁹⁹⁰ İmâdüddîn, *Zehru'l-Me'ânî*, s. 260

⁹⁹¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 5/ 119.

beşer 'ifadeleri bir kez daha çıkartılmıştır. Halife Hâfız'ın yönetime gelmesiyle (16 Muharrem 526/8 Aralık 1131) bu ifadeler ezana yeniden eklenmiştir.⁹⁹²

Azîz döneminde, namazda okunan Kunut Duaları'nın yasaklanması, Mısır'da teravîh namazının kaldırılması (372/983),⁹⁹³ halifenin ve saray erbabının Ramazan ayı ibadetlerine yoğun katılımı ibadetlere ilişkin özgün ve farklı uygulamalardan birkaçıdır.⁹⁹⁴ Dinî ve dünyevi üstünlüğe sahip halifelerin -hak ve tasarrufunu ellerinde tutmakla birlikte- Cuma Namazı ve bayram namazları dışında cemaatle kılınan namazları belirledikleri temsilcilerine bırakmaları yaygın bir uygulama olmuştur.⁹⁹⁵ Bu sebeple saray ve Ezher müezzinleri sabah ezanından sonra, halifeye atfen 'es-selamu alâ emîru'l-müminîn 'ifadesini zikretmişlerdir. Hâkim Biemrillâh döneminde bu uygulama bir süre yasaklanarak yerine 'es-selamu minellah 'ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. (405/1015-7) Selâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'da yönetimi ele almasının ardından, müezzinler Bağdat'taki Abbâsî halifelerine saygıdan dolayı Fâtımî halifelerine selam göndermeye cesaret edememişler, bunun yerine 'es-salatü vessalam aleyke ya Rasulullah 'ifadeleri ile peygambere selam göndermişlerdir.⁹⁹⁶

Gündelik ibadetlerin yapıldığı, Kur'an'ın okunduğu, sığınma ve rahatlama yeri olan Ezher, aynı zamanda Cuma günü ve bayram günleri için toplanma yeri olmuştur.⁹⁹⁷ Fâtımî halifelerinin ibadet için mescide bir tören düzeni içinde gitmesi gelenek haline

⁹⁹² İbnül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9/32; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24- 2. s. 92; Makrîzî, *Hitat*, 1/359; 2/271; Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyessser*, s.116.

⁹⁹³ Makrîzî, 2/341-341; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 67; Velî, *el-Mesâcid*, s. 497.

⁹⁹⁴ Dodge, *al-Azhar*, 20; Halm, *Fâtımîds*, 38; Lev, *State and Society*, s. 143.

⁹⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/401.

⁹⁹⁶ Makrîzî, *Hitat*, 1/359.

⁹⁹⁷ Dodge, *al-Azhar*, s. 4.

gelmiştir.⁹⁹⁸ Buna göre halife Cuma ya da Bayram namazlarında camiye gelmeden önce beytülmâl sorumlusu ve ferraşların başı sabahın erken vaktinde mescide (Ezher ve inşa edildiğine Hâkim Camii) gelerek, halifeyi karşılamak üzere düzenlemeleri yönetmiştir. Ferraşlar halı, döşeme ve hasırları mescide yerleştirirler, Ca'fer es-Sâdık'tan miras kaldığına inanılan hasır yerini alır, halifenin secde de bulunacağı yere üç minder yerleştirilirdi. Halifenin maksûresi⁹⁹⁹ düzenlenir, kapıları kapalı tutulur, çevresi örtü ile kapatılırdı. Kâdilkudât sabah Ezher'e gelerek, halifenin hutbesini okuyacağı kubbenin minberinde tütsü yakardı. Yetkililerden biri, halifenin vaaz vereceği bu minberin üstünü bir örtü ile kaplardı. Caminin kapıları kapalı tutulur, hacip ve kapıcılar görevlendirilirdi. Âyan ve havasdan bilinenler dışında kimse içeri alınmazdı.¹⁰⁰⁰

Halifenin Cuma namazı için Ezher'e gidişi bir düzen içinde gerçekleşmiştir. Buna göre Muiz Lidînillâh namaz vakti yaklaştığında, üzerinde başından omuzlarına kadar beyaz ipek giysisi, başında sarığı ve elinde asası olduğu halde bineğine çıkar; beraberinde görkemli ve donatılmış bir alay eşliğinde saraydan çıkarak Ezher'e ilerlerdi. Mısır halkı, at üzerindeki emîrlerin ve askerlerin eşlik ettiği resmî alayı görmek üzere sabahın erken saatinde evlerinden çıkardı.¹⁰⁰¹ Sağ ve solunda halkı selamlayarak ilerleyen halife, yol boyunca altın keseleri sadaka dağıtırdı. Üzerlerinde silahlarını ve kalkanlarını taşıyan

⁹⁹⁸ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 121.

⁹⁹⁹ İslâm medeniyetinde mahfil, beytü'l-maksûre olarak da bilinen maksûre, halife veya hükümdara tahsis edilmiş, kullanılmasının bir nedeni de güvenliği sağlamak olan, cami içinde mihraba bakan ve çevresinin bir çit, korunakla ayrıldığı mimari yapıdır. Birçok Müslüman devlet gibi Fâtımî Devleti'nde de Mağrib dönemlerinden itibaren maksûre kullanılmıştır. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/455; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/583.

¹⁰⁰⁰ İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'l-Zâhire*, 4/107; Bayram, *Tarihü Ezher*, s.9; Canard, "Le cérémonial", 376; Dodge, *al-Azhar*, s.7-8; Avf, *el-Ezher*, ss. 51-2.

¹⁰⁰¹ Kâdî Nu'mân, *Mecâlisü'l-Müsâyerât*, s. 121.

alay, Kur'an'dan okunan ayetler, vurulan davullar ve çalınan ziller eşliğinde sırasıyla Bâbü'd Deylem, Meşhedü'l-Hüseynî ve Kahire'nin mahallelerinden geçerek Derbu'l-Etrâk tarafındaki kapıdan Ezher'e ulaşırdı. Mescidin kapısına kadar bineğinde kalan halife, Bahrî kapısından mescide girerek, dinlenmek ve abdest yenilemek üzere kendine ayrılan bölüme¹⁰⁰² geçmek üzere küçük bir koridordan ilerlerdi. Maksûre'nin dışında sıkı önlemler alan askerin¹⁰⁰³ yanı sıra içeride halifeye eşlik eden hassa birlik bulunurdu. Halifenin camiye gelmesi ile yanındakiler dışında kimsenin çıkmasına izin verilmezdi. Mihrabın ortasında bulunan kubbenin yanındaki üç kapı kapatılırdı. Güvenlik önlemlerinin alınması ile yerini alan halife üzerindeki beyaz ipekli elbisesini çıkarırdı. Kur'an okunur, halk camiye girerdi. Ardından şehrin dört bir yanında ve mescidin içinde ezan okunur, bu sırada saray müezzinleri halifenin bulunduğu yerin kapısında, mescidin imamı minberin kapısında bulunurdu. Ezanın ardından kâdilkudât halifenin maksûresine girerek ona "es-selamu alâ emîri'l-müminîn eş-şerif el-kadi ve rahmetullah ve berakatuhu, es-salatu yerhamukellah" ifadeleri ile selamda bulunurdu. Halife, vezir, emîr, özel muhafız ve üstâzûnü'l-muhannekîn¹⁰⁰⁴ arkasında minbere kadar ilerlerdi. Bu sırada

¹⁰⁰² Sözü edilen bu bölüm İbn Tağrıberdî'nin ifadesine göre asma salondur. Maksûre yapısında olduğu tahmin edilmektedir. *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/107.

¹⁰⁰³ Sıbyanu'r-rikâbi'l-has olarak bilinen bu silahlı topluluk alaylarda üniformaları ile halifenin etrafında bulunurlardı. Sayıları iki bini bulur ve on iki kıdemlisi bulunurdu. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.124; Şennâvî, *Ezher*, s. 39.

¹⁰⁰⁴ Saray erbâbından olan üstâzûnü'l-muhannekîn yüksek rütbeli devlet görevlileridir. Dar anlamı ile halifenin yakınında bulunan ve özel işlerini yürüten hadım, teşrifatçı, mabeynci (chamberlain) olarak açıklanmıştır. Baştan çeneye uzanan bir sarıkla ayırt edilirdi. Aralarında en yüksek rütbeli olanı Fâtımî halifesinin başlığını-sarığını, kalabalıklar önüne çıktığında örtüsünü usulüne göre düzenleyen görevli olan şeddü'd-tâc'dı. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/551; Canard, "Le cérémonial", s. 368. Halifenin bulunduğu

kâdılkudât minberin birinci basamağına bulunur, ardında beytümâl sorumlusunun elinde güzel kokulu tütsü¹⁰⁰⁵ olurdu. Sübyânu'l-Hâs'tan emîrler gelirdi. Halife minbere çıkıp buhurlanmış kubbenin altına ulaşana kadar ellerinde silahlarını bulundururlardı.¹⁰⁰⁶ Halife oturunca vezire yukarı çıkmasını işaret eder, o da yanına ulaşırdı. İnsanların göreceği şekilde ellerini ve ayaklarını saygıyla öperdi. Minberin kapısını kapatır, örterdi. Sonra halifeyi karşılamak üzere iner ve minberin önünde bekler halde dururdu. Şayet vezir hazır bulunmuyorsa bu görevi kâdılkudât yerine getirirdi.¹⁰⁰⁷ Vezir ya da kâdılkudât örtüyü kaldırır, beytü'l- mal sorumlusundan aldığı güzel kokulu tütsüyü minberin en üstünde üç kez dolaştırırdı. Sonra ikisi de minberden inerdi. Halife Cuma hutbesini

meclisleri düzenleyen sâhibü'l-meclis, halifenin çağrı ve mektuplarını vezire taşıma ve kabul günlerinde vezire gitmekle sorumlu olan sâhibü'r-risâle, sâhibü beytümâl, divanların malî idaresi ile görevli zimamu'd-dâr, halifenin divanlarda yazı işlerini yürüten sâhibü'd-defter, kutlamalar sırasında halifenin önünde ilerleyerek, halifenin yazı takımını eyerinin solunda taşıyan hamilü'd-düvvat, zimamü'l-kusûr, zemmü'l-ekarib. zemmü'r-ricâl üstâzünü'l-muhannekîn'den sayılmıştır. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.209; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/555-7; Nico JG. Kaptein, *Muhammad's Birthday Festival: Early History in the Central Muslim Lands and Development in the Muslim West until the 10th/16th Century*, Leiden: Brill, 1993, s. 14; Canard, "Le Cérémonial", s.375. Makrîzî, Hâkim Biemrillâh'ın iyiliği hatırlatan ve davranışlarını düzelten, kişisel işlerini düzenleyen kişiler olarak Raydan es-Saklebî (sâhibü'l-mizalle), Kayhan el-Lıhyânî (hizmetkârı) ve Müflih el-Lıhyânî'den (onu Dımşak'ta görevlendirdi) üstâz olarak söz etmiştir. *Kebîr*, 3/353. Nico JG. Kaptein, *Muhammad's Birthday Festival: Early History in the Central Muslim Lands and Development in the Muslim West until the 10th/16th Century*, Leiden: Brill, 1993, s. 14; Canard, "Le Cérémonial", s.375.

¹⁰⁰⁵ Mescidde gümüş büyük tepside bulunan tütsü dışında biri mihrapta, diğer ikisi minberde olmak üzere dört tütsü bulunurdu. Dördüncüsü halifenin oturduğu yere bulunurdu. Öd ağacı, amber, ıtır, sandal ağacı, safran, gülsuyu tütsü için ekseriya kullanılan esanslardı. Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/258-9.

¹⁰⁰⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/584; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1004; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 274.

¹⁰⁰⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/281; İbn Tağeriherdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/107, 5/173-4; Avf, *el-Ezher*, s. 52-3; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 9-10; ss.24-25.

okuduğu sırada sâhibü'l-bâb minberin önünde beklerdi. Halifenin girdiği kapıyı açmaması için vezir önde, dâi'd-duât girişte otururdu. Kârîler Kur'an okur, emîrler, eşraf, şühûd ve şeyhler girer, dâînin onayladıkları dışında kimse giremezdi.¹⁰⁰⁸

Halifenin okuduğu Cuma hutbesi Dârul-İnşa'da hazırlanmıştır. Minberde örtünün arkasında, divan-ı inşâ kâtibinin yazdığı kağıttan kısa ve resmî üslûptaki hutbesini okuyan¹⁰⁰⁹ halife, kendisine ve Ehl-i beyt'e dair misalleri, Kur'an ayetlerini¹⁰¹⁰ okur, duasını¹⁰¹¹ yapardı. Duasında kendisine kadar gelen atalarını zikr eder,¹⁰¹² onlara veciz ve belîğ övgülerde bulunur, Allah'a hamd; vezir ve orduya zafer diler; düşmanlara ve kâfirlere helak için duada bulunurdu. 'Allah'ı anın ki O da sizi ansın' (üzkurullahi yezkurkum) ifadesi ile hutbesini sonlandırır. Okunan hutbe metni mühürlenir ve zarfa konurdu. Hutbe bittiğinde vezir, minberdeki yerinde bulunan halifenin yanına varır, örtüsünü çözer, sonra yerine dönerdi. Minberden inen halife, sağında vezir, solunda kadı ve dâînin eşliğinde mihraba yönelirdi. Cemaat halifeyi bu sırada görürdü. Kadıllukudât ve dâi'd-duâtın çağrısı ile müezzinler, halife mihraba girene kadar ezan okurlardı. Arkasında

¹⁰⁰⁸ Kalkaşendî, *Subhu l-A'şâ*, 3/583-4; İbn Tağrîbedî, *Nücûmu z-Zâhire*, 5/174.

¹⁰⁰⁹ Kalkaşendî, *Subhu l-A'şâ*; Makrîzî, *Hitat*, 2/281; 3/584; Avf, *el-Ezher*, 54.

¹⁰¹⁰“ Ey Rabbim ...Gerek bana gerekse anne babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına kat!” Neml Sûresi, 27/19; “...Rabbim! Bana ve ana-babama verdiğin nimete şüktememi ve razı olacağın yararlı iş yapmamı temin ettir!..” Ahkaf Sûresi, 46/15

¹⁰¹¹ “Allah'ım ben kulunum ve kulunun oğluyum. Kendimin zararı ve yararına sahip değilim. Şayet gaybı bilsem bile hayrı artmayacak ve kötülüğü dokunmayacaktır. Ben ancak müminler topluluğu için uyarıcı ve müjdeleyiciyim” (Allahumme ene abduke ve ibn abdike la emluku linefsî dârran ve la nef'an ve lev küntü a lemü'l-ğayb la setükessirat minee hayr ve mâ messeniye's-sev! İnne ene illa nezir ve beşiru li gavmi yü'minun. Makrîzî, *Hitat*, 2/281; Avf, *el-Ezher*, 54.

¹⁰¹² Kalkaşendî, *Subhu l-A'şâ*, 3/584, 6/218, 220.

imam, vezir ve kâdılkudât tek bir saf olur; onları üstâzûnü'l-muhannekîn, emîrler, asker, kalem ehli, yüksek rütbeli müezzinler arkalarına maksûreyi alarak izler, daha sonra halk onları izlerdi. Vezir halifeden duyduğunu kâdılkudâta; kâdılkudât müezzinlere; müezzinler cemaate işittirirdi. İlk rekâтта halife mihrabın sağında bulunan örtüde yazılı Fatihâ Sûresi ve Cum'a Sûresini, ikinci rekâтта, solunda bulunan örtüde yazılı Fatihâ ve Münafikûn Sureleri'ni okurdu. Rek'atı ve secdeyi uzun tutar; her re'kat ve secdede otuz kez tesbih ederdi. Kur'an surelerinin bulunduğu örtüler, halifenin Kur'an tilavetinde hata yapmasını önlemek için bulunurdu. Namaz bitince, minberde halkı 'selamun aleyküm ve rahmetullahi' sözleri ile selamlayan halife alay eşliğinde vezir arkasında olduğu halde saraya dönerdi. ¹⁰¹³

Namazdan sonra bir süre dinlenmeye çekilen halife, müezzinlere, mescid görevlilerine, imama atıyye dağıtmasının¹⁰¹⁴ ardından, sağında vezir; solunda kâdılkudât ve dâi'd-duât, etrafında koruma birliği olduğu halde mescidden çıkardı. Başında taylesanlı başlığı,¹⁰¹⁵ üzerinde kaftanı, gölgeliği ile mescidden çıkan halife, yol boyunca sadaka olarak altın, gümüş sikkenin bulunduğu keseleri sağ ve solunda dağıtırdı.¹⁰¹⁶

Muiz Lidînillâh gibi Azîz Billâh da Ezher'de Cuma Namazı için bulunmuştur. Bu dönemde Ezher dışında Amr b.Âs Camii, İbn Tolun Camii ve Karâfe Camii'nde Cuma

¹⁰¹³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/583-4; Münâvî, *el-Vizâra*, s.79; Dodge, *al-Azhar*, s. 8; Behiy, *el-Ezher*, s.18; Avf, *el-Ezher*, 53-55.

¹⁰¹⁴ Dağıtılan atıyye, hutbedeki nâibi için üç dinar, beş namazdaki nâibi için üç dinar, müezzinler için dört dinar, ferraş için ve her bir sorumlusu için üç dinar, beytülmâl sıbyanı için iki dinardır. İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/107; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 10.

¹⁰¹⁵ Taylesân, sarık ya da başlığın ikiye katlanmış halde omuza sarkan ucudur. Omuza dökülen bir tür sargılı başlıktır. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 239; Reinhart Dozy, *"Taylesan"*, *Dictionnaire Détaillé des Noms des Vêtements Chez les Arabes*, Amsterdam: Jean Müller, 1845, ss. 278-80.

¹⁰¹⁶ Makrîzî, *Hutat* 2/281; Bayram, *Tarîhu Ezher*, ss. 9-10; Avf, *el-Ezher*, ss.54-5.

namazı kılınyordu.¹⁰¹⁷ Ramazan Ayı'nda en az bir Cuma günü, mescidde vaaz veren Azîz Billâh özel kıyafetlerini giyerek, çevresindeki kalabalık ve emrindeki askerler ile belirli bir tören dâhilinde gittiği Ezher'de, namaz kılmış, hutbesini vermiştir.¹⁰¹⁸ Halife alayına katılacak birlikler ilk olarak, iki saray arasındaki meydanda toplanırdı. Burası, Fâtımî halifelerinin namaz kıldırmak için Ezher'e gittiğinde, piyade birliğinin sıralı olarak bulunabileceği, Cevher'in inşa ettirdiği bir avlu idi. Hazırda bekleyen kalabalık, halife içeri girene kadar avluda sıraya dizilirdi. Halifenin başının üstünde mücevherle bezenmiş gölgeği, üzerinde beyaz ipek kıyafeti ve kılıcı olurdu. Alay geçişine hazır hale getirilen şehrin sokakları ve büyük meydan şenlik havasına girer, boru çalınır ve davullar vurulur, insanlar parlak renkli geleneksel kıyafetler giyerlerdi.¹⁰¹⁹ Kurrâ halifenin Ezher'e ulaşana kadar geçtiği yerlerde belirli yüksek yerlerde Kur'an'dan ayetler okurlar, ilahiler söylerlerdi. Zaman zaman yanında oğlu Mansûr eşlik etmiş, tören sırasında ona da ihtimam gösterilmiştir. Makrîzî, Azîz Billâh'ın 380/990 yılı Ramazan ayının başında katıldığı töreni Müsebbihî'den aktardığı üzere şöyle tasvir etmiştir: 'Azîz Billâh üzerinde gölgeği, elinde asası, üzerinde taylesanı, kılıcını kuşanmış bir halde ve beraberinde yaklaşık beş bin piyade ile Ezher'e gitti. Babasına göre daha uzun tutarak tamamladığı hutbe ve namazın ardından mescidden ayrıldı. Dönüş yolunda etrafını saranlardan şikâyet dilekçelerini kabul etti. Bu günden şairler büyük bir gün olarak söz etmiştir.¹⁰²⁰ 10 Ramazan 380/ 1 Aralık 990 Cuma günü Cami'u'l-Kahire'ye giden Azîz Billâh, hutbe ve namazdan sonra mescidden çıkarak Bâbü'l-Fütûh'un dışında yeni caminin temelini

¹⁰¹⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/244.

¹⁰¹⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/ 267, 272, 276, 279.

¹⁰¹⁹ Dodge, *al-Azhar*, ss.7-9; Şennâvî, *el-Ezher*, 28.

¹⁰²⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyen*, s. 171; Makrîzî, *Hitat*, 2/280; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/267.

belirlemiştir.¹⁰²¹ Makrîzî'nin aktardığına göre, Azîz Billâh Ezher'in yanı sıra, temelini attığı ve ileride Hâkim Camii olarak bilinecek bu mescid inşa aşamasında iken namaz kılmak için bulunmuştur.¹⁰²² Hâkim Biemrillâh döneminde döşemesi ve süslemleri yapılan, kapısında ipek perdeleri ve dört gümüş aydınlatma, altın ve gümüşten dört yüz kandil asılan yeni cami, tamamlandığında Cuma Namazı'nın kılınması ile ibadete açılmıştır. (Ramazan 403/Mart 1013) Hâkim Camii'nde Cuma hutbesinin okunmasının ardından Hâkim Biemrillâh, Ezher'de hutbenin kesilmesini emretmiş, bir süre Ezher'de hutbe okunmamıştır. Bu yıl hutbe Hâkim Camii ve Râşide Camii'nde okunmuştur.¹⁰²³

Fâtımîlerin ilk Cuma mescidi olan Ezher mekân olarak yetersiz kaldığında, halifeler Ramazan ayında Cuma namazı ve hutbesi için farklı camilerde bulunmuşlardır. Hâkim Biemrillâh döneminde yeni mescidin (Hâkim Camii) inşası (380/991) ile hutbe öncelikle burada okunmuş, yeni cami hutbe camii olarak bilinmiştir. Bu uygulamanın ardından Ezher'de Cuma törenlerinin yapılmadığı, yaklaşık yüz yıl hutbenin okunmadığı yönünde söylemler yer alsa da¹⁰²⁴ Fâtımî halifelerinin, Cuma ve Bayram namazlarında Kahire ve Fustat'taki büyük camiilerde bulunmayı sürdürdükleri bilinmektedir.¹⁰²⁵ İlk Cuma namazını henüz çocuk yaşta ve kuvvetle muhtemel Ezher'de kıldıran Hâkim Biemrillâh, Ramazan ayının her Cuma gecesi sırasıyla İbn Tolun, Ezher, Hâkim, Amr b.

¹⁰²¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/26.

¹⁰²² Ramazan ayında Cuma günleri beraberinde oğlu da olurdu. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/383; 2/244.

¹⁰²³ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/286; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 37. Hâkim Biemrillâh döneminde birçok mescidin inşa edildiği, giderlerinin karşılandığı, bakımı için görevlilerinin bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte onun Kahire ve Fustat arasında inşa ettirdiği bir mescide, peygamberin naaşını nakletmeye teşebbüs ettiği fakat başarız olduğu kaydedilmiştir. Himeyrî, *Ravzu'Mi'târ*, s. 450.

¹⁰²⁴ Kutbüddîn Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed Yûnînî, *Zeylü Mir'âtü'z-Zaman*, Kahire: Dârul-Kitabi'l-İslâmiyye, 1992, 2/360; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/288.

¹⁰²⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.172-5.

Âs Camii'nde adeten namaz kılmıştır. (399/1008-9 Ramazan) Bu günlerde çokça sadaka verilmiştir. Makrîzî, Hâkim Biemrillâh'ın Ezher'de kıldığı Cuma namazının ardından çevresini saran kalabalıkla uzunca konuştuğu, halka yakın durduğu, şikâyet ve taleplerini aldığını (404/1013) nakleder. Ramazan'ın ilk Cuma günü ise, el-Hâkim'in mescidde namaz kılmaması nedeniyle Cumatu'r-Râha olarak bilinmiş, bu uygulama Fâtımî halifeleri tarafından bir süre benimsenmiştir. Halife ez-Zâhir kendine özgü bir uygulama olarak Ramazan ayında ¹⁰²⁶ Ezher ve Hâkim (Nur/ Enver) Camii'lerinde namaz kılmıştır.¹⁰²⁷ Cami sayısının artmasına bağlı olarak Fâtımî halifelerinin Ezher'e yaptıkları ziyaretler seyrelmekle birlikte, halifelerin Ezher'e gidiş ve dönüşleri sırasında düzenlenen alaylar devam etmiştir. Mısır halkı ve saray erbabının alaylara önemli katılım sağladığı, Ezher'in önemini koruduğu anlaşılmaktadır.¹⁰²⁸

Müsebbihî Zâhir Lii'zâzidî'llâh'ın bu uygulamasına ilişkin aktardıkları aynı zamanda Fâtımî halifelerinin ibadetlere katılımı hakkında genel bir bakış sunmaktadır:

“415 yılının Ramazan ayının ilk Perşembesi, ez-Zâhir askeri ile üzerinde başlığı ve alay kıyafeti ve gölgesi ile bineğine bindi. Arkasında İbnu'l-Fütûh el-Kutami mızrağı taşırdı. Türk, Kutâmeli, Kayseri, Batıliyye, Deylemli ve diğer gruplar emrinde idi. Arkasında Nesim es-Saklebi ile diğer devlet adamları bineğinde seyrediyordu. Mevlâmız Ramazan'ın ikinci Cuma

¹⁰²⁶ Kalkaşendî, *Subhu l-A'sâ*, 3/585; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/103-104, 109, 275; 281; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/106; Bayram, *Tarîhu Ezher* s. 9; Münâvî, *el-Vizâra*, s.79; Dodge, *al-Azhar*, 20; Avf, *el-Ezher*, s. 51-2.

¹⁰²⁷ Hâkim döneminde inşa edilen Maks Camii ve benzeri görülmemiş malzeme, mushafların bulunduğu, muazzam döşenmiş Raşide Camii, Cuma Namazı'nın kılındığı ve hutbenin okunduğu büyük camiler arasında yer almıştır. İbnul Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/661; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/296; Makrîzî, *Hitat* 2/24.

¹⁰²⁸ Şennâvî, *el-Ezher*, ss.37-38.

günü, Cuma Namazı için yine Ezher Camii'ne yola koyuldu. Yanında hizmetkârları ve devletin ileri gelenleri bulunuyordu. İşlemeli taylesanı¹⁰²⁹ bulunan beyaz başlığı, debigi-ipekli elbisesi, üzerinde gölgeliği ile mescide ilerledi. Beraberinde kâdılkudât Ahmed b. Ebi'l- Avvam ve İbrahim es-Sana'i el-Müeddib; el-Cüleys minbere çıktı ve minberin en üstünde beyaz kalın bir örtü açtı. Kıymetli taşlar, gümüş ve altınla süslenmiş buhurdanlıkla tütsü yapıldı. Halife beliğ bir hutbe okudu. Atalarına, kendisine, devlet adamlarına ve diğer kullarına dua etti. Bundan sonra kâdılkudât minberin üzerinde bulunan örtüyü açtı. Kâdılkudât ve İbrahim el-Müeddib ve ardından halife minberden indi. İnsanlara namaz kıldırdı. Namaz bitince sarayına sağsâlim çekildi. Elhamdülillah (alay sırasında) huzurunda yürüdük."¹⁰³⁰

Halife ez-Zâhir'in farklı camilere gittiği sırada düzenlenen alaylar da benzer şekilde idi. Müsebbihî, Ramazan'ın on altısında Halife ez-Zâhir'in Cuma namazını, Bâbü'l-Fütûh'un dışında bulunan Camiu'l-Enver'de (Hâkim Camii) kıldığını kaydetmiştir. Buna göre, *'üzerinde beyaz bir örtü, beyaz debigi elbisesi, işlemeli beyaz başlığı, elinde taş işlemeli asası vardı. (Camiye) Gidişi sırasında üzerinde kırmızı gölgeliği, dönüş yolunda altın işlemeli gölgeliği bulunuyordu. Minberde hutbesini verdi,*

¹⁰²⁹ Dabikî kumaş, adını dokunduğu yerden almıştır. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 2/159-160. Orta çağda Dabık, Dimyat, Tinnis gibi Mısır şehirlerinde dokuma kumaşları üretilmekteydi. Bu kumaşlar dabikî, dimyatî, tinnisî gibi dokunduğu şehirlerin adları ile anılırdı. Ya'kubî, *el-Buldân*, s. 175; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 203; Hitti, *İslâm Tarihi*, 4/1014.

¹⁰³⁰ Müsebbihî, *Ahbâr*, 180; Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 2/ 159-160.

namazını kıldı. Devlet adamları ve hizmetkarlarının eşliğinde Bâbü 'z-Zeheb 'den salavat ile girerek saraya ulaştı. Ramazan 'ın ikinci Cumasıydı.”¹⁰³¹

Son dönem Fâtımî halifelerinden Âmir Biahkâmillah, Cuma namazı için Hâkim Camii'nde; bayramlarda ise musallâda bulunurdu. Halifelerinin namaz kıldırarak üzere mescide gidiş biçimi, Fâtımîlerin son dönemine kadar benzer şekilde idi. Son Fâtımî halifesi Âdid Lidînillâh da ataları gibi, beraberinde ileri gelen devlet adamları ile Ramazan'da mescidlerde namaz kıldırarak, Ramazan ayının iki Cuma gününde Ezher Camii'ne ve Enver Camii (Hâkim Camii)'ne gitmeyi, bayram namazı kıldırarak gelenek haline getirmiştir.¹⁰³²

Fâtımî halifeleri Fustat ve Kahire'de bulunan büyük mescidler dışında, bayram namazlarını sıkça şehrin biraz dışında bulunan Musalla'l-Kahire'de¹⁰³³ kıldırarak. Makrîzî'nin İbn Zülak'tan yaptığı alıntıya göre, Muiz Lidînillâh Ramazan Bayramı'nda namaz kıldırarak üzere musallâda, Ezher'de katıldığı namazlara benzer bir şekilde bulunmuştur. Beytül mâl sorumlusu¹⁰³⁴ erken vakitte mescide gelerek musallânın tefrişatı ile ilgilenir, hizmetliler minber ve mihrab başta olmak üzere musallânın düzenini sağlardı. Halifeye mahsus bir düzenleme olarak mihrabda birbiri üzerine döşenen üç minder bulunur, mihrabın sağında Fatihâ ve Cum'a Sûresi'nin işlendiği, solunda ise Fatihâ ve Ğaşiye Sûresi'nin işlenmiş olduğu Kur'an ayetleri ve övgü ifadelerinin yazılı olduğu iki örtü asılırdı. Buraya üs üste üç seccade/halı serilir, en üstte bulunan hasırdan seccade/halının Ca'fer es-Sâdık'tan kaldığı kabul edilirdi. Minberin basamakları döşenir

¹⁰³¹ Müsebbihî, *Ahbâr*, 182-183; Kalkaşendî, *Subhu 'l-A 'şâ*, 3/583; Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ*, 2/ 159-160.

¹⁰³² Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ*, 3/109.

¹⁰³³ Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis ve 'l-Müsâyerât*, s. 457; *Sicillâtü 'l-Müstansırıyye*, s. 207.

¹⁰³⁴ Makrîzî'nin erkenden musallâya giderek yerini aldığı aktardığı Muhammed b. Ahmed b. el-Edra' el-Hasenî'nin beytül mâl sorumlusu olduğu tahmin edilmektedir. *el-Müntekâ li 'bn Müyesser*, s. 159.

sancaklar/bayraklar dikilirdi. Halife alayına katılacak vezir, emîrler, devlet adamları hazırlıklarını yaparak saray kapısına ilerler, insanlar Bâbü'l-Îd'den musallâ kapısına kadar iki sıra halinde dizilirdi. Beyaz alay kıyafetlerini kuşanmış ve üzerinde gölgesi olduğu halde bineğine binen Muiz Lidînillâh atlı, piyade askerleri ve beraberindekiler ile musallâyâ ulaşırdı. Halife musallâyâ doğu tarafından girer, bineğinden inip mihraba yürüdüğü sırada vezir dizginlerini teslim alırdı. Sonra, Kahire Camii'nde olduğu gibi etrafı korumalı bir şekilde, kâdıkdât ve dâi'd-duât sağında, solunda müezzinler ile mihraba ilerler, tekbirler okunarak bayram namazına başlardı. Halife her rekâta örtüde olanları okur, arkasında vezir ve kadı¹⁰³⁵; onların arkasında esatiz, ileri gelenler, emîrler, (halifeye) yakın olanlar, yüksek rütbeli askerler ve bürokratlar dururdu.¹⁰³⁶ Minberin altında kâtibu'd-dest ve kâtipler namaz kıldırı.

Muiz Lidînillâh rükû ve secdeyi uzatarak kıldığı bayram namazının ilk rekâtında Ğaşiye Sûresi'ni okumuş ve dedesi Ali b. Ebî Talib'in namazında yaptığı gibi ilk rekâtta yedi, ikinci rekâtta beş tekbir getirmiştir. Bu sırada Kâdî Nu'mân b. Muhammed tekbiri cemaate duyurmuştur. İkinci rekâtta halife, Duhâ Sûresi'ni okudu ve yine tekbir getirdi. Her re'kat ve secdede otuz tesbih edildiği için rükû ve secdeyi uzatarak, sure başlarında yüksek sesle besmele çekti. Muiz Lidînillâh namazı bitirdiğinde halife minbere çıkarak sağında ve kuzeyinde insanları selamladı. Minberin en üst basamağında ipekten minderinin üzerinde örtülen iki örtünün arkasında besmele ve beraberindeki Cevher es-Sıkıllî, Ömer b. Ca'fer, yanında gölgesini taşıyan sâhibü'l-mizalle bulunurdu. Halife tekbirler eşliğinde, vezirin kadıdan teslim alarak kendisine ulaştırdığı hutbesini okumuştur. Hutbenin ardından belirli bir düzen içinde ilerleyen alayda, arkasında veziri,

¹⁰³⁵ Arkasında bulunanlardan biri Ebû Ca'fer b. Mülsim'dir. *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 159.

¹⁰³⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.178; Makrîzî, *Hıtat*, 1/451; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu z-Zâhire*, s. 91; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 79.

ona eşlik eden kardeşleri, dört oğlu, amca çocukları, asker birlikleri, önünde iki fil, üzerinde gölgeliği, davul ve borular eşliğinde saraya ilerlemiştir. Kurulan sofralarda insanlara ziyafet verilmiştir.¹⁰³⁷ Ramazan ve Kurban Bayramlarında musallâda kılınan namazlarda Hâkim Biemrillâh farklı uygulamalara başvurmuştur.¹⁰³⁸ Makrîzî'nin aktardığına göre o, bayram alayına alay kıyafeti ve gölgeliği olmaksızın katılmış, veliahtı Abdurrahim onun adeten taşıdığı mızrağını taşımış, onunla minbere çıkmıştır. Bayram kutlamaları yapılmamış, sofralar kurulmamıştır.¹⁰³⁹ Makrîzî'nin kaydettiği diğer bilgiye göre yargıda geniş yetki verdiği Kâdî Hüseyin b. Ali, Ramazan sofralarında yanında yer almış, bayram namazlarında iken halife ile minbere çıkmış, alaylarda halifeye eşilik etmiştir. (390/1000).¹⁰⁴⁰

Fâtımî halifelerinden Âmir Biahkâmillah, Cumatu'r-Râha'da hatibi beraber dinlediği veziri Me'mûn el-Betâihî'ye, Cuma hutbesi ve namazı için vekili olması konusundaki niyetinden söz etmiştir. Daha sonra Me'mûn el-Betâihî, halifenin vekili sıfatıyla Ezher'de, İbn Tolun Camii'nde ve Amr b. Âs Camii'nde Cuma hutbesini okumuş, namazı kıldırmıştır. (515/1122)¹⁰⁴¹ Halife ise musallâda kıldırdığı bayram namazlarını sürdürmüştür. el-Âmir ve veziri Me'mûn Ramazan Cuma hutbesine başkanlık eder, vezir Kahire Camii'nde (Ezher) ve İbn Tolun Camii'nde ve Amr b. Âs Camii'nde hutbe verirdi. Fakat el-Âmir bayramlarda bizzat kendisi hutbe vermiştir.¹⁰⁴²

¹⁰³⁷ Makrîzî, *Hitat*, 1/353, 454-5; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/137; *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s.159; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/99-100; 5/176; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 79.

¹⁰³⁸ Makrîzî, *Hitat*, 2/288; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/7.

¹⁰³⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/104.

¹⁰⁴⁰ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 30/353.

¹⁰⁴¹ Makrîzî, *el-Müntekâ li'bn Müyesser*, s. 81.

¹⁰⁴² İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 5/174; el-Münâvî, *el-Vizâra*, s.79.

Fâtımî halifelerinin mescide gideceği gün, alaylar için büyük hazırlıklar yapılmıştır. Asker, devlet adamları ve saray erbabından oluşan bir topluluğun hazır bulunması, halifenin alay kıyafet-kuşamı ile halkın arasından mescide ulaşması, günün önemli faaliyetlerinin bir bölümünü oluşturmuştur.¹⁰⁴³ Bugünlerde halifeye eşlik eden, onun yakınında bulunan vezir, kâdılkudât, dâi'd-duât ve müezzinler ile mescidde yapılan düzenlemeleri izleyen beytül-mâl sorumlusunun ön planda oldukları anlaşılmaktadır. Bayram günlerinde ya da Ramazan'da Cuma günleri okunan hutbe için halife minbere çıktığında vezirle birlikte kâdılkudât da beraberinde bulunmuştur. Örneğin Azîz Billâh döneminde kâdılkudât Muhammed b. Nu'mân'ın, bayram namazlarında minbere çıkarak halifeye eşlik ettiği kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁴ Gayrimüslim olan Behrâm el-Ermeni en-Nasrânî'nin halife Hâfız Lidînillâh'ın veziri olması (529/1135) üzerine, bayramlarda ve Ramazan ayında Cuma günleri halife minbere çıkarken vezirin eşlik etmesi, cemaatle halife arasında örtü çekmesi/perde ile kapatması görevleri tamamen kadıya devredilmiştir.¹⁰⁴⁵

Fâtımî halifelerinin Cuma ve bayram namazları için kullandıkları Ezher, Eyyûbîler döneminde yalınlaşmış, faaliyetleri duraksamıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Cuma hutbesinin okunması ve Cuma namazının kılınması yasaklanmıştır. Tek bir camide okunan Cuma hutbesi için¹⁰⁴⁶ Hâkim Camii belirlenmiştir. Hâkim Camii'nin, mekânsal genişliğinin yanı sıra Sünnî düzene geçiş sürecinde Fâtımî-İsmâîlî geleneğin merkezi

¹⁰⁴³ Namazın öncesi ve sonrasındaki bu törenler Rükûbü'l-Eyyami'l-Cuma min Şehr-i Ramazan, Rükûbü'l-İdi'l-Fitr, Rükûbü'l-Î'dil Nahr olarak bilinmekteydi. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s.370.

¹⁰⁴⁴ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/190.

¹⁰⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/583; Münâvî, *el-Vizâra*, s. 163; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 274.

¹⁰⁴⁶ Mısır'da Şâfiî mezhebine göre yeniden düzenlenen yargının sorumluluğu kâdılkudât Sadreddîn Abdülmelik b. Dirbâs'a verilerek tek kişide toplanmıştır. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 117.

olarak görülen Ezher'e nispeten kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Çünkü halifenin katıldığı toplu ibadetlerin ve merasimlerin yapıldığı Ezher, İsmâîlî-Fâtımî siyasetinin yürütüldüğü etkin mekânlardan biriydi. Cuma günü ibadeti ve törenleri başta olmak üzere, Ezher'de yapılan ibadetler ve dinî törenler aynı zamanda siyasi bir uygulama olarak görülmüştür. Bu durum, doğrudan Fâtımîler ile bağdaştırılan saltanat mescidi Ezher'in, zihinlerdeki öneminin silinmesi amacıyla alınan önlemlerin öncelikli açıklamasıdır. Selâhaddîn Eyyübî döneminden Melikü'z-Zâhir Baybars dönemine kadar Ezher'de Cuma merasimlerinin yapılmadığı ifade edilmektedir. Bu bilgi, Ezher'in yaklaşık yüz yıl âtil kaldığı, ışıktandırılmadığı ve malî destekten yoksun kalmasından dolayı binası bakımsız kaldığı, cemaatinin toplanmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, kaynaklarda Eyyübîler döneminde Ezher'deki faaliyetlerin daha erken başladığına işaret eden ifadelerin yer aldığını belirtmek gerekir.¹⁰⁴⁷

4.1.2. Dinî Tören ve Kutlamalar

Fâtımî Devleti, toplumsal faaliyet olarak dinî tören ve kutlamalara önem vermiştir. Şîî-İsmâîlî usul ve hukukuna göre düzenlenen dinî törenlerin ve kutlamaların yanı sıra, Mısır'da Fâtımîler döneminde başlayan Şîî-İsmâîlî nitelikli tören ve kutlamalar da düzenlenmiştir.¹⁰⁴⁸ Tören ve kutlamaların düzenli etkinliğe dönüşmesi ise devletin kurulduğu Mağrib'de gerçekleşmiştir. el-Mehdî döneminde propaganda faaliyetleri ile başlayan¹⁰⁴⁹ ve el-Kâim döneminde Sünnî çevrelerin desteğini de alarak isyan eden İbâzî Ebû Yezid en-Nükkârî'nin güçlkle bertaraf edilmesinin ardından, Fâtımî yönetiminin bölge halkları ile yakınlık kurmak ve uzlaşmak amacıyla tören ve kutlamalara önem

¹⁰⁴⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/275; Dodge, *al-Azhar*, s. 32.

¹⁰⁴⁸ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 180; Lev, *State and Society*, s. 140

¹⁰⁴⁹ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülük*, s.43.

verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁰ Örneğin, Mansûr Billâh'ın hutbe okuduğu ve Nükkârî isyanına karşı üstünlük için dua ettiği Kurban Bayramı'nda, orada bulunan Kayrevan ileri gelenlerinden bin kişiye ve gençlerinden bin kişiye bayramlaşma ve kutlama için serbestiyet tanındığı kaydedilmiştir. Buna göre bazıları bayramlaşırken bazıları geri durmuştur.¹⁰⁵¹

Şükür gösterileri ve hayır işlerinin önemsendiği önemli gün ve geceler, eğlence ve coşku ile kutlanmıştır. Bugünlerde, halkın bahçelere ve nehrin kenarındaki eğlence yerlerine şiir, şarkı ve eğlence için gitmeleri yaygın bir uygulama olmuştur.¹⁰⁵² Ezher ve Kahire'de bulunan diğer dinî yapılar, Fâtımî iktidarının himayesinde ve İsmâilî usullere uygun olmak kaydıyla, kutlamalar sırasında etkin kullanılmıştır. Saltanat camisi Ezher, el-Muiz Lidînillâh Kahire'ye ulaştıktan kısa süre sonra resmî toplanma camisi olarak belirlenmiş, tören ve kutlamalarda ışıklandırılmıştır. Fâtımî halifeleri özel günlerde, etkileyici ve görkemli bir şekilde halkın önüne çıkmıştır.¹⁰⁵³

Ra'su's-Sene, Âşûrâ Günü, Leyâlî'l-Vekûdi'l-Erba'a olarak bilinen Receb ve Şaban aylarının ilk günleri ve yarı geceleri, Ramazan Ayı'nın başlangıcı ve bu ay içindeki Cuma günleri, özellikle de iftar ve sahur vakitlerinde kurulan sofralar başta olmak üzere Ramazan etkinlikleri ve Ramazan Bayramı, Leyletü'l-Hatm, Kurban Bayramı, Ğadir Bayramı,¹⁰⁵⁴ hicri yılbaşı, hac kafilisi için düzenlenen törenler, Fâtımîler döneminde bilinen dinî tören ve kutlamalardır.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁰ Hamdani, *Revolution and State*, s. 60.

¹⁰⁵¹ İbn Hammâd, *Ahbâr-u Mülûk*, s. 59.

¹⁰⁵² Dodge, *al-Azhar*, s.30-31.

¹⁰⁵³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/137.

¹⁰⁵⁴ Makrîzî, *Hutat*, 1/490.

¹⁰⁵⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 228; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 8/313.

Yöneticilerin katıldığı namazlar, dinî tören ve kutlamaların önemli bir bölümünü oluşturmuş, bu sebeple Ezher ve diğer büyük mescidler önemli gün ve gecelerde kalabalıkların toplanma yeri olmuştur. Halifenin namaz kıldırmak üzere Ezher'de bulunduğu Cuma günleri, törensel faaliyetlerin başında gelmiştir. Bununla birlikte Fâtımî halifeleri kendilerine özgü tutumlarına bağlı olarak, Ramazan ayının Cuma günlerinde birbirlerinden farklı uygulamalarla Ezher'de ve diğer mescidlerde bulunmuşlardır.¹⁰⁵⁶ Cuma törenleri zamanla, halifenin Ramazan Ayı'nda Ezher, Hâkim Camii ve Amr b. Âs Camii'nde olmak üzere yılda üç kez Cuma namazı kıldırması ile değişikliğe uğramıştır. Birçok dinî tören ve kutlamalar sırasında düzenlenen alaylar Cuma etkinliklerinin de önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Alay sırasında halka çokça sadaka dağıtılmış, hibe ve bağış yapılmıştır. Bu merasim son Fâtımî halifesi el-Âdid dönemine kadar sürmüştür.¹⁰⁵⁷

Fâtımî halifeleri önemli günlerde ileri gelenlerle oturumlara katılmıştır. Kalkaşendî, halifelerin oturumlara katılımını üçe ayırmıştır. Buna göre ilk olarak, halife Pazartesi ve Perşembe günü oturumlarında sarayda bulunan Eyvanü'l-Kebîr'de bulunan Serirü'l-Melik'te yer almıştır.¹⁰⁵⁸ Âmir Biahkâmillah döneminde eyvanda kurulan

¹⁰⁵⁶ Örneğin, Hâkim Biemrillâh'ın yünlü bir kıyafet içinde eşeğine bindiği, Ramazan'ın 10'u Cuma günü hutbe okuyup, namaz kıldırdıktan sonra, garip fukaraya sadaka dağıttığından, erzak temin ettiğiinden söz edilmiştir. Makrîzî, *Hıtat*, 1/495.

¹⁰⁵⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 205; İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/ 109, 223.

¹⁰⁵⁸ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 49. Mağribli tarihçi İbn Hammâd es-Sanhâcî, Fâtımî halifesi Zâfir döneminde adeten, pazartesi ve perşembe günlerinde sırası ile vezirlerin, kâtiplerin, kadıların, fakihlerin, komutanların, askerinin ve ileri gelenlerin halifeyi selamladıklarını kaydetmiştir. *Ahbâr-u Mülûk*, s. 107.

meclisler saraydaki¹⁰⁵⁹ Kâ'atü'-Zeheb'e taşınmış, halife salonda bulunan tahtında yerini almıştır. Eyvânü'l-Kebîr ise silah deposu olarak kullanılmıştır. Salon kış ve yaz aylarına uygun döşenirdi. Halifenin tahtı (serir) hazırlanırdı. sâhibü'r-risâle'nin çağrısı üzerine vezir evinden ayrılarak, emîrler ve ileri gelenlerle birlikte bu salona geçirdi. Ardından salon halifenin girişi için hazırlanırdı. Halife salona girdiğinde,¹⁰⁶⁰ sâhibü'l-meclis diviti halifenin önünde yere koyardı.¹⁰⁶¹

4.1.2.1. Hicrî Yılbaşı

Fâtımîler döneminde ilk kutlanan dinî gün olan hicri yılbaşında (1 Muharrem), Ezher ışıklandırılır, etkinlikler yapılır, alay düzenlenirdi. Töreni Mısır'da ilk uygulayan Fâtımî halifesi Muiz Lidînillâh, bu günde dört oğlu ile birlikte zırhlı atları üzerinde ve fillerin eşliğinde saraya yönelmiştir. Halife alayının düzenlendiği bu günde halifenin geçişini izleyen halka sadaka dağıtılmıştır. Saray halkına yemek ve tatlı ikramının yapıldığı hicri yılbaşı Fâtımîlerin son dönemine kadar kutlanmıştır.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁹ Kaynaklarda Ka'atü'-z-Zeheb olarak geçen Altın Saray, Fâtımî hilâfet sarayında bulunduğu tahmin edilen büyük köşktür. Köşke açılan Şeref Kapısı, Altın Kapı olarak anılmıştır. Aynı zamanda Bahr Kapısı'ndan girişi bulunmaktaydı. Altın Salon ve Azîz Billâh tarafından yaptırılan, sarayın ortasında bulunan Eyvânü'l-Kebîr kutlama ve ziyafetler için kullanılan başlıca mekânlardı. Halife ziyafet sırasında bir örtü ile salondan ayrı tutulan tahtına yerleşirdi. Müstansır Billâh döneminde yenilenmiştir. (428/1037). İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 205; Makrîzî, *Hitat*, 1/385; Canard, "Le cérémonial", ss. 359-361.

¹⁰⁶⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 160; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/571, 601.

¹⁰⁶¹ Üstâzünü'l-muhannekîn'den olan sâhibü'l-meclis halifenin kutlamalarda oturduğu genen meclislerin yönetimini üstlenirdi. Halife seririne oturduktan sonra bunu vezir ve emirlere bildirirdi. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.208; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/556; Canard, *Le Cérémonial*, s.369.

¹⁰⁶² Makrîzî, *Hitat* 490-1; İtti'âzu'l-Hunefâ, 1/137; 3/93; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/83, 91; Dodge, *al-Azhar*, s. 6.

Kalkaşendî, bugüne ve hazırlıklarına dair ayrıntılara yer vermiştir. Buna göre, halifenin katıldığı yılın ilk alayı, yılbaşı kutlamaları münasebetiyle Zilhicce Ayı'nın son on gününde düzenlenirdi. Alay sırasında halifenin beraberinde bulunan asker, halifenin silah deposundan gereken teçhizatı kuşanır, alaya katılan devlet erbabı ve ileri gelenlerin bindiği yüz at hazırlatılır, süslenir, tecemmül deposundan (hizanetü't-tecemmül) vezir ve emîrler için alaylarda kullanılan sancaklar¹⁰⁶³ ve gümüş techizat çıkarılırdı.¹⁰⁶⁴

Sâhibü'r-risâle'nin halifenin emri üzerine, vezire çağrıda bulunması ile vezir, Bâbü'l-Melik'ten girerek saraya ulaşırdı. Beraberindeki emîrler ile halifenin bulunduğu örtülü pencerenin önüne gelirler, örtü kaldırılıp, halifenin selamlamasından sonra yerlerine oturlardı. Kurrâ okur, ardından vezir halifenin elleri ve ayaklarını öperdi. Vezir beraberindeki emîrler ile saraydan ayrılır ve Dâru'l-Vizâre'ye dönerdi. Halife, öğle namazının ardında hizanetü'l-kisvat'ta bulunan alay kıyafetlerini belirlerdi.¹⁰⁶⁵ Bu günde dağıtılmak üzere dâru'd-darb'da bastırılan dinar, rubâ'iyeye ve dirhem, vezirden başlayarak makam ve kıdemlerine göre dağıtılmıştır.¹⁰⁶⁶

4.1.2.2. Bayram Törenleri: Ramazan ve Kurban Bayramları

Fâtımîler Ramazan Bayramı'nı ilk kez Mısır'a girdiklerinde, henüz askerî karargâhta buldukları sırada, İsmâilî geleneklerine uygun şekilde kutlamışlardır. Yeni ayın görünmesini beklemeden kutlamalara başlayan Cevher es-Sıkkî'nin aksine Sünnî

¹⁰⁶³ *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s. 57; Alaylarda kullanılan yirmi bir sancak, ipekli kumaş üzerine renkli işlemler ile bezenmiştir. Üzerinde nasrun minellah ve fethun garîb (Saf Sûresi 61/13) yazılı olurdu. Sıbyânü'l-Hâs'tan yirmi atlı taşırdı. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 158.

¹⁰⁶⁴ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 147; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/548.

¹⁰⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/577-578.

¹⁰⁶⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 167.

olan Kâdî Ebû Tâhir yeni ayın yükselişini izlemeyi denemiştir. Cevher es-Sıkkîlî'nin yönetimi sırasında Mısır'da bayramlar Fâtımî geleneklerine göre kutlanmış, hutbeden sonra sarayda sofralar kurulmuştur.¹⁰⁶⁷ Benzer şekilde Fâtımî yöneticilerinden farklı olarak bayramı bir gün sonra kutlayan Fustat'ta bulunan Sünnî halka, İsmâîlîliğin benimsenmesi amacıyla bayramların İsmâîlî geleneklere göre kutlamaları dayatılmıştır.¹⁰⁶⁸

Ramazân Bayramını (Î'dü'l-Fitr) ve Kurban Bayramını (Î'dü'n-Nahr) birçok Müslüman devlet gibi önemle kutlayan Fâtımîler, bayramın yaklaştığı günlerde mescid ve dinî ziyaret yerlerini düzenleyerek hazırlık yaparlardı.¹⁰⁶⁹ Camilerde çeşitli hayır işlerinin yapıldığı Ramazân ayının başlangıcında düzenlenen halife alayı önemli törenlerden biriydi.¹⁰⁷⁰ Ramazân ayının son on günü bayram için hazırlıklara başlanırdı.¹⁰⁷¹ Ramazân'ın son üç günü Mısır kadıları, sırasıyla Maks Camii, Kahire Camii/Ezher, meşhedler, Karâfe Camii, Mısır/ Amr b. Âs Camii ve Meşhedü'r-Ra's'dan başlayarak Mısır ve Kahire'deki mescid ve meşhedleri dolaşırlar, kandilleri gözden geçirmek, dağınıklığın giderilmesi için bina ve imareti teftiş ederlerdi.¹⁰⁷² Kâdî Muhammed b. Nu'mân fukahaya, Şiî geleneğe göre yapılan bayram gününde saray ve mescid arasında bulunan alanda oturmalarını emretmiştir. İsimleri yazılı olan bu topluluk bayram gününde bu alana belirlenen düzene göre otururdu.¹⁰⁷³ Bayramlar vesilesi ile

¹⁰⁶⁷ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 691, 700.

¹⁰⁶⁸ Dodge, *al-Azhar*, s.10; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 268; Lev, *State and Society*, 133,142.

¹⁰⁶⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 2/295.

¹⁰⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/583.

¹⁰⁷¹ Makrîzî, *Hıtat*,1/451.

¹⁰⁷² Makrîzî, *Hıtat*,1/491; 2/295.

¹⁰⁷³ Makrîzî, *Hıtat*, 1/ 451.

önemli olay ve gelişmelerin duyurulduğu bilinmektedir. Örneğin, 364/974-5'te Bizans'a karşı elde edilen zafer duyurulmuş, sadaka dağıtılmıştır.¹⁰⁷⁴

Bayram namazları için Ezher'de toplanıldığı gibi, kalabalığın çok olduğu zamanlarda Kahire'nin dışında bulunan musallâda kılınmıştır. Halife şatafatlı tören alayı içinde gittiği musallâda namaz kıldırıp hutbe okuduktan sonra, alayla birlikte saraya dönerdi.¹⁰⁷⁵ Örneğin Makrîzî, Muiz Lidînillâh'ın namaz sonrasında, atı üzerinde dört oğlu ve askerinin bulunduğu alayının önünde süslemelerle bezenmiş iki fil ile ilerlediğini belirtir. Halife, vezirin karşılaması ile Bâbü'l-Îd'den saray girer ve Büyük Eyvan'da bulunan pencere bölüme (şubbâk) geçerdi. Buradan eyvanın ortasındaki su havuzuna kadar yirmi sıra sofraya uzanırdı. Sofrada huşkenânc, bistendûd ve bermâverd¹⁰⁷⁶ ikram edilirdi. Eyvanda bir süre bulunan halife bineği ile Ka'atü'-Zeheb'e gider, burada bulunan tahtına (serîru'l-melik) yerleşirdi. Burada halifeye gümüş bir sofraya hazırlanırdı. Tahtının altında bulunan sofraya ilerler ve sofraya otururdu. Vezire çağırır, o da iştirak ederdi. Emîrlere de sofraya oturur, öğle namazı yaklaşana kadar ziyafet devam ederdi. Sonra vezir evine geçer, burada emîrlere ziyafet verirdi.¹⁰⁷⁷

Ramazan Bayramı gecelerinde Ezher kandillerle ışıklandırılırdı. Ramazan Bayramı'nda halife Muiz'in Lidînillâh'ın el-Ezher'deki etkinliklere katıldığı ve namaz

¹⁰⁷⁴ Lev, *State and Society*, s 142.

¹⁰⁷⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.184.

¹⁰⁷⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 144, 212; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/160. Huşkenânc halka şeklinde yufka, hamur, ortası badem ve fıstık ile doldurulan bir tür tatlıdır. Bistendûd, un ve hurmadan yapılan bir ikramlıktır. Son olarak bermâverd, tereyağında kızarmış et ve yumurtadan yapılan ve lokmatu'l-kadı olarak bilinen ikramdır. İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/100.

¹⁰⁷⁷ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 49, 185; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 206, 215; Kalkaşendî, *Subhu 'l-A'sâ*, 3/587; *Hutat*, 1/451; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 4/ 83, 91.

kıldırıldığı bilinmektedir. (362/973)¹⁰⁷⁸ Bayramlarda farklı şekillerde sadaka dağıtılması, yiyecek ve tatlı ikramı yerleşmiş bir uygulamaydı. Ramazan fitresi bayram gününde dağıtılmıştır. Tatil olarak kabul edilen bu günde, sarayın büyük salonunda saray eşrafına, bürokratlara, muhafız alayına ve hizmetlilere (Eyvanü'l-Kebîr) servis edilmiştir.¹⁰⁷⁹ Azîz Billâh'ın, veliahtı Mansûr hastalandığında Ramazan Bayramı'nda fakirlere on bin dinar sadaka dağıttığı ve sofralar kurdurttuğu bilinmektedir. (381/991)¹⁰⁸⁰

Kurban Bayramı'nı Fâtımîler adına ilk kez kutlayan Cevher es-Sıkillî, Muiz Lidînillâh adına hutbe okutmuş, kurban keserek insanlar arasında dağıtmış, birlikte sofraya oturmuştur.¹⁰⁸¹ Azîz Billâh döneminde ise Kurban etinin halka dağıtılması gelenek haline gelmiştir. Kurban Bayramı, yılbaşında yapılan etkinliklere benzer şekilde Musalla'l-Kahire ve saltanat sarayının çevresinde kutlanır, saltanat mescidi Ezher başta olmak üzere Kahire mescidlerinde ve Dâru'l-Hikme'deki öğrencilere kurban eti dağıtılırdı.¹⁰⁸²

Kalkaşendî, Zilhicce Ayı'nda kutlamalara öne verildiğini belirtir. Fâtımî halifesi kırmızı¹⁰⁸³ elbisesi ile üzerinde gölgeliği(mizalle), Bâbü'n-nasr'ın dışındaki musallâda

¹⁰⁷⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/137; Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 12; Dodge, *al-Azhar*, s. 6; Behiy, *el-Ezher*, s. 19; Seûd, *el-Ezher ve 'ş-Şüyüh*, s. 16.

¹⁰⁷⁹ Halm, *Fâtımîds*, s.46.

¹⁰⁸⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 97; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/272.

¹⁰⁸¹ İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 692, 715.

¹⁰⁸² Tağrıberdî, *Nücûmu z-Zâhire*, 4/103; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 90; Lev, *State and Society*, ss.141-2.

¹⁰⁸³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/588; İbn Tağrıberdî ise Fâtımî halifesinin bayram gününde kırmızıdan farklı olarak beyaz kuşandığı kaydedilmiştir. *Nücûmu z-Zâhire*, 4/102.

hutbe okurdu. Ramazan Bayramı'nda olduğu gibi aynı yoldan¹⁰⁸⁴ saraya dönerdi.¹⁰⁸⁵ Saraya girdikten sonra vezirin hazır bulunduğu Bâbü'l- Ferec'den çıkar, birlikte kurban kesilen geniş alana (menhar) ulaşırlardı.¹⁰⁸⁶ Halife, ve vezirin yanı sıra kâdılkudât, üstâzünü'l-muhannekîn, ve devlet büyükleri burada olurdu. Bayramın ilk günü musallâda¹⁰⁸⁷ bulunan halife, burada kurban keserdi. Halifenin elinde bıçak bulunur, kâdılkudât bu sırada bileği/süngü?! tutardı. Kalkaşendî, sözünü ettiği Kurban Bayramı'nda halife ve beraberindekilerin, ilk gün otuz bir, ikinci gün yirmi yedi ve üçüncü gün yirmi üç kurban kestiğini aktarmıştır. İlk kurban inananlar arasında dağıtılmak üzere Yemen dâîsine gönderilmiştir. Geri kalan kurban erbab'ı-rüsûm arasında dağıtılırdı. Çoğunu kâdılkudât ve dâi'd-duât Dârul-Adl'de bulunan talebeler arasında ve Kahire camilerinde dağıtırlardı. Bayramın ilk günü, Ka'atü'z-Zeheb'de, Ramazan Bayramı'nda olduğu gibi sofralar kurulurdu. Bu üç günün sonunda halife, bayram günü giydiği kırmızı kıyafetini, örtüsünü ve mücevherle bezenmiş kolyesini vezire giydirirdi. Vezir hil'atini kuşanmış halde Kahire caddelerinden geçer, haliç boyunca

¹⁰⁸⁴ İbnü't-Tuveyr'den aktarılan bilgiye göre alaylarda kullanılan uzun ve kısa olmak üzere iki güzergâh (tarikü'l-mevkeb) bulunmaktaydı. Uzun olan güzergâhta saraydan Bâbü'n-Nasr'a, oradan İzzu'l-Melik denilen yere ulaşılır, soldan devam edilerek Bâbü'l-Fütûh'a çıkılır ve buradan saraya ulaşılırdı. Kısa olan güzergâhta Bâbü'n-Nasr'dan surun etrafı dolaşarak Bâbü'l-Fütûh'a, oradan da saraya ulaşılırdı. *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.160.

¹⁰⁸⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 1/389,390, 437.

¹⁰⁸⁶ _____, *Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, s.99; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.162-3; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/587-8.

¹⁰⁸⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s.457.

ilerleyerek Bâbü'l-Kantara'dan girer ve Dâru'l-Vizâre'ye ulaşırdı. Böylece bayram sonra ererdi.¹⁰⁸⁸

Hâkim Biemrillâh döneminin sıra dışı uygulamaları tören ve kutlamalara da yansımış, halife alay kıyafetlerini kuşanmadan musallâya gitmiştir. Kurban Bayramı'nda gösteri ve oyunlar yapılmamış, kadınların sokağa çıkması ve geleneksel eşyaların satışı yasaklanmıştır. (404/1014) Kurban Bayramı'nda halife musallâda namaz kıldırıp hutbesini okuduktan sonra musallâda ve meydanda kurban kesmiş fakat sonrasında sarayda yemek verilmemiştir.¹⁰⁸⁹

Müsebbihî 414/1024 yılı Kurban Bayramı'nda halifenin bayram namazında sonra, menhara geçerek dokuz deve kestiğini, ardından alayı eşliğinde saray döndüğünü kaydetmiştir. Ardından kâdılkudât kâtibi Ebû Hasan Ali b. Muhammed et-Tarifî kurban etini asker ve törene katılanlar arasında dağıtmış ve sofralar kurulmaya başlanmıştır. Bu bayram, Kâdılkudât Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Avvam törene katılamayanlar arasındaydı. Ertesi gün dâru'l-harac'ın karşısında bulunan geniş alanda halifenin on üç kurban daha kestiği ve dağıtıldığı nakledilmiştir. Bir sonraki gün halifenin emri on beş kurban daha kesilerek dağıtılmıştır.¹⁰⁹⁰ Benzer şekilde Âmir Biahkâmillah adına Kurban Bayramı ve Ğadîr Bayramı'nda iki bin beş yüz altmış bir baş küçükbaş, yüz on yedi baş deve, yirmi dört baş sığır kurban edildiğini ve halifenin bizzat kendisinin kurban kestiği kaydedilmiştir. (515/1122)¹⁰⁹¹ Bir başka kayda göre o, Kurban Bayramı'nda on yedi bin

¹⁰⁸⁸ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.184; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/587-8; Makrîzî, *Hitat*, 2/300; İbn Tağrıberdî, *Nücûmuz'-Zâhire*, 4/102-3.

¹⁰⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/292; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/104.

¹⁰⁹⁰ Müsebbihî, *Ahbâr*, s.203; Şennâvî, *el-Ezher*, s. 90.

¹⁰⁹¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/256; Âmir döneminde her ay üç dinardan beş küçükbaş kurban edildiği söylenir. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 372-3.

altı yüz dinar dağıtmış, dokuz yüz kırk altı kurban kesmiştir.¹⁰⁹² Yine bu dönemde Vezir Me'mûn el-Betaihî devlet erbabına bayram elbisesi ve hediyeler dağıtılmasını emretmiştir.¹⁰⁹³

Makrîzî, Hâkim Biemrillah'ın Ramazan Bayramı'nda namazını kendi yerine kıldırması için Kâdî Muhammed b. Nu'mân'ı görevlendirdiğini kaydeder.¹⁰⁹⁴ Özellikle son dönem Fâtımî halifelerinin sıklıkla başvurduğu bu uygulamaya göre, kâdılkudât bayram günlerinde namazı vekâleten kıldırırmaktaydı. Makrîzî 516/1123 yılı Kurban Bayramı'na ait tasvirinde, namaz vakti vezirin, hatibin bulunduğu minbere yöneldiğini, bu sırada müezzinlerin saray kapısında bayram tekbiri getirdiklerini kaydetmiştir. Ardından kâdılkudât Ebû Hicab Yusuf b. Eyyub'un bayram namazını kıldırıldığını, eş-Şerif b. Enes ed-Devle'nin bayram hutbesini okuduğunu aktarır. Namazın ardından vezir Babü'l-Melik'e halifenin huzuruna çıkardı. Halife erken saatte kesim yerine gittiği ilk bayram günü, sarayın Kâ'atü'z-Zeheb'de sofrta kurulurdu.¹⁰⁹⁵

4.1.2.3. Leyali 1-Vekûd (Kandil Geceleri)

Sünnî ve Şîî gelenekte önemli yere sahip olan ve kutsal kabul edilen Receb ve Şaban aylarının başında ve ortasında bulunan geceler Fâtımîler döneminde Leyali'l-Vekûdi'l-Erba'a olarak anılmıştır. Leyali'l-Vekûd kutlamalarına önem verilmiş ve günler öncesinden hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Cemaziyelahir'in ortasına gelindiğinde

¹⁰⁹² Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/263.

¹⁰⁹³ Makrîzî, *Mukaffal'-Kebîr*, 6/256.

¹⁰⁹⁴ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/190.

¹⁰⁹⁵ Makrîzî, *Hitat*, 1/389-390.

halifeye, depolarından olan Dâru Aftekin'den, her biri altı Mısır kantarı ağırlığında olan altmış kandil kâdılkudâtın evine taşınırdı.¹⁰⁹⁶

Leyali'l-Vekûd yoğun tören ve kutlamaların düzenlendiği geceler olmuştur. Fâtımîler döneminde Mısır'da kutlanan bu gecelerde toplanma yeri olan Ezher oldukça ışıklandırılır ve Ramazan ayına benzer kutlamalar yapılırdı. Bu günlerde oruç tutanlar olur, etrafı kandillerle aydınlatılan Ezher'de namaz kılınır, ardından kâdılkudâtın başkanlığında fukaha ve kadılar birleşerek meclis kurulur, halifenin hazırlattığı ikramlar servis edilirdi.¹⁰⁹⁷

Leyali'l-vekûd kutlamaları, güneşin batmasının ardından başlardı. Hatipler, kurrâ ve müezzinlerin eşliğinde halife ve vezirin adı okunur, dualar edilir ve Kuran'dan ayetler okunarak ilk olarak saraya gidilirdi. Kâdılkudâtın, halifenin hazinesinden çıkarılan kandiller elinde olduğu halde, bineğinin üzerinde ilerlediği resmî alay düzenlenirdi. İki yanından ardına doğru otuz kandil bulunur, bu iki sıra arasında camilerin müezzinleri bulunurdu. Kurrâ Kur'an ayetlerinden okur, şühûd kıdeme göre, yargı meclisinde oturdukları düzende yer alırdı. Alaya nâiblerin muhafızları, halifenin on hacibi ve emîrlerin hacipleri eşlik ederdi. Her biri üç, iki ya da bir kandil ile Beyne'l-Kasreyn'de (iki saray arası), Zümrüd Kapısı'na kadar ilerler, seyirliğin altındaki geniş alanda halifenin görünmesini beklerlerdi.¹⁰⁹⁸

Fâtımî halifesi, sarayın ön tarafında bulunan Zümrüd Kapısı'nın üzerindeki seyirliğe, üstâzünü'l-muhannekîn eşliğinde çıkar, sırasıyla kâdılkudât, sâhibü'l-bâb ve halkı selamlardı. Kurrâ arkasını selamlığa dönmüş, kalabalığa yönelmiş halde Kur'an ayetlerinden okurdu. İlk olarak Enver (Hâkim) Camii hatibi öne çıkarak hutbesini okur,

¹⁰⁹⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukletyen*, s. 220; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/574.

¹⁰⁹⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukletyen*, s. 220; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/267, 272, 279.

¹⁰⁹⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/574; Sanders, *Ritual*, s. 35.

ayın faziletine değinir ve halifeye dua ederek geri çekilirdi. Ardından Ezher Camii imamı öne çıkar ve hutbesini okurdu. Son olarak imam hutbesini okurdu. Hutbeler arasında kurrâ okumaya devam etmiştir. Hutbelerin ardından üstâzûnü'l-muhannekîn'in en kıdemlisi cemaate selam vererek töreni sonlandırırdu. Kâdılkudât ve şühûd alay eşliğinde Dâru'l-Vizâre'ye kısa ziyarette bulunurlardı. Kâdılkudât, veziri selamlayarak burada oturur, üç hatip akşam namazının ardından halife huzurunda okuduğuna göre daha hafif (sesle) hutbe okurlar, halifeye duada bulunurlardı. Fustat ve Kahire'de büyük caddelerden geçen alay düzeninde kâdılkudât şühûd eşliğinde el-Katâi'ye geçerdi. İbn Tolun Camii'nde namaz kılınır, ardından duada bulunmak üzere¹⁰⁹⁹ Mısır'da meşhedler (türbeler) ziyaret edilir, son olarak Amr b. Âs Camii'nde iki re'kat namaz kılınırdu. Cami, içindeki gümüş aydınlatma ve yaklaşık yüz kandil ile ışıklandırılırdı. Kâdılkudât Amr b. Âs Camii'nden ayrılarak, şayet Mısır'da oturuyor ise yerine yerleşir, Kahire'de ise dönene kadar Kahire Valisi kendisine eşlik ederdi. Receb Ayı'nın ikinci yarısı Amr b. Âs Camii'nde namaz kılınmasının ardından Karâfe'ye geçilir ve buradaki mescidde namaz kılınırdu. Şaban Ayı'nın ilk ve ortasında bulunan gecelerde bu şekilde uygulanırdı.¹¹⁰⁰

Leyali'l-vekûd'u "insanların her taraftan toplandığı en güzel geceler" olarak niteleyen Makrîzî, bu günlerde insanların türlü iyilik ve hayra ulaştığını, meşhed ve cami ehlinin nasiplendiğini ifade etmiştir.¹¹⁰¹ Buna göre Receb ve Şaban ayında Cuma günleri ve ayın ortasında bulunan gecelerde insanlar geleneksel oyun ve eğlencelerin yapıldığı

¹⁰⁹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer Kudâî, *Dakâikü'l-Ahbâr ve Hadâikü'l-İ'tibar*, İstanbul: el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1883, s.37; Abdulgader, *Everyday Life*, s. 104.

¹¹⁰⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukletyen*, s.168, 222; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/574,575; Münâvî, *el-Vizâra*, ss. 66-7.

¹¹⁰¹ Makrîzî, *Hutat*, 1/491.

Karâfe'de toplanır, bu aylarda yemek ve şeker, bal, safrandan yapılan bir çeşit tatlı dağıtılırdı.¹¹⁰²

Leyalü'l-Vekud'da çevresi kandillerle aydınlatılan Ezher'de yarı geceye kadar kâdılkudât şühûd eşliğinde maksûrede bulunur, devlet adamları, fukaha, kurrâ, münşidûn, ağıtçılar (nâha)dan oluşan büyük topluluğun bulunduğu yere kandil koyulur, buhur yakılır, sofrâ kurulurdu.¹¹⁰³ Örneğin Makrîzî, Receb ayının on beşinci gecesinde kâdılkudât Malik b. Saîd el-Fârûkî'nin Kahire Camii'nde bulunduğunu aktarmıştır. (402-3/1011-2)¹¹⁰⁴

Azîz Billâh döneminde leyali'l-vekûd geceleri, İsmâîlî Kâdî Muhammed b. en-Nu'mân'ın başkanlığında devlet adamları, ulemâ ve şühûd eşliğinde Ezher'in maksûresinde toplanarak kutlanmış, İbn Killis'in buradaki topluluk için hazırlattığı tatlı ve ikramlar dağıtılmıştır.¹¹⁰⁵ Makrîzî, bu günlerin, dindar bir İsmâîlî olarak nitelediği Azîz Billâh ve Zâhir Lii'zâzidînillâh döneminde önemle kutlandığından söz etmiştir. Müsebbihî Receb ayını yarıl原因an gecede halkın toplandığı önemli bir gün olduğunu, bu günde mescidlerin ışıklandırıldığını, bakımlarının yapıldığını belirtir. Zâhir Lii'zâzidînillâh beraberinde hanımefendiler, özel hizmetlileri ve devlet adamları ile gelerek kutlamaları seyirliğinde izlemiştir. Müsebbihî, ez-Zâhir döneminde şahit olduğu bu günün kalabalığın Azîz günlerinden beri görülmediğini ifade etmiştir. Halkın bu günlerde yapılan etkinliklere katılmaya önem verdiği dikkate alındığında kutlamaların Fustat'ta da yapıldığı öngörülmektedir.¹¹⁰⁶

¹¹⁰² Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 169; İbn't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 144.

¹¹⁰³ Makrîzî, *Hitat*, 1/421-422,465; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/383; 2/89.

¹¹⁰⁴ Makrîzî, *Hitat*, 465.

¹¹⁰⁵ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*; 7/189.

¹¹⁰⁶ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 169, 246; Makrîzî, *Hitat*, 1/465; Daftary, *İsmâîliler*, 281.

Hâkim Biemrillâh 391/1001 yılı vekûd gecesinde insanlarla bir araya gelmiş, yiyecek, içecek, ve servetinden bolca infak etmiş, eğlence ve temaşayı izlemiştir.¹¹⁰⁷ Bu dönemin sıra dışı uyulamalarından biri olarak 402/1012 yılı Receb ayı ile başlayan üç ay boyunca Ezher Camii'nde kalanlara yapılan ikramlar kesilmiştir.¹¹⁰⁸ Daha sonra yayınlanan siciline (414/1023) ile Hâkim Biemrillâh üç ay boyunca uygunsuz davranışları yasaklamıştır. Bu sicilde kadınların güneş battıktan sonra mezarlıklarda bulunmasının yasaklanması gibi sıra dışı yasaklar da bulunmaktaydı. Halkın Gize ve Cezire'de toplanması, açık yerlerde çalgı çalınması yasaklanmıştı.

Leyali'l-vekûd Fâtımîlerin son dönemine kadar kutlanmıştır. Son dönem Fâtımî halifelerinden olan el-Âmir Biahkâmillah döneminde, bu günlerde halifenin veziri ile katıldığı ikram sofralarının kurulduğu, bunun için beytûlmâlden ödenek verildiği, Kahire'de Ezher, Akmer, Enver; Mısır'da İbn Tolun, Amr b. Âs, Karâfe Camiilerinde, meşhedlerde törenler yapıldığı bilinmektedir. el-Âmir döneminde, Me'mûn el-Betâih'nin beytûlmâl sorumlusunu tatlı yapımı ile görevlendirdiği,¹¹⁰⁹ Kâdî İbn Müyesser'in pirinç kandil ile Karâfe'de bineği ile dolaştığı kaydedilmiştir.¹¹¹⁰

4.1.3. Şiî Nitelikli Tören ve Kutlamalar

Mısır'da Fâtımîler döneminde ilk kez düzenlenen tören ve kutlamaların birçoğunun kaynağı, İsmâilî gelenekte yer alan önemli olaylar ve kutsal günlerdir. Âşûrâ

¹¹⁰⁷ Makrîzî, *Hitat*, 2/285.

¹¹⁰⁸ Makrîzî, *Hitat*, 1/465.

¹¹⁰⁹ Receb'in ilk sabahına bağlayan gece Kâdî Ebü'l-Hicab Yusuf b. Eyyûb el-Mağribî geçen yıl olduğu gibi beytûlmâlden harcamalar için elli dinar ayırmıştır. (517/1124) Makrîzî, *Hitat*, 1/465. Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/262.; Lev, *State and Society*, s. 144

¹¹¹⁰ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 7/216.

Günü (10 Muharrem), Mevlidü'l- Hüseyin (5 Rebûlevvel), Mevlidü Seyyide Fâtıma (20 Cemaiyelahir), Mevlidü İmam Ali (13 Receb), Mevlidü'l-Hasan (15 Ramazan), Mevlidü İmam Hâzır ve Mevlidü'n- Nebevi'den oluşan Mevalidü's-Sitte, Ali b. Ebî Talib'in halife tayin edilşinin kutlandığı Gadîr-i Hum(18 Zilhicce) Fâtımîlerin kutsal saydığı günlerin başında gelmiştir.¹¹¹¹ Şiî nitelikli önemli gün ve kutlamaların Mısır'ın tamamındaki yansımaları bilinmemekle birlikte, bu günlerde törenler önemle yapılmış ve zamanla Mısır'ın dinî hayatında kalıcı etki bırakmıştır.¹¹¹²

4.1.3.1. Âşûrâ Günü

Fâtımîler döneminde Şiî nitelikli önemli günlerden biri olan Âşûrâ Günü, resmî olarak ilk kez Büveyhî yönetici Muizzüdevle (356/967) tarafından Bağdat'ta kutlanmıştır. (352/963) Fâtımîler, Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehadetinin (60/680) anıldığı ve 10 Muharrem'e rastlayan bu günü matem¹¹¹³ havasında anmışlardır. Kâdî Nu'mân, halifenin bu günün ağlama ve yas ile geçirilmesi emrettiğini, Ümeyyeoğulları gibi kutlama bayram havasında anılmasını yasakladığını aktarmıştır.¹¹¹⁴ Ağlama ve ağıtlarla geçen törenler sırasında acı ve şiddeti temsil eden ritüeller de yer almıştır. Bu günde ticari faaliyetler durdurulur, ortaya çıkması muhtemel taşkınlık ve huzursuzluğun

¹¹¹¹ Daftary, *İsmâilîler*, 281.

¹¹¹² Lev, *State and Society*, s. 197.

¹¹¹³ Aşure Günü'nde yapılan tövbe ve yass uygulamalarının Kerbelâ olayının yaşanmasında pişmanlık duyan ve Tevvâbîn olarak bilinen Kufe'li topluluk ile başladığı ifade edilmiştir. Buna göre tevvâbîn yüzleri siyaha boyalı halde Hz. Hüseyin'in mezarı başında bir gün boyu kalarak yas tutmuşlardır. (64/684) Heinz Halm, *Şiiler*, çev. Muhammet Mertek, İstanbul: Runik Kitap, 2020, s. 35.

¹¹¹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, s. 397.

önlenmesine özen gösterilirdi.¹¹¹⁵ Hz. Ali'ye hakaret eden bir adamın ve usulsüz davrananların boynunun vurdurulması, kâdılkudât Abdülazîz b. Nu'mân'ın münşidlere insanların verdiklerini almamalarını emretmesi (396/1006) Âşûrâ Günü'na ilişkin Hâkim Biemrillâh döneminin sıra dışı uygulamaları olmuştur.¹¹¹⁶

Ezher, Fâtımîler döneminde Âşûrâ Günü törenlerinin düzenlendiği önemli mekânların başında gelmiştir. Halifenin insanlara görünmediği bu günün erken saatinde düzenlenen alayda, kâdılkudât, dâi'd-duât, şühûd ve diğer devlet adamları matem giysilerini giyerek binekleri üzerinde önce Ezher'e, ardından Meşhedü'l-Hüseyinî'ye giderlerdi. Ezher'de yapılan matem törenlerinde emîrler, âyan, kurrâ, camilerdeki mütesaddirîn hazır bulunur, vezir dâi'd-duât ve kâdılkudâtın eşliğinde meclisin ortasına yerleşirdi. Kurrâ Kur'an'dan bir bölüm okur, münşidler yüksek sesle şiir okur, Hz. Hasan, Hz.Hüseyin ve Ehli Beyt'e ağıt yakılırdı. Üç saat süren törenin ardından vezir elinde küçük bir mendil ile evine çekilir, topluluk ise ertesi günün erkeninde dağılırdı. Meşhed'deki törenin ardından vezir beraberinde bulunanlar ile saraya gider, yüzleri örtülü ve yalınayak halde halifenin önüne çıkarlardı. Bu şekilde Hz.Hüseyin'in şehadetine derin üzüntülerini gösteren emîrler ve devlet adamları matem kıyafetleri ile sarayın altın salonunda sumatu'l-hüzün olarak bilinen törensel yemeğe katılırlardı. İkramlar arasında mateme özgü, rengi değiştirilmiş ekmek bulunurdu.¹¹¹⁷ Âşûrâ Günü'nde Kahire'de ağıt yakan biri dolaşır, satıcılar çalışmaz, dükkânlar ikindi sonrasına kadar kapalı kalırdı. Bu

¹¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/201; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/145- 146; Eyüp Baş "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *AÜİFD* 45/1 (2004):176.

¹¹¹⁶ Makrîzî, *Hitat*, 1/431; 2/342.

¹¹¹⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 223; Dodge, *al-Azhar*, s. 30; Lev, *State and Society*, s.145; Baş, "Aşûre Günü", s.176.

gelenek, Muiz Lidînillâh döneminden son halife Âdîd Lidînillâh dönemine kadar sürmüştür.¹¹¹⁸

4.1.3.2. Mevalidü's-Sitte (Doğum Günü Kutlamaları)

Fâtımîler döneminde kutlanan Mevlid-i Nebî kutlamaları hakkında var olan kısıtlı bilgiye İbnü'l-Me'mûn ve İbnü't-Tuveyr'in kayıtları ile ulaşılabilmektedir.¹¹¹⁹ Bu dönemde Şî-İsmâîlî inancına göre kutsal sayılan kişilerin doğum günleri kutlanırdı. Mevalidü's-Sitte olarak anılan bu günlerden, Hz. Muhammed'in doğduğu gün olan Mevlidü'n-Nebî, Fâtımîler döneminde kutlanan mevlidlerden en önemlisidir. Mevlidü'n-Nebî'nin yanı sıra Hz. Ali, Hz. Fâtıma ve Âmir Biahkâmillah döneminden itibaren hüküm süren Fâtımî halifelerinin doğduğu günlerde kutlama yapılmıştır. Fâtımîlerin son döneminde yaşayan tarihçi İbn Tuveyr ise, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için yapılan mevlid kutlamalarına katıldığından söz etmiştir.¹¹²⁰

Mevlidü'n-Nebî' kutlamalarında Ezher ve hilâfet sarayı ana toplanma yeriydi. Fâtımî halifesinin kalabalıkların önüne çıktığı bu günde, Kahire'nin üç büyük camisi olan Ezher, Hâkim Camii ve Akmer Camii'nde vaazda bulunulur, malû'n-necvâ'dan sadaka dağıtılırdı. 516/1122 yılı Mevlidü'n-Nebî ve 517/1123 yılı halife el-Âmir'in mevlid

¹¹¹⁸ Makrîzî, *Hutat*, 1/431, 490; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/93; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, 5/152-153.

¹¹¹⁹ Âmir Biahkâmillah'ın ünlü veziri Me'mûn el-Betâihî'nin oğlu tarihçi Cemalüddîn b. Me'mûn Ebî Abdullah Muhammed b. Fatih b. Muhtar el-Betâihî'nin el-Âmir dönemine ilişkin kayıtları (515-518/1122-1125) babasından aldığı tahmin edilmektedir. Tarih vermeyen İbnü't-Tuveyr'in, Akmer Camii'nden söz ettiği dikkate alındığında İbnü'l-Me'mûn'a yakın tarihleri (519/1125) aktardığı tahmin edilmektedir. Kaptein, *Birthday*, s. 7, 12, 17.

¹¹²⁰ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.217; Makrîzî, *Hutat*, 1/33; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/93.

kutlamalarına ait bilgiyi İbnü'l-Me'mûn'dan aktaran Makrîzî,¹¹²¹ dâru'n-necvâ'dan altı bin dirhem dağıtıldığını kaydetmiştir. Ayrıca öğle vaktine kadar dâru'l-fitra'da¹¹²² hazırlanan tatlılar Mukattam ve Karâfe arasında yer alan türbe (Ehl-i beyt mezarlarının) bekçilerine, Kahire camilerinde kâdılkudât, dâi'd-duât, muhtesib, hatipler, kurrâ, öğreticiler ve şairlerden oluşan devlet yetkilileri ve din adamları arasında dağıtılmıştır.¹¹²³ Bu günlerde üzüm pestilinden boş halka şeklinde yapılan, ortasında badem ya da fıstık olan ve huşkenânc olarak bilinen tatlının dağıtıldığı bilinmektedir. Örneğin Makrîzî, Me'mûn el-Betâihî'nin mevlid günü kırk sini huşkenânc ve tatlı dağıttırıldığını kaydetmiştir.¹¹²⁴ Öğle namazının ardından¹¹²⁵ Ezher'de tören ve kutlamalar başlar, alay düzeninde ilerleyen kâdılkudât şühûd eşliğinde Ezher'de hazır bulunurdu. Törenler sırasında Kur'an'dan ayetler okunurdu. Ezher'deki töreni maksûreden izleyen bu

¹¹²¹ Mevlidlerle ilgili kısa bilgiler veren Makrîzî, yararlandığı kaynaklardan söz etmemekle birlikte, ilk olarak İbnü'l-Me'mûn'dan yararlandığı tahmin edilmektedir. Kaptein, *Birthday*, s.10; P. M. Holt, "Passages de la Chronique d'Egypte d'İbn al-Ma'mûn, Prince Ğamâl al-Dîn Abû 'Alî Mûsâ b. al-Ma'mûn al-Baġâ'ihî, m. 588 h by Ayman Fu'âd Sayyid, *Ibn al-Ma'mûn al-Baġâ'ihî*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 48/2 (1985):424.

¹¹²² Makrîzî ve İbn Taġrîberdî'nin aktardıklarına göre, kurulan sofralar ve dağıtılan yemeklerle ilgili işlerin yürütüldüğü Dâru'l-Fitra, ilk olarak Azîz Billâh döneminde Büyük Eyvan'dan ayrılan bir bölümde kurulmuş, zamanla çeşitli mekânlara taşınmıştır. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s.38; Makrîzî, *Hitat*, 1/425; İbn Taġrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/39. İbnü't-Tuveyr ise saray mutfaġının yetersiz kalması üzerine, vezir Me'mûn el-Betâihî'nin, Bâbü'd-Deylem'in ve Meşhedü'l-Hüseynî'nin karşısında Dâru'l-Fitra'yı müstakil şekilde inşa ettirdiğini kaydetmiştir. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.144.

¹¹²³ Makrîzî, *Hitat*, 1/491; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmîyye*, s.380; Kaptein, *Birthday*, s. 11, 13.

¹¹²⁴ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/260

¹¹²⁵ Kalkaşendî mevlide ilişkin bilgiyi İbnü't-Tuveyr'den aktarmasına rağmen, törenin öğle namazı değil, ikinci namazının ardından başladığını ifade etmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/576, Kaptein, *Birthday*, s. 17

kalabalık Ezher'den ayrılarak Süyûfiyye ve Emîru'l-Cüyûş çarşılarından geçerek, halifenin çıkacağı seyirliğe ulaşırlardı. Sâhibü'l-Bâb Dâru'l-Vizâre'den çıkar ve tören yerine ilerlerdi. Yürüdükleri yol boyunca süpürülmüş ve su serpilmişti. Altı sarı kum ile kaplanmış olan sarayın en alçak seyirliğinin ¹¹²⁶ altında halifenin kendilerini selamlamasını beklerlerdi. Bu sırada Kahire Valisi, yolların güvenliğini sağlardı.¹¹²⁷

Halifenin selamlama sırasında yüzünün örtülü olduğu, çevresini üstâzünü'l-muhannekîn ve saray erbabından bir topluluk bulunurdu.¹¹²⁸ Halife görünür, sonra üstâzünden biri çıkar, halifenin örtülmesini işaret ederdi. Halifenin kalabalığı selamlamasının ardından kurrâ, leyali'l-vekud'da olduğu gibi Kur'an ayetlerinden okurdu. Enver Camii (Hâkim Camii) hatibi, minberdeki gibi hutbe okurdu. Sonra peygamberden ve onun doğumundan söz eder ve halifeye dua ederek hutbesini bitirirdi. Ardından Ezher Camii hatibi hutbesini okur, en son Akmer Camii hatibi hutbesini okurdu.¹¹²⁹ Kalkaşendî, Hz. Ali'nin mevlidinin de benzer şekilde kutlandığını belirtir.¹¹³⁰

Başladığı tarih kesin olarak bilinmeyen Mevlidü'n-Nebî kutlamaları Efdal b. Bedr el-Cemâlî döneminde, Hz. Ali, Hz. Fâtıma ve halifenin mevlidleri ile birlikte, durdurulması (487-515/1094-1122) dışında kutlanmaya devam etmiştir. Şîi-İsmâilî uygulamaların kaldırıldığı Efdal döneminde, dinî gün ve bayramlarda halifenin rolü kısıtlanmıştır. Efdal'in ölümünün ardından, el-Âmir'in yakınında bulunan üstâzünün

¹¹²⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.217-8; Abdulgader, *Everyday Life*, s. 99. Kalkaşendî kendi dönemine referansla, söz konusu seyirliği Kutbiyye Kapısı'nın karşısında, yere yakın yükseklik olarak betimlemiştir. *Subhu'l-A'şâ*, 3/576; Kaptein, *Birthday*, s. 16.

¹¹²⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 1/433; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtümîyye*, 274-5; Kaptein, *Birthday*, s. 9, Şennâvî, *el-Ezher*, s. 90.

¹¹²⁸ Canard, Marius, "Le Cérémonial", s.368.

¹¹²⁹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.219; Makrîzî, *Hıtat*, 1/433; 2/290; Kaptein, *Birthday*, s.15.

¹¹³⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/576.

girişimi ile mevlid kutlamaları önceden olduğu gibi kutlanmaya devam etmiş, halifenin merkezî konumunu yeniden kazanması amaçlanmıştır.¹¹³¹

Diğer mevlidler Mevlid-i Nebî'ye benzer şekilde kutlanmıştır. Örneğin, hüküm sürdüğü sırada, Âmir Biahkâmillah'ın doğum günü (12 Muharrem) oldukça şaşaalı kutlanmıştır. (516/1122-3 ve 517/1123-4) Bu uygulamadan sonra Fâtımî halifelerinin doğum günlerinin kutlanması gelenek haline gelmiştir. Mevlid günlerinde Ehl-i beyt mezarlarında bulunan kârî, zahid ve muhtaçlara sadaka ve yemek dağıtıldığı, Ezher'de ve Amr b. Âs Camii'nde kalanlar arasında sadaka dağıtıldığı aktarılmıştır.¹¹³²

4.1.3.3. Gadîr-i Hum Kutlamaları

İsmâîlîyye inancına göre Hz. Ali'nin, peygamberin vârisi olduğu olay Gadîr-i Hum (18 Zilhicce 10/17 Mart 632) Fâtımî Devleti'nde din ve siyasetin buluştuğu önemli kutlamalardan biridir. Buna göre hicretin dokuzuncu yılında Hz. Muhammed haccı tamamlayıp Medine'ye geri döndüğü sırada Gadîr Hum denilen yere ulaşmıştır. (18 Zilhicce) Burada inen ayete göre¹¹³³ Hz. Muhammed'e, halka Ali'yi imam olarak tanıtmayı, velayet hakkında vahyedileni tebliğ etmesi emredilmiş ve herkese Ali'ye itaat

¹¹³¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/257; Kaptein, *Birthday*, s. 10.

¹¹³² Âmir Biahkâmillah'ın doğumunun Efdal'in ölümünden sonra kutlanmaya başlaması, halifenin üstünlüğünü yeninde sağlaması olarak yorumlanmıştır. Benzer ilişki Küteyfat'ın esaretinden kurtulmasının ardından Hâfiz Lidînillâh'ın başlattığı zafer bayramı ile ilgili olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/93; Lev, *State and Society*, 146.

¹¹³³ “Ey Resûl! Rabbinden sana indirilene tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah, kâfirler topluluğuna rehberlik etmez.” Mâide Sûresi 5/67.

edilmesi farz kılınmıştır. ¹¹³⁴ Rivayete göre Hz. Muhammed burada yaptığı konuşmasını, "Allahu ekber! Din kemale erdi, nimet tamamlandı. Allah benim risâletime ve benden sonra Ali 'nin velayetine razı oldu" sözleriyle tamamlamıştır. ¹¹³⁵

Makrîzî, Gadîr-i Hum'u kutlamalarını Büveyhî yönetici Muizzüddeve'nin başlattığına işaret etmiştir. (352/964) Mısır'da ise Gadîr-i Hum 362/973 yılından itibaren kutlanmış, hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Kahire'de ve Fustat'ta etkinlikler düzenlenmiştir. Bu günde kurrâ, hakimler ve hatipler Ezher'de toplanarak öğleye kadar dua edip namaz kılarlar, ardından saltanat sarayına yürürlerdi. Ehl-i beyt'in anıldığı ¹¹³⁶ törenler sırasında (baş)kadı Eyvânü'l-Kebîrdeki davet kürsüsünün altında oturur, resmî bir görev olarak hatibin hutbesini dinledikten sonra, topluluğa iki re'kat namaz kıldırırdı. Halife, vezir ve diğer devlet adamları Gadîr-i Hum törenlerine resmî kıyafet ile katılmışlardır. (516/1123) ¹¹³⁷ Halife sarayı önünde yapılan askerî mahiyetteki törende, emîrler, süvari ve piyade birlikleri, vezir, sâhibü'l-bâb, Kahire ve Fustat valileri hazır bulunmuşlardır. Törenin ardından üstâzûnü'l-muhannekîn eşliğinde gölgeliksiz, sade tören kıyafeti ile görünen halife kâdılkudât ve şühûd tarafından karşılanmıştır. Bu günde

¹¹³⁴ Peygamber Gadîr-i Hum'da Ali'nin velayetini duyurmuştur. Buna göre etrafındakiler peygamberin risâletini ikrar etmiştir ("elestü ûlâ bikümü min nüfûsiküm" sorusunu inananlara yönelttiğinde onlar da üç kez "belâ" cevabını vermişlerdir.) Ardından peygamber "femen küntü mevlâhu fe Ali mevlâhu (benim mevlâsı olduğum Ali'nin de mevlâsıdır) diyerek devam etmiştir. Kirmânî, *el-Mesâbih*, s. 85.

¹¹³⁵ Allame Emîni, *Gadîr-i Hum: Özetle el-Gadîr (fî Rihab î'l-Gadîr)*, çev. Seyyid Ali Hüseyinî, Kum: İslâmî Kültür ve İlişkiler Merkezi Yayınları, 1998, s. 36, 39.

¹¹³⁶ Makrîzî, *Hutat*, 1/353, 362; Lev, *State and Society*, s. 144.

¹¹³⁷ Makrîzî, *Hutat*, 1/388-390; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 274.

sarayın eyvanında hutbe okunmuştur.¹¹³⁸ İbnü'l-Esîr, Gadîr-i Hum'da çadır kurmak, süslemeler yapmak, şenlik düzenmenin Şîî geleneği olduğunu belirtmiştir.¹¹³⁹

Makrîzî, Hâkim Biemrillâh döneminde Gadîr'i Hum kutlamalarının yasaklandığı, hutbe ve halifenin gölgesi olmaksızın düzenlenen sade alay dışında Kahire'den kimsenin törenlerde bulunmadığını aktarmıştır.¹¹⁴⁰

Fâtımîlerde geç dönem Gadîr-i Hum kutlamaları sırasında, yoksulların ve ihtiyaç sahiplerinin Me'mûn el-Betâihî'nin evinin önünde toplanarak ikram bekledikleri ve yetimlerinin evlendirilmesini istedikleri kaydedilmiştir. (516/1123) Şairlerin Ehl-i beyt'e övgüde bulunduğu bu dönemde zengin-fakir herkesin beklentisi olurdu. Gadîr-i Hum Bayramı için devlet adamlarına yüz kırk dört parça kıyafet ve yediyüz doksan dinar dağıtılmıştır. Me'mûn hil'at giydikten sonra, kendi malından iki bin beş yüz seksen dinar dağıtmıştır. Vezirin kutlamalardan sonra evine gittiği, burada birçok şairin ona övüde bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹⁴¹

4.2. İdarî Faaliyetler

Fâtımîler Mısır'a girdiklerinde İhşîdî Sarayı ve İbn Tolun Camii'nde toplumsal ve idarî faaliyetler yürütülmekteydi.¹¹⁴² Benzer şekilde Ezher'de, toplumsal konular görüşülmüş, halka duyurular yapılmış, idarî işler yürütülmüştür. Yapılan faaliyetler, yönetici sınıf (ehlü'd-devle), büyük ve orta sınıf tüccar, avamdan olup maaşlı çalışanlar

¹¹³⁸ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyen*, s. 186; Canard, *Le cérémonial*, 403.

¹¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/511.

¹¹⁴⁰ Makrîzî, *Hitat* 1/ 389-390.

¹¹⁴¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 6/263.

¹¹⁴² Pedersen, "Mescid", s. 45.

(ehlü'l-bez), ziraatle uğraşan kırsal halkı (ehlü'l-felh), ehlü'l-fukara,¹¹⁴³ ilim tahsil eden öğrenciler ve ihtiyaç sahipleri ile ilgiliydi.¹¹⁴⁴

Fâtımî Devleti'nin ilk yıllarından itibaren Mısır'da âyan, Ezher'de sık sık bir araya gelerek devlet işlerini mütalaa etmişlerdir. Cevher es-Sıkkılı'nın Cuma Namazı'nın ardından dinî ve dünyevi işleri görüşmek üzere Müslüman halkla Ezher'de toplandığı bilinmektedir. Fâtımî halifesinin emir ve sicilleri Ezher'de okunmuş, vergi düzenlemeleri burada yapılmıştır.¹¹⁴⁵ Hâkim Camii'nin inşasından sonra Ezher bu yönüyle önemini korumuştur. Fâtımî halifeleri namaz kılmak üzere Ezher'de bulunduğu günlerde halkla bir araya gelmiştir. Örneğin, Ramazan ayında Cuma namazı kılmak üzere Ezher'e gittiği sırada Azîz Billâh yol üzerinde istek ve şikayetleri dinlemiş, yine Ezher'e gitmek üzere düzenlenen bir geçit töreni sırasında oğlu Mansûr'u (el-Hâkim), yanında bulundurmıştır. (383/993)¹¹⁴⁶

Ezher'de yürütülen toplumsal ve idarî faaliyetler, önemli ölçüde yargı, mühteseblik, kolluk güçleri (şurta) ve vergi düzenlemelerine ilişkin idarî ve bürokratik işlerdi. Mısır'daki mescidler arasında Ezher'in resmî karakteri ile ön plana çıkmasının önemli etkenlerinden biri, belirli günlerde burada yürütülen yargı işleri olmuştur.¹¹⁴⁷ Bu dönemde kadılar usulen kendi evlerinde, beytül-mâlde ve camilerde bulunmuşlardır.¹¹⁴⁸

¹¹⁴³ Zühd hayatını benimseyen topluluk. Süleyman Uludağ, "Fakr", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 12 (1995): 133.

¹¹⁴⁴ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 365.

¹¹⁴⁵ Avf, *el-Ezher*, ss.37-8.

¹¹⁴⁶ Makrîzî, mizallenin oğlu Mansûr'un üzerine bulunması nedeniyle Fâtımî halifesinin alaya mizallesiz devam ettiğini belirtir. *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/279; Lev, *State and Society*, s. 143.

¹¹⁴⁷ Makrîzî, *Hutat*, 1/ 405; *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/108-9.

¹¹⁴⁸ Kindî, *Vülât-ı Mısır*, s. 292; Nasır- Hüsrev, *Sefername*, s. 169; Pedersen, "Mescid", s.46.

Amr b. Âs ve İbn Tolun Camii'nde bulunan kâdılkudât, inşasından sonra haftanın belirli günlerinde Ezher'de oturmuştur.¹¹⁴⁹

Cevher es-Sıkıllî'nin her cumartesi, vezir Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Fazl, Kâdî Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed ve fukahanın ileri gelenleri ile idare, yargı ve denetlemenin en üst kurumu mezâlimde¹¹⁵⁰ oturduğu bilinmektedir. Aynı zamanda mezâlim üyelerine bin dinar dağıttığı ve oturumlarını Cumartesi gününden pazar gününe taşıdığı kaydedilmiştir.¹¹⁵¹ Kalkaşendî, vezir olması durumunda kılıç ehlinin en üst makamı sâhibü's-seyf'in haftada iki gün yapılan mezâlimin ortasında bulunduğunu aktarır. Buna göre kıdemli şühûdun eşliğinde kâdılkudât karşısında bulunurdu. Vezirin kâtibi, sâhibü beytül-mâl,¹¹⁵² sâhibü'l-bâb, ordu komutanı (isfihsalâr), derecelerine göre nâibler¹¹⁵³ ve

¹¹⁴⁹ Şennâvî, *el-Ezher*, s. 46.

¹¹⁵⁰ İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, s. 58; İmâdüddîn, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 687. Mezâlimde tarım hakları, arazi ve su yolları, mülklerin sınırları ile ilgili şikayetlere bakılırdı. Mezâlimde görevlendirilecek kişinin, itibarlı, nüfuz sahibi, yetkin, ahlak sahibi olması gerekir, dindar, gözü tok, yargıya hakim olması gerekir. Mezâlim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, Kahire: Matbaatü'l-Vatani Mısır, 1298/1880-1, ss.73-92.

¹¹⁵¹ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/61.

¹¹⁵² Beytül-mâl sorumlusu, şüyûhu'l-'udûl (شيوخ العدول) arasından seçilirdi. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 117. Beytül-mâl vekilinin halife adına satış tasarrufu bulunur, kölelerin azadı, kefalet, satın alma işlemleri imar faaliyetleri, bineklerin gözetimi işleri ile ilgilenirdi. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/559.

¹¹⁵³ Kâdılkudât nâiblerinin yanı sıra sâhibü'l-bâb'ın vekili olan nâibler bulunmaktaydı. Niyâbetü's-şerîfe olarak anılmıştır. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s.117. Kalkaşendî, diğer adıyla mihamdar olan nâibin, ehl-i kalemin üst rütbelerinden olduğunu aktarmıştır. Buna göre halifeye gelen elçilerin ağırlanması, ihtiyaçlarının giderilmesi, görüşmelerinin sâhibü'l-bâb'a hatırlatılmasından sorumlu olup, elçinin halife ve vezire sunulması sırasında sâhibü'l-bâb'ın yanında yer alırdı. *Subhu'l-A'sâ*, 3/559-560.

hacibler mezâlimde bulunan diğer devlet görevlileriydi.¹¹⁵⁴ Sâhibü's-seyf'in olmadığı zaman mezâlimde sâhibü'l-bab bulunurdu.¹¹⁵⁵

4.2.1 Muhtesiblik Faaliyetleri

Mısır'daki ilk yıllarından itibaren Fâtımî Devleti'nde muhtesiblik, ehl-i kalem'in önemli görevlerinden biriydi. Muhtesib olacak kişi hil'at giyer, sicili Kahire ve Mısır minberlerinde okunurdu.¹¹⁵⁶ Hisbe teşkilatının başına ilk atanan kişinin Muiz Lidînillâh döneminde Ebû Ca'fer el-Horasani olduğu (358/969) kaydedilmiştir. Ertesi yıl, muhtesibin vefat etmesi üzerine Süleyman b. İzzet muhtesib atanmış, pahalılığın ve artan fiyatların kontrolü ile görevlendirilmiştir. Benzer şekilde Müsebbihî, 415/1025'te Mısır muhtesibi Devvas b. Ya'kûb'un un ve ekmek fiyatlarındaki artışı ve toplumda neden olduğu karmaşaya son vermek için aldığı önlemleri ayrıntılı olarak kaydetmiştir.¹¹⁵⁷

Hisbeyi dinî bir görev olarak açıklayan İbnü't-Tuveyr, muhtesibin Kahire ve Mısır camilerinde sırayla gün aşırı bulunduğunu aktarmıştır. Makrîzî bu camilerin Ezher ve Amr b. Âs Camii olduğunu belirtir. Camilerde bulunan muhtesib böylece Fustat ve Kahire mahallelerinde kontrolü sağlardı. Halifenin ve vezirin sürekli denetiminde olan¹¹⁵⁸ muhtesibin yanında hukuk işlerini bilen ayanu'l-mu'addelin denilen ileri gelenlerden oluşan bir topluluk bulunurdu. Dinî, malî, kazaî yönleri haiz bu muhtesib Müslüman kişilerden seçilmiştir. Borçların tahsili, kural ihlalini önleme görevleri bulunan muhtesibin, Kahire ve Mısır'da çok sayıda temsilcisi bulunmaktaydı. Kahire

¹¹⁵⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/603.

¹¹⁵⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/554.

¹¹⁵⁶ İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 115-7; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1/147.

¹¹⁵⁷ Müsebbihî, *Ahbâr*, 190-8; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117, 120.

¹¹⁵⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 198; İbnü'l-Furât, *Tarih*, 4:1 /146.

Camii'nde (Ezher) ve Mısır'da gūnaşırı bulunan muhtesibin temsilcileri çarşı-pazarı dolaşırlardı. Ağırlık ve ölçü standartlarının belirlendiğı Dârul-'İyâr'ı denetleyen muhtesib aylık otuz dinar maaş alırdı. ¹¹⁵⁹

Fâtımîler döneminde, toplum güvenliğini sağlayan şurtanın, yerleşimlerde olası karmaşayı önleyici, suçı caydırıcı işleve sahip, teşkilatı tam bir kurum olduğı anlaşılmaktadır. Müsebbihî'nin, şurta yöneticilerinin vefat tarihlerine ilişkin verdiğı bilgiler, bu dönemde teşkilata ilişkin ulaşılan en eski kayıtlardandır. Yine onun aktardığı bilgiye göre aktardığı bilgiye göre, Mağribliler şurta teşkilatında görev almışlardır. ¹¹⁶⁰ Makrîzî'nin aktardığını göre, şurta sorumlusu Yânis es-Sıkıllî, Azîz Billâh dönemi Ramazan törenlerinde (380/991) görev almıştır. ¹¹⁶¹ Verilen cezanın uygulayıcısı şurta olmuştur. Örneğın, Hâkim Biemrillâh döneminde Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e lanet okuyan Şîi bir topluluğun bulunduğı, Hüseyin el-Kasîr adında bir kişinin bu topluluğa lanet ettiğı nakledilir. el-Cami'ye getirilerek Kâdî Hüseyin'in huzuruna çıkarılan bu kişi, lanet okuduğunu inkar etmiş, kadı ise ona falanca kişilere ¹¹⁶² lanet etmesini emretmiştir. Lanet okumayı reddeden bu kişi için, hakkındaki iddiaları doğruladığı hükmünü veren kadı şurtayı çağırarak dövülmesi emrini vermiştir. Şurta caminin kapısında bu kişiyi döverek, halkın önünde dolaştırmıştır. (390/1000) ¹¹⁶³

¹¹⁵⁹ İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 115-7.; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/558; Makrîzî, *Hitat*, 2/34; Makrîzî yalnız Amr b. Âs Camii'nde atama sicilinin okunduğunu ifade etmiştir. *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/342; Şennâvî, *el-Ezher*, 47.

¹¹⁶⁰ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 223.

¹¹⁶¹ Makrîzî, *İtti'âz'l-Hunefâ*, 1/267; İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede*, 4/75.

¹¹⁶² Kadının lanet edilmesi için kastettiğı iki kişinin Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer olduğı, Makrîzî'nin el-Cami olarak belirttiğı yerin ise, cümleinin siyakına göre Amr b. Âs Camii olduğı tahmin edilmektedir.

¹¹⁶³ Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/354

Kahire’de ortaya çıkan bir yağma olayına (415/1025) şurtanın müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, halkın şurta sorumlusuna, işlenen bir suçta şikayet ettiğini, bunun sonucunda suçluların cezaya çarptırıldığından söz edilmiştir.¹¹⁶⁴ Şurta faaliyetlerinin müstakil olarak Ezher’de gerçekleştiğine dair kaynaklarda bilgiye ulaşılamamakla birlikte Kalkaşendî, sicil belgelerinde Kahire ve Mısır’da hisbenin bazen, şurta yöneticisine bağlandığını ifade etmiştir.¹¹⁶⁵ Diğer yandan duyurular yapan, ceza ve hadleri uygulayan şurta teşkilatının, halka ulaşılabilir başlıca mekânlardan biri olması nedeniyle, Ezher’de bulunduğu tahmin edilmektedir.

4.2.2 Vergi Düzenlemeleri

Fethinden itibaren Mısır’da Müslüman yönetimler halktan vergi toplamıştır. Savaş ve toprak vergisi (haraç) toplamakla görevli olan ummâlu’l-harâc’ın ilk yöneticisi Amr b. Âs olarak kabul edilmiştir. Fâtımîler döneminde vergi düzeni, kendinden önceki yönetimlere benzer şekilde devam etmiş,¹¹⁶⁶ vergi gelirlerinin önemli bölümü haraçtan toplanmıştır. Cevher es-Sıkillî,¹¹⁶⁷ İbn Killis ve Ebu Ali Aslûc b. el-Hasan (363/974),¹¹⁶⁸ Bilal b. Mes’ud, Hasan b. Te’yid, Abdullah b. Halef el-Mersadî,¹¹⁶⁹ Sümâme b. Ebî Zâkî, Ali b. Amr el-Addas, Ali b. Sa’id el-Mevlâ, Muhammed b. Abdullah b. Müdebbir, İbnü’l-

¹¹⁶⁴ Makrîzî, *İtti’âz’l-Hunefâ*, 1/296/; 2/170.

¹¹⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ*, 3/559.

¹¹⁶⁶ Makdisî, Fâtımîler döneminde toprak vergisi olan haracın yerine, tarımdaki verimin Nil’e bağlı olması nedeniyle bir tür iktâ düzeninin uygulandığını belirtir. Hükümdar arazinin kullanım hakkını, talep eden çiftçiye verirdi. Hasat zamanı çiftçinin bir yere yığıldığı mahsül, hazine görevlisi tarafından değerlendirilerek, kira bedeli mahsulden alınır, geriye kalan çiftçiye bırakılırdı. *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 212.

¹¹⁶⁷ İmâdüddîn, *Uyûnü’l-Ahbâr*, s. 687.

¹¹⁶⁸ Makrîzî, *el-Müntekâ li’bn Müyessser*, s. 163.

¹¹⁶⁹ İbnü’s-Sayrafî, *el-İşâra*, s.53.

Muvaffagî (414/1023),¹¹⁷⁰ kaynaklarda adı geçen Fâtımî dönemi vergi sorumlularıdır. Bazıları birden fazla göreve gelmiştir.¹¹⁷¹

Fâtımî Devleti'nde tarım, ticaret ve gümrük vergileri, gayrimüslimlerden toplanan vergiler, Ramazan Bayramı'nda fitre, toprak gelirleri devletin önemli gelir kaynaklarıydı. Yapılan sık artıştan dolayı vergilerin toplanması, toplumda huzursuzluğa neden oluyordu. Örneğin, Hâkim Biemrillâh'ın hilâfetinin ilk yıllarında (404/1014) humus, zekât, fitre, necvânın yükseltilmesine yönelik bir düzenleme yapılmıştır.¹¹⁷² Halife veya kadıya iletilerek çözüme ulaşamayan halk artışa tepki göstermiştir. Bu sırada vesâta görevinde bulunan Ebû Abbas Fadl b. Ca'fer b. Murad'ın azledilmemesi üzerine perşembe oturumunda öldürüldüğü aktarılmıştır.¹¹⁷³

İsmâilî davet meclislerinde toplanan necvâ,¹¹⁷⁴ özel bir vergi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü her yıl toplanan zekâta istinaden, Müslümanların peygambere ve ailesine de ödeme yapması dinî yükümlülük olarak görülmüştür. Buna göre müminûn ve müminâtın belirli miktarda yaptığı ödeme, davet meclislerinde görevli kişiler tarafından toplanmıştır.¹¹⁷⁵ Necvâ aynı zamanda, bir bağlılık ifadesi olmuştur. Örneğin Yemen'de Suleyhî emîri Ali b. Muhammed es-Suleyhî (438/1047-477/1084) bağlılığının

¹¹⁷⁰ Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 16/34.

¹¹⁷¹ İbn Zûlâk, *Fezâilu Mısır*, s.26-7.

¹¹⁷² İbn't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 86; Makrîzî, *Hitat*, 1/ 391.

¹¹⁷³ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, s. 60; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/109.

¹¹⁷⁴ Makrîzî, *Hitat*, 2/260.

¹¹⁷⁵ Kâdî Nu'mân Enfal Sûresi kırk birinci ayetinin ve Ca'fer es-Sâdık'ın "beşinci Ehl-i Beyt'in'dir; diğer dördünde insanlarla beraberiz" sözünün necvânın dayanakları olduğunu ifade etmiştir. Kâdî Nu'mân, *Kütübü'l-Himme*, s. 80.

göstergesi olarak toplanan necvâyı, miktarı on bin dinara ulaşan hediyelerle birlikte Kahire'ye göndermiştir.¹¹⁷⁶

Fâtımîler döneminde vergi düzenin ıslahına yönelik önerilerin yer aldığı birtakım harâc ve emvâl çalışmaları yapılmıştır. Örneğin Mâlikî fakih Ahmed b. Nasr Davudî (402/1011)¹¹⁷⁷ *Kitâbü'l-Emvâl* eserinde vergi uygulamalarını eleştirmiş ve öneriler sunmuştur.¹¹⁷⁸

Fâtımî Devleti'nde vergi ve maliye düzenlemelerine ilişkin duyurular Ezher ve Amr b. Âs Camii'nde okunmuştur.¹¹⁷⁹ Örneğin, Me'mûn el-Betâihî'nin, toprak gelirlerinden alınan hilâlî mal ve ticari gelirlere alınan harâcî malın hesaplanmasını önermiştir. Aynı zamanda, bir çeşit sigorta sistemi ortaya koyduğu düzenlemeye göre, divanlarda fiyat artışının kabulü yasaklanmış, kefalet sözleşmeleri feshedilmiş, primlerini ödedikleri sürece tüccar ve kefilleri maldaki artıştan muaf tutan bir genelge hazırlanmıştır. el-Betâihî'nin gelir ve vergi düzenlemelerine ilişkin hazırlattığı beratin, Amr b. Âs Camii ve Ezher'de okunduğu (516/1122) nakledilmiştir.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶ *Sicillâtü'l-Müstansiriyye*, s. 130; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, 3/216.

¹¹⁷⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr el-Davudî el-Esedî (402/1011), Mağribli Mâlikî imamlardan biridir. Aslen Mesile'den olup, Trablus'ta yaşamıştır. Şerhu'l-Muvatta'yı yazmıştır. Daha sonra Tilimsan'a geçmiş, Kitâbü'l-Emvâl'in aralarında bulunduğu birçok eserini burada telif etmiştir. 402/1011'de vefat etmiştir. Kadî 'îyaz, *Tertîbü'l-Medârik*, 7/103-104.

¹¹⁷⁸ Davudî, toprak düzenini eleştirmiş, ıslahı için toprak vergi düzenlemesine ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr Mâlikî ed-Davudî, *Kitabu'l-Emvâl*, thk. Rıza Muhammed Sâlim Şehade, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008, ss. 177-195; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s.188.

¹¹⁷⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 2/108-9.

¹¹⁸⁰ Emir Cemalüddîn Ebû Ali Musa b. el-Me'mûn el-Betâihî, *Nüsûs min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Ma'hedü'l-'İlmî el-Feransî el-Asari's-Şarkıyye, 1983, s. 30; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 3/80-1; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 325; Dodge, *al-Azhar*, 30.

Fatmilerin son zamanında sık vergi artışları yapılmıştır. İbn Haldûn, Mekke'ye giden hacılara varıncaya kadar vergi yükümlülüğü getirildiğini ifade etmiştir. ¹¹⁸¹

4.3.3 Ezher'de Toplumsal Olaylar

Fâtımîler döneminde şehir yaşantısına ilişkin düzenlemeler ve duyurular sıklıkla Cuma günleri kalabalıkların bulunduğu mekânlarda duyurulmuştur. Örneğin, Müsebbihî hicrî 414 yılı Receb Ayı'nda, toplumsal düzenlemelere yönelik sicilin Cuma günü Mısır çarşılarında okunduğunu kaydeder. Bu sicile göre üç aylarda olumsuz hal ve eylemlerden uzak durulması buyurulmuş, ikindiden sonra kadınların Karâfe'de dolaşması, insanların toplanarak eğlence yapmaları, açıkta şarkı söylemesi yasaklanmıştır. ¹¹⁸² Benzer şekilde Müsebbihî 415 yılı Safer Ayı'nda Cuma günü, çarşı ve dükkânların kapatılması için çağrı yapılması üzerine halkın toplanarak eyvana gittiğini, siyahî komutan Ebû'-Fevâris el-Mu'dad'ın toplanan kalabalığa bir sicil okuduğunu aktarır. ¹¹⁸³

Fâtımîler döneminde yaşanan siyasi gelişmeler zaman zaman Ezher'de cereyan etmiştir. Örneğin, "şiddetü'l-uzmâ" (eş-şiddetü'l-Müstansırıyye) olarak bilinen kıtlık ve hastalık döneminde, otorite alanı daralan Fâtımî halifesi Müstansır Billâh sarayı terk etmiş, Bedr el-Cemâlî Kahire'ye ulaşana kadar Ezher'in girişinde, sağda bulunan bölmede kalmıştır. ¹¹⁸⁴

Başta Fâtımî halifeleri olmak üzere yönetici sınıf ve ileri gelenler, dinî gün ve mevsimlerde toplumun yararını gözeten faaliyetlerde bulunmuşlardır. ¹¹⁸⁵ Makrîzî'nin

¹¹⁸¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/470.

¹¹⁸² Müsebbihî, *Ahbâr*, s. 34.

¹¹⁸³ Okunan sicilin metni için bkz. Müsebbihî, *Ahbâr*, 41, 44-7.

¹¹⁸⁴ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/ 371; Dodge, *al-Azhar*, 29.

¹¹⁸⁵ Bayram, *Tarîhu Ezher*, s. 13.

aktardığına göre, 516/1122 yılında Karâfe Camii, Amr b. Âs Camii ve Ezher Camii'nde ihtiyaç sahipleri ve saray erbabı için on bin dirhem sadaka dağıtılmıştır.¹¹⁸⁶ Yine aynı yıl, depolarda ve mescidlerde görevli bulunanlar, leyalü'l-vekud törenleri öncesinde zeytinyağı ve kandil yağındaki fiyat artışından duyulan memnuniyetsizliği dönemin etkin veziri Me'mûn el-Betâihî'ye yazılı olarak bildirmişlerdir. Sadece zeytinyağı fiyatlarında yapılan iyileştirme pahalılığı önlemeyince vezir, kargaşayı önlemek amacıyla mescidlerdeki müşriflere ulaşarak, pahalı üründen kendisi satın almış ve zeytinyağı ile karıştırmıştır.¹¹⁸⁷

Fâtımîler, Mısır'da hüküm sürdükleri süre boyunca yaşanan önemli olayları ve Mısır halkının yerel değerlerinin bir parçası olan kutlamaları anmayı önemsemişlerdir. Örneğin Nil'in yükselişine bağlı olarak taşması (suyun on altı ziraya ulaşması)¹¹⁸⁸ Fâtımîler döneminde de kutlanmış ve halife alayı düzenlenmiştir. Bu günün akşamında kurrâü'l-hadra ve mütesaddirin Kahire ve Mısır camilerinde bulunmuşlardır.¹¹⁸⁹

Önemli gün ve gecelerde yapılan tören ve kutlamaların yanı sıra Ezher'de cenaze törenleri yapılmıştır. Örneğin, Zâhir Lü'zâzidî'nin Seyyide Şerife bint el-Azîz Billâh vefatı ettiğinde (415/1025) cenaze namazını kıldırıldığı kaydedilmiştir.¹¹⁹⁰ Benzer

¹¹⁸⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, s. 86.

¹¹⁸⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ* 3/80.

¹¹⁸⁸ Âdid Lidîmillâh döneminde Mısır'da bulunan Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, Mısır hükümdarının katıldığı iki önemli kutlamalardan biri olarak Nil'in yükselişine işaret etmiştir. Buna göre Eylül ayında on nehre beş günlük mesafedeki yerler kademeli olarak suyun altında kalırdı. Mısırlılar suyun ortasına diktikleri on iki zira uzunluğundaki mermer sütun ile ölçüm yaparlardı. Nuh Arslantaş, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013, s. 119.

¹¹⁸⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 206; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, s. 189.

¹¹⁹⁰ İbnü'l-İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*. 1/271.

şekilde, yakınlarının cenazeleri için ödenek tahsis eden ¹¹⁹¹ Âmir Biahkâmillah döneminde, dâi'd-duâtın cenaze töreninin Ezher'de düzenlendiği bilgisi yer almaktadır.¹¹⁹²

¹¹⁹¹ Müsebbihî, *Ahbâr*, 216, 219, 229;

¹¹⁹² Dodge, *al-Azhar*, 30.

SONUÇ

Fâtımî Devleti'nin Kahire'de kurduğu ilk saltanat camisi Ezher (Kahire Camii), etkinliğini yüzyıllar boyu koruyan köklü bir kurumdur. Kurulduktan kısa süre sonra Kahire'de merkezî bir konum haline gelen Ezher, yeni yerleşimlerle çevriliydi. Hâkim Biemrillâh döneminde hazırlanan genel vakfiyede, Ezher'in malî kaynakları belirlenmiştir. Ezher'in mâlî kaynaklarından bir diğeri, Fâtımî Devleti'ne özgü bir vergi türü olan necvâdır. Seçkin topluluklar ve halk için farklı miktarda toplanan necvânın, İsmâîliler arasında aidiyet ve ayrıcalık göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca necvânın davet faaliyetlerini yürüten İsmâîlî dâîlerin masrafları için kullanıldığı muhtemeldir.

Fâtımîler döneminde Ezher'de, Müslüman geleneğine uygun olarak temel düzeyde Kur'an eğitimi verilmiştir. Bir sonraki aşamada devletin devamlılığının bir gereği olarak, eğitim-öğretim faaliyetleri davet meclisleri ve İsmâîlî hukukun öğretimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durum Ezher'in merkezî niteliğini korumasının nedenlerinden biridir.

Ezher'de yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerini, mecâlisü'l-hikme ve ders halkaları olarak ayrı değerlendirmek uygun olacaktır. İsmâîlî daveti yaymak için kurulan mecâlisü'l-hikme'de mezhebin ilkeleri öğretilmekteydi. Düzeyi muhataba göre belirlenen mecâlisü'l-hikme, Ezher'de geniş topluluklara yönelik düzenlenmekteydi.

Kahire'nin saray ve ordu şehri olması nedeniyle, Ezher'de düzenlenen davet meclislerinin başlangıçta İsmâîlî dâîler, Mağrib'den gelenrek Kahire'ye yerleşenler ve dışarıdan gelen yabancıların katılımı ile sınırlı kaldığı tahmin edilmektedir. Çoğunluğu Sünnî olan Mısır halkının ise Kahire'ye girişindeki serbestiyetine ilişkin kaynaklarda aksi bir ifadeye rastlanmamıştır. Bununla birlikte Fustat'ta ve el-Katâi'de yaşayan halkın Ezher yerine İbnü'l-As Camii ve İbn Tolun Camii gibi Mısır'ın büyük camilerinde bulunmayı yeğlediği anlaşılmaktadır. Yerleşimlerin artmasına, yaşanan dinî ve toplumsal

olaylara bağlı olarak, Ezher’de ilmî, dinî ve idarî faaliyetlere katılanların zamanla daha homojen bir topluluğa dönuştükleri makul bir öneridir.

Mecâlisü’l-hikme’ye katılanların, cinsiyet ayrımına göre mümin ve müminât olarak ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Niteliği ve kapsamı bakımından tartışılabilir olmakla birlikte bu ayırım, kadınların düzenli biçimde mescid ve camide bulunduğunu, öğrenme faaliyetine katıldıklarını göstermektedir. Aynı zamanda müminât ifadesi ile kadının toplumsal bir alanda yer almasının, İsmâilî-Fâtımî inancında Hz. Fâtıma’nın konumu ile muhtemel ilgisi dikkate alınmalıdır. Erken dönem İsmâilî geleneğin devamı olan ve dâî’duât tarafından yönetilen oturumlar için kullanılan mecâlisü’l-hikme ifadesinin, sarayda veya yöneticilerin evlerinde kurulan, devlet erkânı ve ileri gelenlerin katıldığı meclisler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ezher’de kurulan ders halkaları, Kur’an ilimleri, İsmâilî hukuk ve nazari ilimler olmak üzere üç alanda öne çıkmıştır. Düzenli eğitim-öğretim faaliyeti ise İsmâilî hukukun öğretilmesi ile başlamıştır. Düzenli derslerde okutulan ilk kitabın, İsmâilî hukuku üzerine hazırlanan *el-İktisâr* olduğuna ilişkin kaynaklarda ifade birliği vardır. Okutulan diğer kitaplar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılabilmek güçtür. İsmâilî akîde ve hukuku üzerine yapılan telif çalışmaları, ayrıca Fâtımî kütüphanelerinde bulunan ve üzerinde instinsah faaliyetlerinin yürütüldüğü hadis, kıraat, dilbilim, tarih konulu eserler, Ezher’deki ders halkalarında okutulan kitaplar konusunda fikir vericidir. Diğer yandan Ezher’de düzenli bir kütüphanenin varlığına ilişkin yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

Müslüman coğrafyanın hemen her yerinden gelen İsmâilî dâîlerin adet olduğu üzere Kahire’de bir süre kaldıkları ve sarayın yakın geniş alan olan Ezher’de buldukları bilinmektedir. Dâî eğitiminin gizli yürütülmesinden kaynaklı olması muhtemel, Ezher’de ya da herhangi bir mekânda, dâîlerin faaliyetlerine ilişkin oldukça kısıtlı bilgiye ulaşılmıştır. İleri düzey öğrenmelerin yapıldığı Dârul-Hikme’de ise, telif çalışmalarına

ve İsmâilî dâînînin nitelikli yetişmesine öncelik verilmiştir. Esasen mantık, hadis, dil, felsefeye merak duyan İsmâilî müelliflerin birçoğu aynı zamanda dâî idi. Telif için ise halifenin ya da daidduatın müsaadesi alınmaktaydı. Ezher ise bu sırada, bâtın ilmine nispetle düşük görülen fakat dinî-toplumsal hayatı düzenleyen zâhirî ilimlerin okutulduğu bir yerdi.

Yargıda İsmâilî mezhebine göre içtihatla bulunacak kadıya ihtiyaç duyulması ve verginin önemli ölçüde toprak düzenine bağlı olması nedeniyle, Fâtımîler Mısır'da İsmâilî hukukun tesisine öncelik vermişlerdir. Araştırma sürecinde, Makrîzî başta olmak üzere ikinci elden kaynaklarda Ezher'deki hukuk öğretiminin açıklandığı ifadeler ile Kâdî Nu'mân'ın eserlerinde Mağrib dönemine ait yer alan kayıtlar arasında benzerlik dikkat çekmiştir. Bu durum, öğretim faaliyetlerinin Mağrib dönemindeki biçimini koruyarak Mısır'da devam ettiği yönünde yorumlanmaya elverişlidir. Bu benzerliğe ilişkin bir olasılık, Kâdî Nu'mân'ın Fâtımî Devleti'nin erken dönemine ait kayıtlarının, geç dönem tarihçiler tarafından Fâtımî Devleti'nin Mısır dönemi için yinelendiği, örnek alındığı yönündedir.

Ezher'de ulemânın bulunmasını belirleyen temel etken, Fâtımî iktidarının dinî, idarî uygulamaları ile uyumu olmuştur. İsmâilî imam-halifenin ilmî yaşantı üzerinde mutlak yetkisi vardı. İsmâilî imam-halife bilginin kaynağı; ulemâ ise hakikate, kurtuluşa yol gösteren bilge kişilerdir. İlmî derinliği olan ulemadan bazılarının Fâtımî halifesine yakın olduğu bilinmektedir.

Fâtımî hakimiyetinden sonra Mısır'da ulemâ, İsmâilîliğe karşıt düşmediği sürece faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Aralarında kâtibu'd-dest, elçi, kâtip, kadı olarak devlet görevinde bulunanlar olmuş, bir kısmı halife ve devlet adamlarının desteği ile telif çalışmalarında bulunmuştur. Bununla birlikte ulemâ zaman zaman iktidarın ve devlet erkânının dayatmaları ile karşılaşabilmekteydi. Siyasi yaşantıdaki kargaşa ilmî yaşantıyı

olumsuz etkilemiştir. Hakim Biemrillâh döneminde ve Mustansır Billâh döneminde ulemanın faaliyetlerinin yakın izlendiği anlaşılmaktadır. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelmesi ile ulemâ için daha rahat bir ortam oluşsa da, siyasi iniş çıkışlar sırasında aralarında öldürülenler olmuş, bir kısmı ise Mısır'dan kaçmıştır. Bu doğrultuda ulemânın siyasi tarafgirliği, Şîi ve Sünnî ulemânın bağdaşık olmadığı, aralarında ayrımların bulunduğu söylenebilir. İsmâilî dâîlerin ise siyasi olayara doğrudan dahil olmadığı anlaşılmaktadır.

Fâtımîler döneminde Mısır'da ulemâ seyahatler ve yazışmalar aracılığıyla Müslüman coğrafyadaki ilmî faaliyetlerden haberdar olmuştur. Çalışmada Fâtımî hâkimiyetindeki coğrafyada yaşayan ulemâ arasında şekillenen zümreler ve aralarındaki bilgi akışına ilişkin yoğun ve anlamlı verilere ulaşılmıştır. Bununla birlikte -Azîz Billâh döneminde görevlendirilen fakihler de dâhil olmak üzere- ulemâdan Ezher'de bulunanların belirlenmesi konusunda bilgiler kısıtlıdır. Dâî ve kadî kimliği taşıyan ulemânın Ezher ile ilgisi kurulabiliyorken, çeşitli mezhep mensubiyeti bulunan çok sayıda ulemânın Ezher'deki varlığı olasıdır.

Mısır'da sükûneti sağlamak, Haçlı saldırıları ve Müslüman coğrafyadaki siyasi karışıklıkların olumsuz etkilerinden uzak kalmak amacıyla Fâtımî yönetimi zamanla ulemaya daha ılımlı tavır almıştır. Bu durum, devletin yıkılış sürecinde Sünnî ulema için Mısır'da daha elverişli bir ortam oluşmasının önemli nedenleridir. Bu rüçe, Sünnî alimlerden taltif görenlerin sayısı artmış, Sünnî fıkıh ekolleri gelişimi için uygun ortam oluşmuştur.

Fâtımîler dönemi boyunca Ezher var olan yapısını korurken, on ikinci yüzyılın başlarından itibaren Fustat ve İskenderiye'de, ilmî faaliyetlerini artıran ve bazı devlet adamları ile iyi ilişkiler kuran Sünnî ulemânın girişimleri sonucunda medreseler açılmaya başlamıştır. Kurulan medreseler ve Ezher arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Medreselerde ilmî hareketlilik ve ulemâ arasında oluşan topluluklar daha görünürdür. İlmî merakına göre kendiliğinden katılanların bulunduğu ders halkalarında, okunan eserler hakkında bilgiye nispeten ulaşılabilmektedir. Ezher’de ise ders halkalarına katılımı, öncelikle devletin İsmâilî mezhep politikaları yönlendirmiştir. Dersi veren ulemâ, okutulan konular ve kitaplar hakkında doğrudan bilgiye ulaşmak ise çoğu kez güçtür.

Fâtımî halifesinin halka açık alanda bulunduğu dinî tören ve kutlamalar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Buna göre, Fâtımî halifelerinin katıldığı tören ve kutlamalar sırasında Ezher, kalabalıkların temâşâ ettiği Kahire’de görkem ve şaşaaanın sergilendiği başlıca yerlerden biri olmuştur. Başta Mevlidü’n-Nebî olmak üzere döneme özgü tören ve kutlamalardan bir bölümünün, Müslüman kültürünü etkilediği ve zamanla daha geniş kitleler tarafından uygulanır olduğu anlaşılmaktadır. İsmâîlilerin önemli gün ve gecelerinde ise merkez konumda olan Ezher’de hassaten faaliyetler yapılmıştır.

Fâtımîler döneminde kâdılkudât tören ve kutlamalarda etkin görev almıştır. Ayrıca ibadet, tören ve kutlama münasebeti ile Ezher ve çevresinde düzenlenen faaliyetlerde, halifenin yanında hazır bulunan üstâzûnül-muhannekîn, kaynaklarda sıklıkla sözü edilen saray görevlisi olup, Fâtımîler dönemine özgü bir ünvardır. Mescidlerin ışıklandırması, halifenin halkı selamlaması, kurrâ-münşidler eşliğinde düzenlenen halife alayı, sadaka ve ikram dağıtılması dini tören ve kutlamalarda yaygın uygulamalar olmuştur.

Ezher, İbnü’l-As Camii, Hakim Camii ve sarayın bir bölümü Fâtımîler dönemi yargı faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler arasında öne çıkanlardır. Özellikle Ezher ve İbnü’l-As Camii’nde yargı faaliyetlerinin ardışık bir düzen içinde yürütüldüğü dikkat çekmektedir. Diğer yandan, İsmâilî yargı düzeninin işleyişine ilişkin ulaşılan bilgilerin bir bölümünde kaynaklarda mekân bilgisinin bulunmadığını belirtmek gerekir. Ezher mutat olarak mahkemelerin kurulduğu, vergi düzenlemelerinin yapıldığı, muhtesib ve şurta

faaliyetlerinin yürütüldüğü, halka duyuruların yapıldığı yerlerden biri olmuştur. Bunun yanı sıra alışılmışın dışında, önemli toplumsal olayların yaşandığı zamanlarda Ezher, halka ulaşmak için merkezî bir konum olmuştur.

Fâtımîler döneminden sonra Mısır'a hakim olan Eyyûbiler döneminde Ezher atıl kaldığı yönünde araştırmalarda sıklıkla söz edilmektedir. Buna karşılık kaynaklarda, Fâtımî Devleti'nin yıkılışından sonra Ezher'de, Cuma namazı, tören ve kutlamaların yapılmadığı, günlük ibadetlerin ve ilmî faaliyetlerin devam ettiğine ilişkin ifadelerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

KAYNAKLAR

- Abbâdî, Ahmed Muhtar, *Dirâsâtü fî Târîhi 'l-Mağrib ve 'l-Endülüs*, İskenderiye: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmia.
- Abbas, İhsan, *Târîhu'n-Nakdi'l-Edebi 'Inde'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sekafe, 1983.
- Abdulgader, Khamis, *Everyday Life in Cairo in the Fatimid Era (Basılmamış Doktora Tezi)*, Karabük Üniversitesi, 2019.
- Abdullah, Adam "The Islamic Monetary Standard: The Dinar and Dirham", *International Journal of Islamic Economies and Finance Studies*, 2020/1, ss.1-29.
- Adra, Mohamad, *Mount of Knowledge, Sword of Eloquence*, London: I.B.Tauris, 2011.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 8 (1993): 50-62.
- Ahmed, Neriman Abdilkerim, *el-Mer'e fî Mısr fî 'Asri'l-Fâtımî*, Hey'etü'l-Mısriyye, 1993.
- Akhtar, Ali Humayun *Filozoflar, Mutasavvıflar ve Halifeler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Alatas, Alwi, "Education and Socio-political Change in the 11th and 12th Centuries Abbâsîd Realm", *Journal of Islamic Thought and Civilization* 11/1 (2021):79-98.
- Ali, Hattâb Atyye, *et-Ta'lîm fî Mısr fî Asri'l-Fâtımî el-Evvel*, Kahire: Dârul-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Ali, Saîd İsmâil, *Devru'l-Ezher fî Siyaseti'l-Mısriyye*, Kahire: Dârul-Hilâl, 1986.
- Akgündüz, Murat, "Medreseler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti II*, ed, Mefail Hızlı, Ziya Kazıcı, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Âmir Biahkâmillah, Ebû Ali Mansûr b. Müsta'li; *Hidâyetü'l-Âmiriyye*, ed. Asaf A.A. Fyze, Calcutta: Oxford University Press, 1938.

- Antonio, Muhammed Syafii ve diğeri, "Islamic Library: History, Classification and Waqf Role", *Library Philosophy and Practice* (2021): 1-17.
- A'rab, Saîd, *Me'al-Kadî Ebî Bekr b. el-Arabî*, Beyrut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1987.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009.
- Arslantaş, Nuh, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Arslantaş, Nuh, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları ve İcazetnameler*, Ankara: Atay Yayınları, 2018.
- Avcu, Ali, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2011, ss. 151-171.
- Avf, Ahmed Muhammed, *el-Ezher fî Elfi Âm*, (Özel sayı- Ezher'in bininci yıl kutlamaları münasebetiyle), Kahire: Mecme'iluhûsi'l-İslâmiyye, 1972.
- Ay, Zahide, *Nâsır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedahşan İsmâîlîleri (10-15. Yüzyıllar) Coğrafya, Tarih ve Gelenek*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Aycan, İrfan, M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Aykaç, Mehmet, "İbn Hinzâbe", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 20 (1999): 70-71.
- A'zamî, Muhammed Hasan, "Kenzü'l-Fâtımîyyini'l-Mefgûd", *Mecelletü'l-Ezher: Mecelletü Diniyye, İlmiyye, Halgiyye, Tarihiyye, Hukmiyye*, 3/10 (1358/1939).
- A. A, Ateek, *al-Azhar The Mosque and University*, Londra: Egyptian Education Bureau, 1949?.
- Bâ Mahreme, Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed el-Yemenî el-Adenî eş-Şâfiî, *Kılâdetü'n-Nahr fi Vefeyâti A'yâni'd-Dehr*, Cidde: Dârul-Minhac, 2008, C. 1-6; 3.

- Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları (İFAV), 2005.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah, *el-Fark Beyne'l-Firâk ve Beyânu Fırkatı'n-Nâciye*, Beyrut: Dârul-Afaki'l-Cedîde, 1977.
- Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emin b. Meyr Selim el-Babani (Bağdatlı İsmâil Paşa), *Hediyetül Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asar'ul-Musannefin*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitabu İ'câzi'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, Mısır: Dârul-Me'arif, 1997.
- Baş, Eyüp, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *AÜİFD* 45/ 1 (2004): 67- 190.
- Bayram, Mustafa, *Tarîhu Ezher*, (Doğu Dilleri Ulemâsı 13. Konferansı), Kahire: Matbaatü't-Temeddün, 1903.
- Becker, H. "Kahire", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 6 (1977): 74-88.
- Behiy, Muhammed, *el-Ezher Tariheten ve Tetavvüreten*, Kahire: Dârü'ş-Şa'b.
- Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmâil Eriş, İstanbul: Klaik Yayınları, 2009.
- Bloom, Jonathan M., "The Origins of Fâtımîd Art", *Muqarnas* (1985): ss. 20-38.
- Bozbaş, Fatiha, *Mısır'da Fıkıh Tarihi*, İstanbul: Kitap Arası, 2019.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul: İsam yayınları, 2014.
- Bozkurt, Nebi ve Ahmet Önkal, "Cami", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 7 (1993): 91-92.
- Bozkurt, Nebi, "Tırâz", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 41 (2012): 112-114.
- Brett, Michael, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel, Kronik: İstanbul, 2021.
- Brett, Michael, "İfriqiya As a Market for Saharan Trade From the Tenth to The Twelfth Century", *The Journal of African History*, Vol. 10 No. 3, 1969, ss. 347-364.

- Calderini, Simonetta, “The Portrayal of the Isma’ili Dâ’î and of His Roles According to Some Isma’ili and Early Fatimid Authors”, *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V (Proceedings of the 11th, 12th and 13th International Colloquium)*, ed. U. Vermeulen, K. D’Hulster, Leuven: Peeters Publishers, 2007, 37-62.
- Canard, Marius, “Le cérémonial Fâtîmîte et le Cérémonial Byzantin: essai de Comparaison”, *Byzantion* 21/ 2 (1951): 355-420.
- Cebbar, Ahmed, ‘İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar-Söyleşi: Jean Rosmorduc’, *İslâm Bilim Tarihi*, trc. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Cevzerî, Ebû Ali Mansûr el-Azîzî, *Sîratü Üstâzi ’l-Cevzer ve bihi Tevkî’âtü ’l-Eimmeti ’l-Fâtumiyyîn*, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Muhammed Abdülhavî eş-Şe’îre, Kahire: Dârul-Fikri’l-‘Arabî.
- Cortese, Delia, “A Woman’s Work is Never Done: Women and Da’wa in Early ‘Ismâîlîsm”, *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V (Proceedings of the 16th, 17th and 18th International Colloquium)*, ed. U. Vermeulen, K. D’Hulster, Leuven: Peeters Publishers, 2007, ss. 62-72.
- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hasan Köni, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Çelik, Aydın, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2008.
- Çetin, Nihad M., “Aklâm-ı Sitte”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 2 (1989): 276-280.
- Dachraoui, F., “al-Kaim”, *EF*, ed. P. Bearman ve diğerleri, Leiden: Brill 4(1978),458-460.
- Dachraoui, F., “al-Mahdî ‘Ubayd Allāh”, *EF*, ed. P. Bearman ve diğerleri, Leiden: Brill 5 (1986), 1242-1244.

- Dachraoui, F., “al-Manşūr Bi’llāh”, *EP*, ed. P. Bearman ve diğeri, Leiden: Brill 6 (1991), 434-435.
- Dachraoui, F., “al-Mu’izz li-Din Allah”, *EP*, ed. P. Bearman ve diğeri, Leiden: Brill 7 (1993), 485-489.
- Dachraoui, F., “al-Nu’mān”, *EP*, ed. P. Bearman ve diğeri., Leiden: Brill 8 (1995), 117-118.
- Daftary, Farhad, “İsmâîlîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”, *İslâm’da Entelektüel Gelenekler*, ed, Farhad Daftary, İstanbul: Alfa Yay., 2017, ss. 105-129.
- Daftary, Farhad, *İsmâîlîler*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Deylemî, Muhammed b. el-Hasan, *Beyânü Mezhebi’l-Bâtiniyye ve Butlanihi Menkul min kitabi Kavâ’idi A’kâidi Âli Muhammed*, neşr. R. Strothmann, İstanbul: Matbaatü’l-Devle, 1938.
- Dayf, Şevki, *Kitâbü’l-Fen ve Mezâhibihî fi’n-Nesri’l-‘Arabî*, Kahire: Daru’l-Me’ârif, 1946.
- Dayf, Şevki, *Tarîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1-10; 7.
- Dewji, Sahir, “Aga Khan IV and Contemporary Isma‘ili Identity: Pluralist Vision and Rooted Cosmopolitanism”, *Religions* 5/4 (2022): 289.
- Dımaşkî, Ebü’l-Fazl Müslim b. Ali, *el-Furûku’l-Fıkhîyye li’d-Dımeşkî*, thk. Muhammed Ebü’l-Ecfan, Trablus: Dâru’-Hikme, 2007.
- Dizer, Muammer, “İbn Yûnus, Ebü’l-Hasan”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 20 (1999): 450-452.
- Dodge, Bayard, al- Azhar: A Millennium of Muslim Learning, Washington: The Middle East Institute, 1974.
- Dozy, Reinhart, "Taylesan", *Dictionnaire Détaillé des Noms des Vêtements Chez les Arabes*, Amsterdam: Jean Müller, 1845, ss. 278-80.

- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmud b. Muhammed b. Amr b. Şahinşah b. Eyyub. *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, 1905.
- Ebü's-Salt ed-Dâni, Ümeyye b. Abdilzîz b. Ebi's-Salt el-İşbîlî el-Endelüsî, 'Risâletü'l-Mısriyye', *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, thk. Abdüsselâm Harun, Mustafa el-Babi el-Halebî Matbaası, 1973, 1.
- Ecer, Münir, *Fâtümîler Döneminde Eğitim (Basılmamış Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi, 2021.
- el-Kâtib, Ahmed, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Emin, Hasan, *Dâiratü'l-Me'ârifi'l-İslâmiyyeti's-Şiyye*, Beyrut: Dâru't-Tearif li'l-Matbuât, 1997, C.1.
- Emini, Allame, *Gadîr-i Hum: Özetle el-Gadîr*, çev. Seyyid Ali Hüseyinî, Kum: İslâmi Kültür ve İlişkiler Merkezi Yayınları, 1998.
- Enan, M, A., "al-Azhar Mosque and University", *The Islamic Review* (1949).
- Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 27 (2003): 11-32.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî, *I'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Fikri, Ahmed, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medarisüha, (Asru'l-Fâtümî)*, Kahire: Dâru'l-Mearif, 2008, C.1.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecîdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Bulğa fi't-Teracimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, Dâru'-Sadeddîn, 2000.
- Galadari, Abdullah, "Ijtihad Holds Supremacy in Islamic Law: Muslim Communities and the Evolution of Law", *Religions* 13/ 4 (2022): 369.
- Galib. Mustafa, *A'lâmu'l-İsmâilîyye*, Beyrut: Dâru'l-Yakzati'l-'Arabiyye, 1964.

- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Fedâihu'l-Bâtuniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kuveyt: Dârul-Kütübi's-Sekafiyye.
- Gilbert, Erik ve Jonathan T., Reynolds, *Dünya Tarihinde Afrika Tarih Tarih Öncesinden Günümüze*, trc. Mehmet Demirkaya, İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Goitein, S.D., "The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times: A Preliminary Study of The Relevant Geniza Material", *Journal of the Economic and Social Histoy of the Orient*, 1965, 8/1, 1-46; 26.
- Gökhan, İlyas, *Fâtımîler Devleti: Toplumsal Karışıklıklar, İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar*, Ankara: Gün Yayınları, 2008.
- Habbâl, Ebû İshak İbrahim b. Saîd, *Vefayâtu Kavmi Mine'l-Mısriyyîn ve Neferu Sivâhim min Sene Hamse ve Seb'in ve Selâse Mie*, thk. Mahmud b. Muhammed el-Haddâd, Riyad: Dâru'l- 'Âsime, 1987.
- Haji, Hamid, *Founding the Fâtîmîd State-The Rise of Islam Early Islamic Empire*, an Annotated English Translation of al-Qadi Numan's Iftitahud Da'wa, London: I.B. Tauris, 2006.
- Halm, Heinz, *Şiiler*, çev. Muhammet Mertek, İstanbul: Runik Kitap, 2020,
- Halm, Heinz, *The Fâtîmîds and Their Traditions of Learning*, London: I.B. Tauris, 1997.
- Hamâde, Muhammed Mahir, *el-Mektebât fi'l-İslâm Neş'etüha ve Tavviruha ve Mesairuha*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1978.
- Hamdani, Sumaiya A., *Between Revolution and State*, London: I.B. Tauris, 2006.
- Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullâh er-Rumi, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995, 1-7; 2-3.
- Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullâh er-Rumi, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Dârul-Ğarbi'l-İslâmi, 1992, 1-7.

- Hammâdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Malik b. Ebi'l-Fezâil el-Me'afirî el-Yemânî, *Keşfü Esrârî'l-Batiniyye ve Ahbârî'l-Karamita*, thk. Muhammed Osman el-Haş, Riyad: Mektebetü's-Sâî, 1939.
- Hanefî, Süleyman Rasad, *Kenzü'l-Cevher fi Tarihi'l-Ezher*, Kahire: Matbaatü'l-Hindiye, 1302/1885.
- Hasan, Zekî Muhammed, *Künûzü'l-Fâtûmiyyîn*, Kahire: Dâru'l Kütübül Mısriyye, 1937.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarîhu Medineti's-Selam ve Ahbâru Muhaddisiha ve Zikru Guttâniha el-Ulemâ-i min Ğayri Ehliha ve Varidiha (Tarîhu Bağdâd)*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 2001, 12.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmünim, *Ravzü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Ektâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetü'n-Nasırı's-Sekafe, 1980.
- Hirschler, Konrad, *Medieval Arabic Historiography*, London: Taylor& Francis, 2006, s. 70.
- Holt, P. M., “*Passages de la Chronique d'Egypte d'ibn al-Ma'mûn, Prince Ğamâl al-Dîn Abû 'Alî Mûsâ b. al-Ma'mûn al-Batâihî, m. 588 h* by Ayman Fu'âd Sayyid, Ibn al-Ma'mûn al-Batâihî”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 48/ 2 (1985): 424–424, <http://www.jstor.org/stable/617640> .
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981, C.1-4; 4.
- Hodgson, G.S, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, C. 1.
- Hüseyn, Muhammed el-Hadır (Hıfziddîn veragiş Şerif), “Mekânetü'l-Ezher ve İsruhu”, *Nuru'l-İslâm Mecelletü Diniyyeti İlmîyyeti Halkıyyeti Tarihiyyeti Hukmiyye* 10 /1 (1349/1931).
- Hüseynî, Abdülmecîd Haşim, Ahmed Ömer Haşim, *el-Muhaddissûn fi Mısır ve'l-Ezher*, Mektebetü'l-Garîb.

- Ivanow, Wladimir, *İsmâîlî Tradition Concerning the Rise of Fâtîmîds*, Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- Ivanow, Wladimir, *Nasır-ı Khusraw and Ismailism*, Bombay: Thacker, Brill , 1948.
- Ivanow, Wladimir, "The Organization of the Fâtîmîd Propaganda." *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* 15 (1939): 1-35.
- İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh es-Sa'dî, *Ravzatü'l-Behiyye fi Hitati'l-Mu'iziyyeti'l-Kahire*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Dârul-Arabiyyeti'l-Kitab. 1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tarîhu'l-Keb'ir*, Dımaşk: Matbaatü Ravzati's-Şâm, 1913, 4.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tarîhu Medineti Dımaşk*, Beyrut: Dârul-Fıkr, 1995, 24-53-60.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ, *Kitabu's-Sile fi Tarihi'l-Eimmeti'l-Endülüs*, neşr ve tsh. İzzet Attar el-Hüseyinî, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yûnus el-Hazreci Muvaffaküddîn Ebü'l-Abbas, *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut: Dârul-Mektebeti'l-Hayat.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Ali, *ed-Dîbacü'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, thk. Muhammed Ahmed Ebû Nur, Kahire: Dâru't-Türâs li't-Tab' ve'n-Neşr, 1-7; 2.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzib*, Kahire: Darü'l-Kütübi'l-İslâmi, 1993, C. 6.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Ref'ü'l-İsr 'An Kudâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.

- İbn Haldûn, Abdurrahman, (*el-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve min 'Âsrihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981, C.1-8;4.
- İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddimetü İbn-i Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, Dımaşk, Dâru Ya'reb. 2004, 1- 2.
- İbn Halef, Ebü'l-Hasan Ali, *Mevâddü'l-Beyân*, thk. Hatim Sâlih ed-Damin, Dımaşk: Dâru'l-Beşair, 2003.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. EbiBekr el-Bermeki el-İrbili, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1977.
- İbn Hammâd, Muhammed b. Ali es-Sanhâcî *Ahbâr-u Mülûk Benî Ubeyd ve Sîratuhum*, thk. et-Tehâmî Nekra - Abdülhalim Üveysî, Kahire: Dâru's-Sahvî.
- İbn Mansûru'l-Yemen, Ca'fer, "Esrâru'n-Nütekâ", *İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fâtmîds*, çev. Wladimir Ivanow, Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- İbn Mansûru'l-Yemen, Ca'fer, *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1984.
- İbn Mansûru'l-Yemen, Ca'fer, *The Master and the Disciple: an Early Islamic Spiritual Dialogue: Kitab al-Âlim ve'l-Ghulam*, çev. James M. Morris, London: I.B. Tauris, 2001.
- İbn Münkız, Ebü'l-Muzaffer Mecîdüddîn Üsâme b. Mürşid, *el-İ'tibâr*, thk. Filib Hitti, Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Muhtasarü Tarihi Dımaşk*, thk. Ruhiyye Nehhas, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984, 4- 7.

- İbn Nâsırüddîn, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah, *Tavzîhu'l-Müştebih fi Zabti Esmâi'r-Ruvât ve Ensabuhum Elkabuhum ve Künahum*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, C.1-10; 8.
- İbnü't- Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi Adabi's-Sultaniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dâru's-Sadir: Beyrut, 1997.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *En-Nücumu'z-Zâhire fi Müluki Mısr ve'l-Kahire*, tkd. Muhammed Şemsüddîn, Beyrut: Dârul-Kitabi'l-İlmiyye, 4-5.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmu'u'l-Fetâva*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine: Mecme'i'l-Meliki'l-Fahd, 1995, 4.
- İbn Zâfir, Cemalüddîn Ali el-Ezdî, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkatı'a*, thk. Andre Ferre, Kahire: Matbu'atü'l-Mahedi'l-İlmî el-Feransi el-Asari's-Şarkıyye.
- İbn Zübeyr, Reşîd, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt: Dâiratü'l-Matbuat ve'n-Neşr, 1959.
- İbn Zülâk, Ebû Muhammed Hasan b. İbrâhim b. Hüseyin el-Leysi, *Fezâilu Mısr ve Ahbâruha ve Havasuha*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2000.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetüt Taleb fi Tarihil Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr, Dârul Fıkr, C. 1-12; 7.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Kanunu't-Te'vîl*, thk. Muhammed Süleymani, Cidde: Dârul-Kıble li'Sekafeti'l-İslâmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut: Dâru's-Sadır, 1358, C.1-10, 14,. (Dârul-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, ayrıca 1996)

- İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd- Dürer fi Camiu'-Gurer-Dürratü Meziyyeti fi Ahbâri'd-Devletil-Fâtumîyye*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire, 1961, C. 6-7.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâi el-Mısırî, *Kitâbü'l-İntisâr li Vasîtati İkdi'l-Emsar*, 2. Kısım, Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1893.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdisselam Tedmürî, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-Arabi, 1997, C. 6-10.
- İbnü'l-Furât, Nasurüddîn Muhammed b. Abdürrahim b. Ali, *Tarîhu İbni'l-Furât*, thr. ve nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ', Basra: Matbaatü Haddâd, 1967, C. 4, 1. Cüz.
- İbnü'l-Gazzî, Ebü'l'-Me'alî Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut: Dârul-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1990, C. 4.
- İbnü'l-'İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbeli, *Şezerâtü'z - Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*. Mahmud el-Arnautî, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, Dımaşk-Beyrut 1986, C. 1-11.
- İbnü'l-İzârî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. G.S. Colin, E., Levi Provençal, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, C.1.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu Tarîh-i Dımaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk: Dâru Hısân, 1983, C. 1.
- İbnü'l-Kesir, Ebü'l-Fida İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şiri, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, 1988.
- İbnü'l-Me'mûn, Cemalüddîn Ebû Ali Musa el-Betâihî, *Nüsûs min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Ma'hedü'l-'İlmî el-Feransî el-Asari's-Şarkıyye, 1983.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l--Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dârul-Marife, 1997.

İbnü's-Sayrafî, Ebü'l-Kâsım Eminüddîn Ali b. Müncib b. Süleyman, *el-İşâra men Nâle'l-Vizara*, thk. Abdullah Muhlis, Kahire: Matbaatü'l-Mahedü'l-İlmî el-Feransî, 1923.

İbnü's-Sayrafî, Ebü'l-Kâsım Eminüddîn Ali b. Müncib b. Süleyman, *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resail; el-İşare ila men Nale'l-Vezare*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire : ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 1990.

İbnü't-Tuveyr, Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasan b. Abdisselâm b. Alî b. Ahmed el-Fihri el-Kayserânî el-Mısrî, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn li İbni't-Tuveyr*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992.

İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer, *Tarîhu İbni'l-Verdî*, Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1996, C. 1.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, 'Institutionalisation of Science in the Medreses of Pre-Ottoman and Ottoman Turkey', *Studies on Ottoman Science and Culture*, London: Taylor & Francis, 2020.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Medreseler Neydi? Ne Değildi?*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

İmâdüddîn, İdris b. el-Hasan, '*Tarîhu Hulefâ-i Fâtımîyyûn bi'l-Mağrib: l-Kısmu'l-Hâs min Kitabi 'Uyûnü'l-Ahbâr*, thk. Muhammed Ya'lâvî, Beyrut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1985.

İmâdüddîn, İdris b. el-Hasan, *Zehru'l-Me'ânî*, thk. Mustafa Galib. Beyrut: Müessesetü'l-Cami'ati'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1991.

İsfahânî, İmâdüddîn Muhammed b. Safiyyiddîn Muhammed b. Hâmid el-Kâtib, *Kitâbu Büstâni'l-Cami li Cemi 'i Tevarih Ehli 'z-Zaman*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Mektebetü'l-Arabiyye li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 2002.

- ‘Îş, Yusuf, *Dûru’l-Kütübi’l-‘Arabiyyeti’l-Âmme ve Şübhu’l-Âmme li Biladi’l Irak ve’s-Şam ve Mısr fi-‘Asri’l-Vasît*, trc. Nizar Ebaza, Muhammed Sebbağ, Beyrut-Dımaşk: Dârul-Fikri’l-Mu’asır; 1411/1991.
- Kâdî Abdullcebbâr, Ebü’l-Hüseyn b. Ahmed el-Mu’tezilî, *Tesbitü Delâili’n-Nübüvve*, Kahire: Dârul-Mustafa, C. 2.
- Kâdî Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *el-Ma’ûne alâ Mezhebi Âlimi Medine el-İmam Malik b. Enes*, thk. Hamiş Abdilhak, Mekke: Mektebetü’t-Tecaribe, Mustafa Ahmed el-Bâz, C.1-3;1.
- Kâdî ‘İyaz, Ebü’l-Fazl b. Musa el-Yahsubî, *Tertîbü’l-Medârik ve Tagribü’l-Mesâlik*, thk. Saîd Ahmed E’râb. Rabat: Matbaatü’l-Fezale, 1981-1983, 1-8; 7.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *Deâimü’l-İslâm*, thk. Asaf b. Ali Asgar Feyzi, Kahire: Dârul-Mearif, 1963, C.1-2; 1.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *Esâsü’t-Te’vil*, thk. Arif Tamir, Beyrut: Me’sûrâtü Dari’s-Sekafe, 1960.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *İfîitâhu’d-Da’ve*, Beyrut: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbu’at, 2005.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimi el-Mağribî, *Kitâbü’l- Himme fi Adabi Etbai’l-Eimme*, thk. Mustafa Ğalib. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hallal: 1985.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, thk. Habib el-Fakî ve diğeri, Beyrut: Dârul-Müntazır, 1996.
- Kâdî Nu’mân b. Muhammed et-Temimî el-Mağribî, *el-Urcûzetü’l-Muhtara*, thk. Ismaili Kurban, Hüseyin Poonawala, Montreal: MC. Gill Uni, 1970.
- Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kalkaşendî, Ebü’l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Şübhu’l-A’sâ fi Sinâ’ati’l-İnşâ’*, Dârul-Kütübi’l-İlmiyye, Şerh ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, 1987, 1-9.

- Kaptein, Nico JG., *Muhammad's birthday festival: early history in the central Muslim lands and development in the Muslim west until the 10th/16th century*, Leiden: Brill, 1993.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, “el-Cemhere”, *DİA*, İstanbul: Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 1993.
- Karaman, Hayreddin, “Şîa’da Fıkıh Usulü ve Fer’î Deliller”, İstanbul: *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul: İSAV Yayınları, 1993, ss.319-355.
- Kaya, Fatih, *Geçmişten Günümüze Bir Eğitim Kurumu Olarak Ezher*, Ankara: İlahiyat, 2023.
- Kaya, Mahmut “Dâru’l-Hikme”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 8 (1998): 537-8.
- Kaya, Mahmut, “Temîmî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 40 (2011): 423-4.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed, *Mu’cemü’l-Müellifin*, Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna, 1957, C. 1-13; 7, 13.
- Kennedy, Hugh, *Caliphate*, New York: Basic Books, 2016.
- Khalidi, Tarif, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge Tarif University Press, 1996.
- Kıftî, Ebü’l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İhbaru’l-Ulemâ bi Ahbâri’l-Hukemâ*, thk. İbrahim Şemsüddîn Naşir, Beyrut: Dârul-Kütübi’l-İlmiyye, 2005, C.1.

- Kıfî, Ebû'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İnbâhu 'r-Ruvat Alâ Enbâhi 'n-Nühat*, Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabi Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye- Beyrut, 1986, 1-4.
- Kılıç, Mustafa, “Fâtîmî Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebû Rekve İsyanı ve Abbâsî Fâtîmî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/4 (2008): 199-220.
- Kılıçlı, Mustafa, “Kazzâz”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 25 (2022): 160-161.
- Kindî, Muhammed b. Yusuf, *Ahbâru Kudât-ı Mısır*, thk. Hüseyin Nessar, Kahire: Matbaatu Dari'l- Kütübi'l-Vesaigi'l-Gavmiyye, 2005.
- Kindî, Muhammed b. Yusuf, *Vülât-ı Mısır*, thk. Hüseyin Nessar, Dâru's-Sadır -Beyrut,
- Kirmanî, Hüccetü'l-Irakeyn Dâî Ahmed Hamîdüddîn, *el-Akvâlü'z-Zehbiyye*, thk. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru Muhayyu li'n-neşr Li'-ttiba'a, 1977, s. 29.
- Kirmânî, Ahmed Hamîdüddîn, *el-Mesâbih fî İsbati'l-İmâme*, tkd. ve thk. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru'l-Muntazır, 1996.
- Kirmânî, Dâî Ahmed Hamîdüddîn, *Râhatü'l-Akl*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- Kirmânî, Ahmed Hamîdüddîn, “er-Risâletü'l-Mevsû'a bi Mebâsîmi'l-Bişârât”, *Mecmu'atü'r-Resail li'l-Kirmânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: el-Müessesetü'l-Cami'a, 1987.
- Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Dakâikü'l-Ahbâr ve Hadâikü'l-İ'tibar*, İstanbul: el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1883.
- Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer eş-Şâfiî, *Tarîhu'l-Kudâî Kitabu Uyûnü'l-Mearif ve Fünûn-ı Ahbâri'l-Halâif*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısırî, Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1995.

- Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed b. Nasrullah, *el-Cevahiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Ebû Muhammed, Muhyiddîn Hanefî, Keratşi: Meyru Muhammed Kütüb Hane, C. 1-2.
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2016
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Yüzük", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 44 (2013): 57-58.
- Kürd Ali, Muhammed b. Abdürrezzag b. Muhammed, *Hitatu's-Şam*, Dımaşk: Mektebetü'n-Nuri, 1983, C.1, 6.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1973.
- Lazarus- Yafeh, Hava, "Contemporary Religious Thought Among the Ulama of Al-Azhar", *Some Religious Aspects of Islam Brill* (1981): 90-105.
- Lev, Yaacov, *State and Society in Fatimid Eygpt*, Leiden: Brill, 1991.
- Lewis, Bernard, *Islam in History*, Chicago: Open Court, 2001.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, New York: Oxford University Press, 2002.
- Lewis, Bernard, *The Assassins*, London: Basic Books, 1967.
- Lewis, Bernard, *The Origins of Ismailism*, Cambridge: W. Heffer & Sons., 1940.
- Mackensen, Ruth Stellhorn, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 51/ 2 (1935): 83-113.
- Mahluf, Muhammed b. Ömer b. Ali b. Sâlim, *Şeceratü'n-Nûr ez-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, C.1.
- Mâlikî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Davudi, *Kitabu'l-Emvâl*, thk. Rıza Muhammed Sâlim Şehade, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Makdisi, George, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Münteka min Ahbâri Mısır li'İbn Müyesser*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve vesai'î'l-Kavmiyye, 2014.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *Resâilü'l-Makrîzî (Fasl Fi'n-Nükûd)*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1998.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyini'l-Hulefa*, thk. Cemalüddîn Eş-Şeyyâl, Kahire: Cumhuriyetü'l-Mısırî'l-'Arabiyye Vizâretü'l-Evkaf el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, C.1,2 ve 3.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri Hitati ve'l-A'sâr*, Beyrut: Dâru Sadır, 1270/1854.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lavî, Beyrut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmi, 2006.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *es-Sülûk fî Ma'rifeti'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdilkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, C. 1, 1997.
- Mamour, Prince P. H., *Polemics on the Origin of the Fâtımî Caliphs*, London: Luzac & Co, 1934.
- Marsot, Afaf Lutfi el Sayyid, *Mısır Tarihi: Araçların Fethinden Bugüne*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, Kahire: Matbaatü'l-Vatani Mısır, 1298/1880-1.
- Mehdî, Muhsin, "İslâm'da Aklî Gelenek", *İslâm'da Entelektüel Gelenekler*, ed. Farhad Daftary, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, ss.59-82.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

- Minorsky, V., *Hudûdü 'l-Âlem Mine 'l-Meşrik İle 'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Mirhând, Muhammed b. Havendşah b. Mahmud, *Ravzatü 's-Safâ 'da Fâtümîler ve İran İsmâilîleri (e-kitap)*, çev. Serdar Gündoğdu-Ali İçer, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Morrison, S.A., *al-Azhar Today and Tomorrow*, Cairo, 1926.
- Morrison, S.A., *Cairo in Four Days*, Cairo: C.M.D. Kitabevi, 1990-1999.
- Mustafa, İbrahim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü 'l-Vasît*, Kahire: Mecme'i'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1960.
- Müeyyed-Fiddîn, Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud Şîrâzî, *Dîvânü 'l-Müeyyed Fiddîn*, tkd ve thk. Muhammed Kâmil el-Hüseyn, Kahire: Dârul-Kâtibü'l-Mısriyye, 1949.
- Müeyyed-Fiddîn, Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud Şîrâzî, *el-Mieti 'l-Ûla min Mecâlisi 'l-Müeyyediyye*, Bombay, 1997.
- Müeyyed-Fiddîn, Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud Şîrâzî, *Sîretü 'l-Müeyyed Fiddîn Dâi 'd-Duât*, thk. Muhammed Kâmil el-Hüseyn, Kahire: Dârul-Kâtibi'l-Mısriyye, Kahire, 1949.
- Münâvî, Muhammed Hamdî, *el-Vizâra ve 'l-Vüzera fî 'l-Asri 'l-Fâtümî*, Kahire: Dârul-Mearif fî Mısır, 1970.
- Müsebbihî, Muhammed b. Ubeydillah, *Ahbâru Mısır fî Seneteyn (414-5)*, thk. W. Millward, Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab. 1980.
- Müstansır Billâh, Ebû Temîm Me'ad b. Ali, *es-Sicillâtü 'l-Müstansırıyye*, thk. Abdülmün'im Macid, Kahire: Dârul-Fikri'l-Arabî, 1954.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1967.
- Nanji, Azim, "Nâsır-ı Khusraw", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, ed. C.E, Bosworth ve diğerleri, C.7, Leiden-New York:1993, ss. 1006-7.

- Neşâşibî, Muhammed İskaf, ‘el-Mer’e ve’l-kütüb’, *Mecelletü’r-Risâle*, (ed.) Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Kahire, 1937.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Musa, *Firaku’ş-Şîa*, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2012.
- Nüveyrî, Şihabüddîn Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihayetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 2004.
- Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi -1096-99*, çev. L. Ece Sakar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Nîşâburî, Ahmed b. İbrahim, *A code of Conduct: a Treatise on the Etiquette of the Fatimid Ismaili Mission: a Critical Edition of the Arabic Text and English Translation of Aḥmad b. Ibrāhīm al-Naysābūrī’s al-Risāla al-Mūjaza al-Kāfiya fi Ādāb al-Du‘āt*, ed-çev. Verena Klemm, Paul E. Walker, London: I.B. Tauris, 2011.
- Nizâmülmülk Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. İshak Tûsî, *Siyasetnâme (Siyeru’l-Mülûk)*, thk. Yusuf Hüseyin Bekkâr, Katar: Dâru’s-Sekafe, 1987.
- Nüveyhid, Âdil, *Mu‘cemü’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm ve Hatte’l-‘Asri’l-Hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhid es-Sekâfiyye, 1988, C.2.
- Oflaz, Abdulhalim, *Eyyûbîlerin Siyasi Tarihi*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Onat, Hasan, “Şii İmamet Nazariyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32:1-2, (1992): 89-110.
- Ömerî, İbn Fazlullah Şhabeddîn, *Mesâlikü’l-Ebsâr fi Memâliki’l-Emsâr*, thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî, Mehdî en-Necm, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 2010, 1-27.
- Öz, Mustafa, ‘İsmâilîyye Mezhebi’, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul: İSAV Yayınları, 1993, ss. 605-645.
- Öz, Mustafa, “Müeyyed-Fiddîn”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 31 (2020): 482.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Özen, Şükrü, “Kâdilkudât”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 24 (2001): 77-82.

- Abdülkerim Özeydin, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992, s.30.
- Öztürk, Levent, "Şâbüştî", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 38 (2010): 218-219.
- Pedersen, J., "Mescid", *Meb İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları* 8 (1970): 6-71.
- Qutbuddin, Tahera, *A Treasury of Virtues: al-Qâdî al-Kudâ'î*, New York-London: New York Universtiy Press, 2013.
- Qutbuddin, Tahera, *al-Mu'ayyad al-Shîrâzî and Fatimid Da'wa Poetry*, Leiden: Brill, 2005.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut: Dârul-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2000, 1-29; 11.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Devletü's-Selâcika*, Dâru İbni'l-Cevzî, 2006, C. 1.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletüz-Zengiyye*, Dimaşk: Dâru İbni Kesir, 2012, C. 3.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Cühûdihî fi'l-Kazâ Ale'd-Devleti'l-Fâtumîyye ve Tahriri Beytil Mukaddes*, Beyrut: Dârul-Marife, 2010, 1/271.
- Sanders, Paula, *Ritual, Politics and the City in Fatimid Cairo*, New York: State Universtiy of New York Press, 1994.
- Sarıçam, İbrahim, "Emevîlerin Fâtımîlere Karşı Bir İktidar Denemesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, no. 1-4 (1996): 309-320.
- Sarıçam, İbrahim, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Sâvî, Amine, *el-Ezheru's-Şerif ve Minâratü'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü Mısır, 1984.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan Nasüruddîn, *er-Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehânî, Kûm: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, 2009.

- Schacht, Joseph ve Max Meyerhof, *Medico-Philosophical Controversy between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Rıdvân of Cairo*, Cairo: Egyptian University Publication, 1937.
- Seûd, Muhammed Abdülazîz, *el-Ezher ve 'ş-Şüyüh*, Kahire: Dârul-Cumhuriyye li's-Sehâfe, 2001.
- Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır: Tefsiru Cedîd*, Kahire: Dârul-Mısriyyeti'l-Lübniyye, 1992.
- Seyyid Muhamemd es-Seyyid, "Cerâye", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 7 (1993), 390-391.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir 'âtü'z-Zaman fî Tevarihî'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed b. Harrat, İbrahim Zeybek, Dâru'r-Risâletül Alemiyye, 2013, C.1-23.
- Sicistânî, Ebû Ya'kûb İshak b. Ahmed, *İsbâtü'n-Nübüvve*, thk. Arif Tamir, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1982.
- Sicistânî, Ebû Ya'kûb İshak b. Ahmed, *Kitâbü'l-İftihar*, thk. İsmâil Kurban Hüseyin Ponavala, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed, *Mu'cemü's-Sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Yâzûrî, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1993.
- Sourdel, Dominique, "Dâr al-'İlm", *EP*, ed. Bernard Lewis ve diğerleri, Leiden: Brill 2 (1991), s.127.
- Sourdel, Dominique, "Dâr-al-Hikma", *EP*, ed. Bernard Lewis ve diğerleri, Leiden: Brill 2 (1991), ss.126-127.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed eş-Şâfiî, *Buğyetü'l-Vüât fî Tabakâtil Luğaviyyin ve'n-Nühat*, thk. Muhammed Ebî Fazl İbrahim, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1964, C.1-2.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed eş-Şâfî, *Hüsnü'l- Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967, 1-2.
- Şâbüştî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *ed-Diyârât*, thk. Korkîs Avvad, Beyrut: Dâru'r-Raidi'l-Arabi, 1986.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1961, C.1.
- Şeker, Mehmet, "Hil'at", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 18/ 25-7.
- Şennâvî, AbdulAzîz Muhamed, *el-Ezher Cami'an ve Cami'aten*, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1983, C.1.
- Şeşen, Ramazan, "Kâdî el-Fâzıl", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 24 (2001): 114-5.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali, *Tabakâtü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'r-Raidi'l-Arabî, 1970.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu Fâtümîyyîn fî's-Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Biladi-Sam*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Tan, Muzaffer, *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Devlet Yapılanması*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Tan, Muzaffer, *İsmâilîyye'nin Teşekkül Süreci*, (Ankara Üniversitesi Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, "İbnü'l-Heysel", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 21 (2000): 82-87.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Makdisî el-Hanbelî, *Ünsü'l-Celîl bi Tarihi Kudüs ve'l-Halil*, thk. Adnan Yûnus Abdul Mecit Nebate, Amman: Mektebetü Dendis, 1999, C.1-2.
- Uzun, Mustafa İsmet, "Ezher", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 12 (1995): 53-59.

- Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Valihocayev, Baturhan, *Uluğ Bey Devri Medreseleri*, trc. Kishimjan Eshenkulova, İstanbul: İstanbul Araştırma ve eğitim Merkezi (İSAR) Yayınları, 2004.
- Velî, Tahâ *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Lübnan: Dâru'l-İlmi'l-Mellâyîn, 1988.
- Vollers, K., “Ezher”, *Meb İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 4 (1948): 433-442; 433.
- Ya'kubî, Ahmed b. İshak, *el-Buldân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Yücel, Erdem, “Ahşap”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 2 (1989): 181-3.
- Walker, Paul E., “Al-Ghazālî as a Key Historical Witness to the Ismaili Doctrine of Ta'lim”, *Journal of the American Oriental Society* 142/1 (2022).
- Walker, Paul E., *Early Philosophical Shiism: The Ismaili Neoplatonism of Abu Ya'kub al-Sijistânî*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Walker, Paul E., *Exploring an Islamic Empire*, London: I.B. Tauris, 2002.
- Walker, Paul E., *Hamîd al-Dîn al-Kirmânî*, London: I.B. Tauris, 1999.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Yâfîî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Esa b. Ali b. Süleyman, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretül Yakzân Fi Ma'rifeti Havadisi 'z-Zaman*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devletinde Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Yemânî, Muhammed b. Muhammed, *Müzekkîrâtü fî Hareketi Mehdî el-Fâtımî (İstitâru'l-İmam ve Sîreti Ca'fer el-Hâcib)*, Kahire, 1936, 4 Cilt, 2, Kısım.
- Yûnînî, Kutbüddîn Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed, *Zeylû Mir'âtü'z-Zaman*, Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-İslâmiyye, 1992, 1-4.

Yurtalan, Betül, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri (Basılmamış Doktora Tezi)*, 2022.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Mu'cemü 'ş-Şüyûhi 'l-Kebîr li 'z-Zehebî*, thk. Muhammed el-Habib el-Hîle, Taif: Mektebetüs'-Sıddik, 1988, C.1.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lamu'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, C. 11, 17,18, 21.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tarihu 'l-İslam Vefeyât Meşâhir ve 'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dârul-Kütübi'l- Arabi, 1987, thk. Beşşâr Avvad, Beyrut: Dârul-Ğarbi'l-İslâmî, 2003, C. 28, 29.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiratü 'l-Huffâz*, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

Zekî, Abdurrahman, *el-Ezher ve mâ Havlehû Mine'l-Âsâr*, Kahire: Mektebetü'l-Arabiyye, 1970.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Mine'l-Arab ve'l-Müstarebîn ve'l-Müsteşrikin*, Beyrut: Dârul-İlmi'l-Melayin, 2002, 1-8; 2,3,4 ve 8.

_____, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein, Peter Delius, İstanbul: İBB. 2007.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, çev. Kolektif, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, Mücadele 58/12.

_____, "Simkeşhâne", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2009, 37/211-3.

_____, *The history of the Arabs in Three Parts*, Monograph Series, The Near East Society, New York, 1950-59.

_____, *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed. Gustave E. von Grunebaum, Chicago: Universtiy of Chicago Press, 1955.

_____, Teracimu'ş-Şuara el-Mevsu'atîş Şi'riyye, 1/795.

EKLER

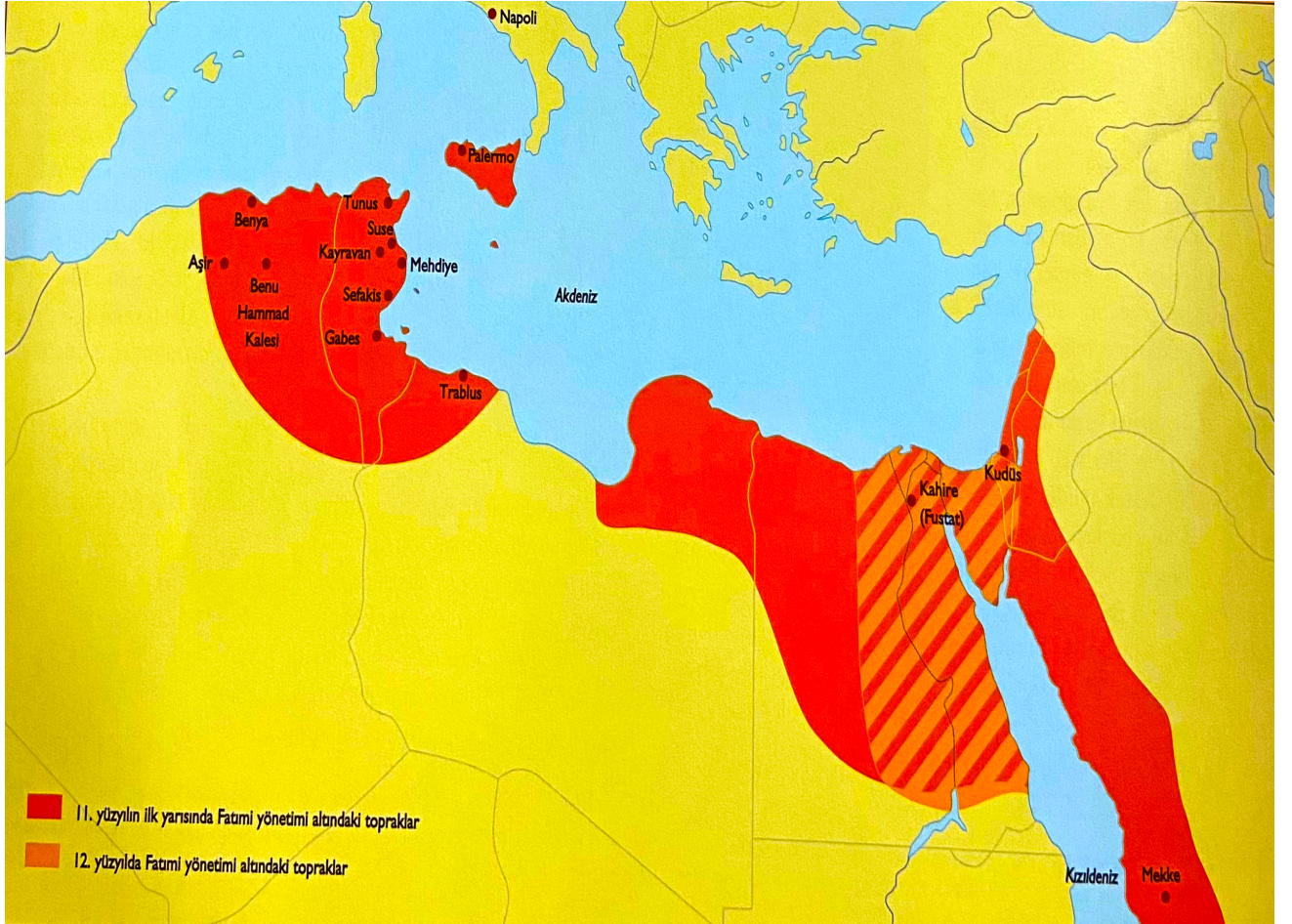
EK 1

Fâtımî Halîfeleri Listesi

- 1-Ebû Muhammed Ubeydullâh b. Hüseyin b. Ahmed el-Mehdî el-Fâtımî
(297-322/909-934)
- 2- Ebü'l-Kâsım Kâim Biemrillâh Muhammed b. Ubeydillâh (322-334/934-946)
- 3-Ebû Tâhir Mansur Billah İsmâil b. Kâim Biemrillâh (334-341/ 946-953)
- 4-Ebû Temîm Muiz Lidînillâh Meâd b. İsmâil (341-365/ 953-975)
- 5- Ebû MansûrAziz Billâh Nizâr b. Meâd (365-386/975-996)
- 6-Ebû Ali Hakim Biemrillâh Mansûr b. Nizâr (386-411/996-1021)
- 7-Ebü'l-Hasen Zâhir Lii'zâzzidînillâh Ali b. Mansûr (411-427 / 1021-1036)
- 8-Ebû Temîm Müstansır Billâh Mead b. Ali (427-487 /1036-1094)
- 9-Ebü'l-Kâsım Müsta'li -Billâh Ahmed b. Mead (487 -495/1094-1101)
- 10-Ebû Ali Âmir Biahkâmillâh Mansûr b. Ahmed (495-524 /1101-1130)
- 11-Ebü'l-Meymûn Hâfiz Lidînillâh Abdülmecîd b. Muhammed (526 -544/1132-1149)
- 12-Ebû Mansûr Zâfir Biemrillâh İsmâil b. Abdülmecîd (544-549/1149-1154)
- 13-Ebü'l-Kâsım Fâiz Binasrillâh Îsâ b. İsmâil (549-555/1154-1160)
- 14-Ebû Muhammed Âdîd Lidînillâh Abdullah b. Yusuf (555-567/1160-1171)

EK 2

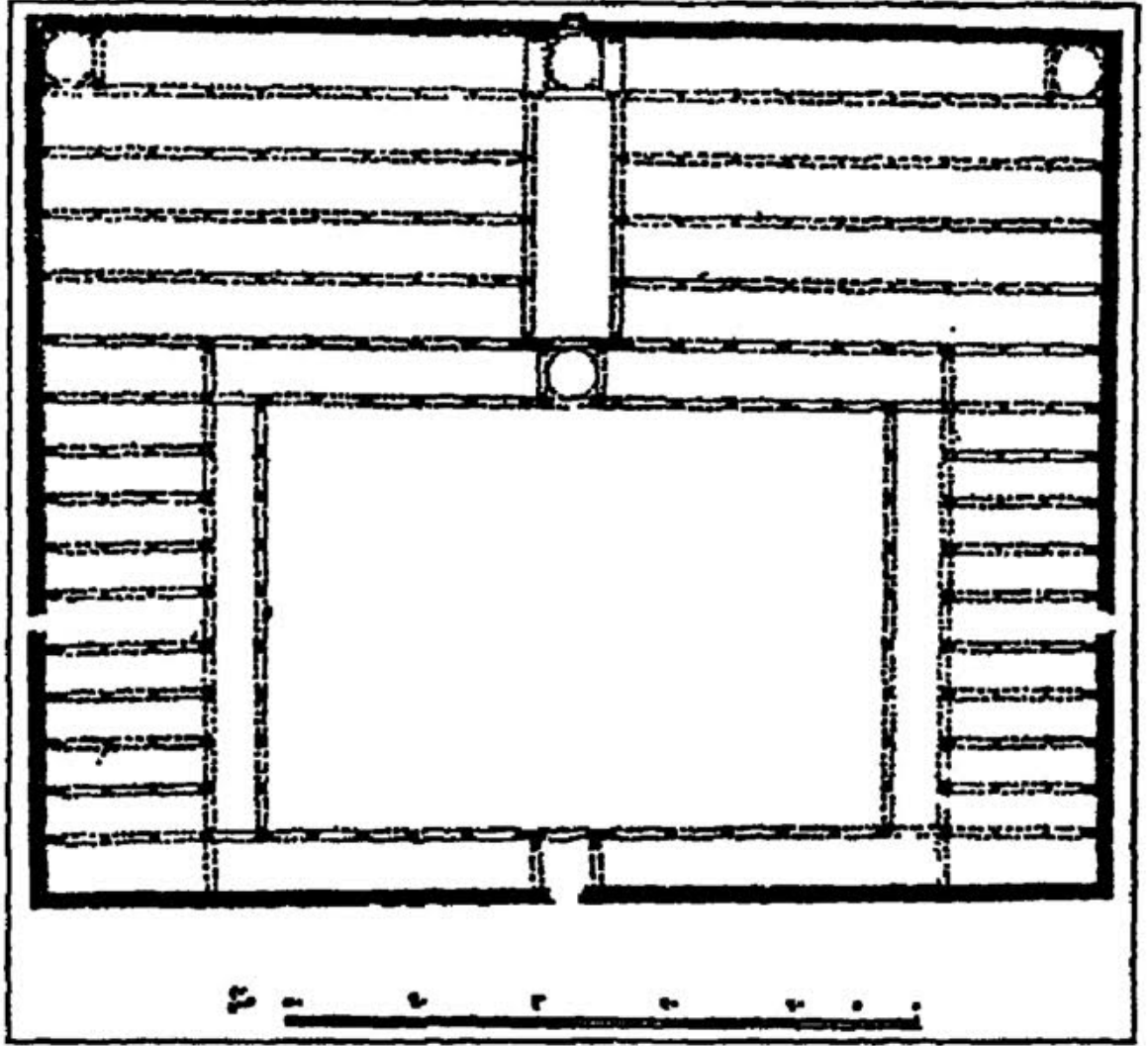
Hicrî Beşinci ve Altıncı Yüzyıllarda Fâtımî Devleti

İslâm Sanatı ve Mimarisi, ed. Markus Hattstein, Peter Delius, İstanbul: İBB. 2007,
s. 142.

EK 3

Fâtımîler Döneminde Ezher Camii'nin Planı

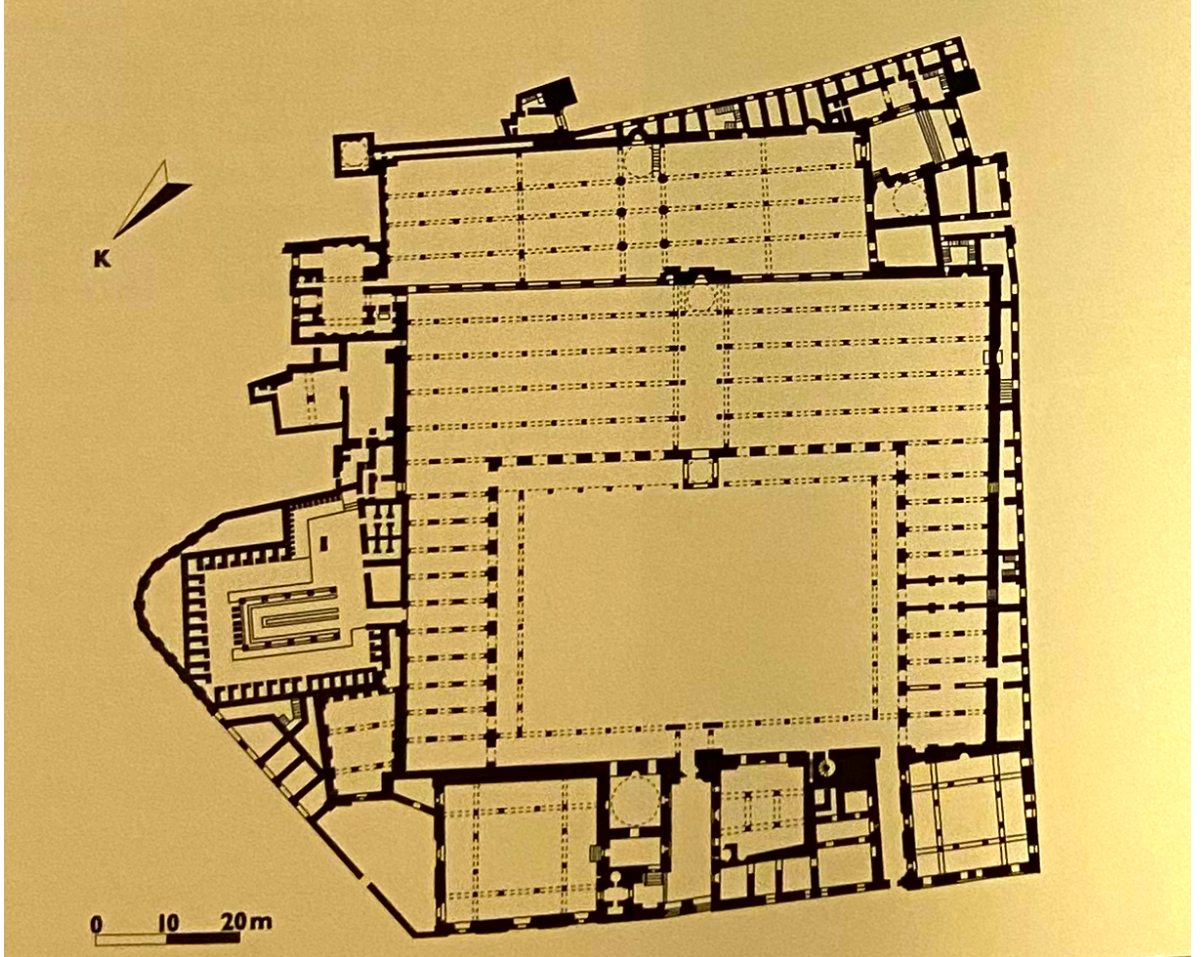

شكل (4) - رسم تخطيطي لمسجد الأزهر الجامع في العصر الفاطمي (من رسم المؤلف)

Ahmed Fikri, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medarisüha, (Asru'l-Fâtimî)*, Kahire: Dârul-Mearif, 2008, C.1, s. 48.

EK 4

Ezher'in avlu düzeni ve zemin planı. Kible duvarı önünde beş geçidin yer aldığı özgün dikdörtgen yapısının izleri zemin planda hâlâ görülmektedir.

İslam Sanatı ve Mimarisi, Ed. Markus Hattstein, Peter Delius, İstanbul: İBB, s. 147.

EK 5

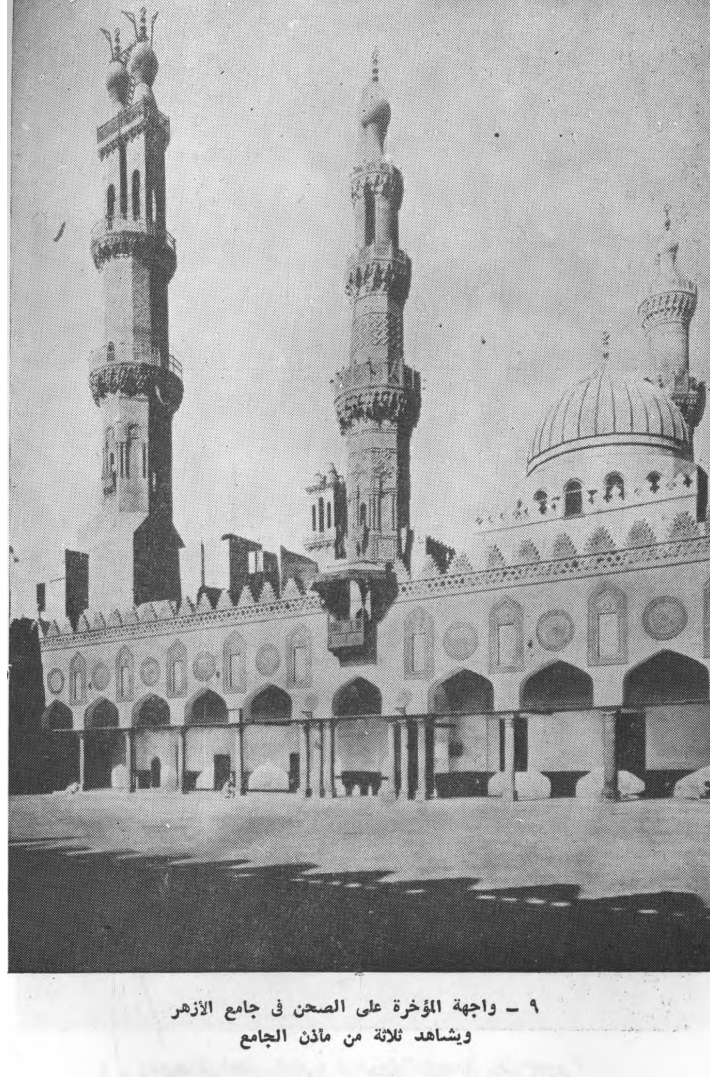
Ezher Eski Mihrabı (Mihrab-ı Muiz Lidînillâh)

Ahmed Fikri, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medarisüha, (Asru'l-Fâtîmî)*, Kahire: Dârul-Mearif, 2008, C.1, s. 251.

EK 6

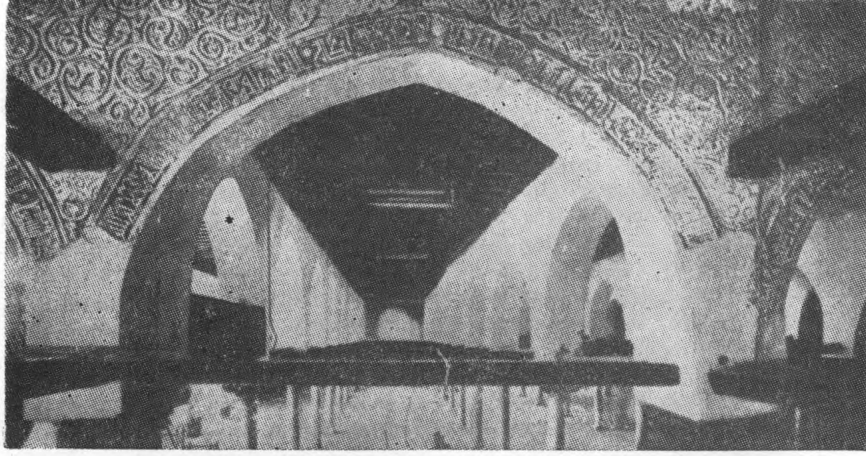
Ezher'in avlusundan arka cephe ve görünen üç minaresi

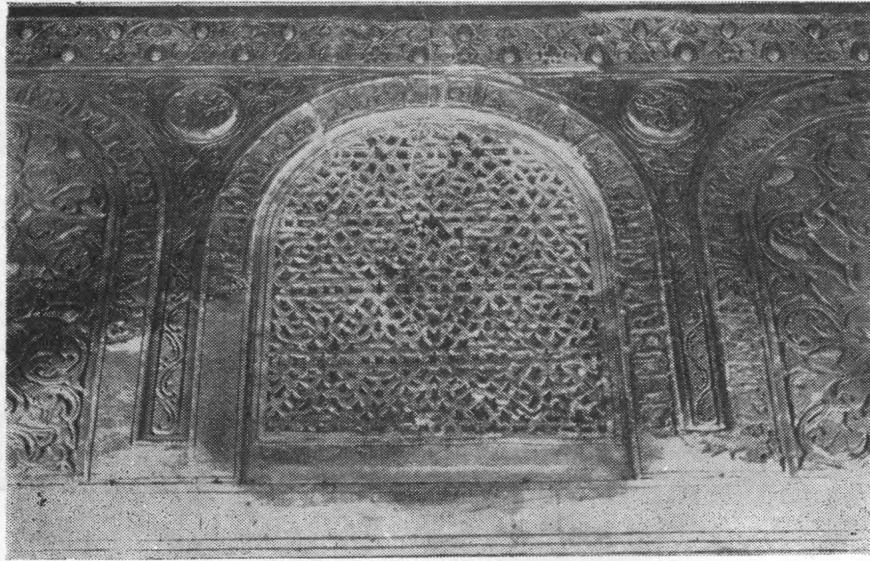
Ahmed Fikri, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medarisüha, (Asru'l-Fâtîmî)*, Kahire: Dârul-Mearif, 2008, s. 253.

EK 7

Muiz Lidînillah dönemi Ezher namazgâhı ve kible duvarının üstündeki işlemlerden bir bölüm.

٧ - بيت الصلاة في جامع الأزهر من عهد المعز لدين الله

٨ - زخارف من الجزء العلوى من حائط القبلة في جامع الأزهر

Ahmed Fikri, *el-Mesâcidü'l-Kahira ve Medarisüha, (Asru'l-Fâtimî)*, Kahire: Dârul-Mearif, 2008, C.1, s. 247, 250.

EK 8

Hâkim Biemrillâh Döneminde Ezher'in yenilenmesi sırasında yapılan ahşap kapı. (386-411/996-1021) Üzerinde, "Emîru'l-Müminîn Hâkim Biemrillah, Allah'ın selamı ona, babalarına ve temiz evlatlarına olsun." yazısı bulunmaktadır.

Kahire İslam Eserleri Müzesi (no.551: yükseklik 3.25 m., genişlik 2 m.)

"Discover Islamic Art", *Museum With No Frontiers*, Erişim: 18. 12. 2023,
(https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;isl;eg;mus01;27;ar)

EK 9

Ezher Camii Namazgâhı

İslam Sanatı ve Mimarisi, ed. Markus Hattstein, Peter Delius, İstanbul: İBB, s. 147.

ÖZET

Mağrib'de kurulan Fâtımî Devleti, Mısır'a hâkim olduğunda, yönetim yeri yeni kurulan Kahire olmuştur. Şehrin ilk yapılarından biri, saltanat camisi olan Ezher (Câmi'u'l-Kahira)'dir. İbadet yeri olmasının yanı sıra Ezher, kurulduğu ilk yıllardan itibaren ilmî, idarî, toplumsal faaliyetlerin yürütüldüğü, tören ve kutlamaların yapıldığı bir yer olarak öne çıkmıştır. Giriş ve dört bölümden oluşan bu çalışmada, Fâtımîler döneminde Ezher'in özellikleri, yapısı ve işlevi açıklanmıştır. Giriş bölümünde, uzun süren gizli davet döneminin ardından ortaya çıkan İsmâîlîlerin, Fâtımî adı ile devletleşme sürecine yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Ezher'in kuruluşu ve yapısı açıklanmıştır. Fâtımîler döneminde Ezher'in diğer isimleri, mimari özellikleri, idarî yapısı, malî kaynakları birinci bölümde açıklanan konulardır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Ezher'de eğitim-öğretim faaliyetleri açıklanmıştır. Müslüman geleneği ve İsmâîlîlik doğrultusunda Ezher'de düzenlenen faaliyetlerin arka planı araştırılmıştır. İsmâîlî-Fâtımî iktidarının eğitim-öğretim faaliyetleri üzerindeki olası etkileri, Ezher'de ders halkaları, okutulan kitaplar, ders verenler hakkında bilginin yer aldığı ikinci bölüm, aynı zamanda Kahire'de Müslüman düşünce hayatına ilişkin bir görünüm sunmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Fâtımî Devleti'nin din politikasının temelini oluşturan İsmâîlîye inancına göre, Ezher'de davet ve yargı faaliyetleri açıklanmıştır. Dinî ve toplumsal faaliyetler ise son olarak dördüncü bölümde açıklanmıştır. Buna göre Ezher'de yapılan geniş katılımlı ibadet uygulamaları, bayramlar, kutlama ve törenler, halka yönelik yürütülen devlet işleri, Fâtımîler dönemi toplum yaşantısının önemli bölümünü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ezher, Fâtımîler, İsmâîlîlik, Kahire, Eğitim-Öğretim

SUMMARY

When the Fatimid State, established in the Maghreb, gained control over Egypt, the administrative center shifted to the newly founded city of Cairo. One of the city's initial structures was al-Azhar (Jami'al-Cairo), the palace mosque. Besides being a place of worship, al-Azhar emerged as a prominent location for scholarly, administrative, and societal activities from its early years, hosting ceremonies and celebrations. This study, comprising an introduction and four chapters, elucidates the characteristics, structure, and functions of al-Azhar during the Fatimid era. The introduction discusses the transition of the Ismailis, emerging after a prolonged period of clandestine propagation, into the formalized Fatimid state. The first chapter explains the establishment and structure of al-Azhar, covering its alternative names, architectural features, administrative structure, and financial resources during the Fatimid period.

The second chapter describes the educational activities at al-Azhar. The background of activities organized at al-Azhar in accordance with Muslim tradition and Ismaili beliefs is explored. The second chapter, which also provides insights into the intellectual life in Cairo, includes information on the potential influence of Ismaili-Fatimid rule on educational activities, study circles at al-Azhar, prescribed texts, and educators.

The third chapter explains missionary and judicial activities at al-Azhar according to the Ismailiyya faith, which formed the basis of the Fatimid state's religious policies. Finally, religious and societal activities are discussed in the fourth chapter. Accordingly, the extensive communal worship practices, festivals, celebrations, and governmental affairs conducted at al-Azhar constitute a significant portion of Fatimid-era social life.

Keywords: al-Azhar, Fatimids, Ismailism, Cairo, Education